WORKS AND PUBLICATIONS
BY THE EDITOR

1. **Brahmajijnasa** (in English) An Exposition of the Philosophical Basis of Theism Rs 1-8

2. **Brahmasadhan** (in English) or Endeavours after the Life Divine Twelve lectures on spiritual culture Rs. 1-8

3. **The Philosophy of Brahmaism** Twelve lectures on Brahma doctrine, *sadhan* and social ideals R. 2-8

4. **The Vedanta and its Relation to Modern Thought** * Twelve lectures on all aspects of Vedantism Rs 2-4.

5. **Krishna and the Gita** * Twelve lectures on the authorship, philosophy and religion of the *Bhagavadgita* Rs 2-8.

6. **The Theism of the Upanishads and other Subjects** Six lectures on the religion of the *Upanishads* and the religious aspect of Hegel's philosophy Rs 2

7. **Krishna and the Puranas** Essays on the origin and development of Vaishnavism Rs. 1-4.

8. **The Ten Upanishads** *I'sá, Kena, Katha, Prasna, Mundaka, Mándukya, Taittiríya, Aitareya, Svetásvatara* and *Kaushítaka* with Sanskrit annotations and English translation Rs 2 8 Bengali Edition, 2-8

9, 10. **The Chhandogya and Brihadaranyaka Upanishads.** Bengali Editions Rs 2-8 each

All elegantly bound To be had of the Author, 210-3-2, Cornwallis Street, Calcutta Those marked with an asterisk are at present out of print

THE BHAGAVADGÍTÁ

•

WITH EASY SANSKRIT ANNOTATIONS AND LITERAL ENGLISH TRANSLATION BY

SÍTÁNATH TATTVABHÚSHAN

AND

SRÍSCHANDRA VEDÁNTABHUSHAN
BHÁGAVATARATNA, B A

EDITED BY

SÍTÁNATH TATTVABHUSHAN

WITH AN HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL INTRODUCTION GIVING A EXPOSITORY AND CRITICAL ACCOUNT OF THE CONTENTS OF EACH CHAPTER

CALCUTTA

Printed and Published by Trigunanath Roy
AT THE
BRAHMA MISSION PRESS
211 Cornwallis Street

1929

To be had of

SRÍSCHANDRA VEDÁNTABHÚSHAN B A

AT

7-2 E, Pearabagan Street, Beadon Street P O Calcutta,

AND

Messrs CHAKRAVARTI CHATTERJI & CO,

15, College Square, Calcutta

PREFACE

The present edition of the *Bhagavadgita* was suggested by Maharaja Venkatakumar Mahipati Surya Rao of Pithapuram whose enlightened interest in sacred literature and munificent donations in support of all pious and philanthropic endeavours are well known. Considering my very advanced age and in presence of the numerous translations of the book both into English and the Indian vernaculars I accepted the suggestion with no little hesitation. Immediately after undertaking the work, however, I was fortunate in receiving an offer from my esteemed friend Pandit Srischandra Vedantabhushan to be associated with it. I gladly accepted the offer and asked him to annotate upon and translate the last nine chapters of the book. I was agreeably surprised at the satisfactoriness of his work. I need hardly say that I have carefully gone over his exposition and made it my own. In writing our annotations we have consulted Sankara's *bhashya*, the *tikas* of Anandagiri, Sridhara, Madhusūdana and Visvanath, and the *Samanvaya Bhashya* of Upādhyāya Gaurgovinda Ray. Wherever necessary we have borrowed words and phrases and sometimes even sentences from them. So far as I know the present edition is unique, the extant English translations being unaccompanied with Sanskrit annotations. Perhaps the Introduction also has something original in it, as it contains, among other things, a detailed account of the contents of each chapter, the reading of which alone, even without the study of the text, will give a clear idea of the teachings of the *Gita*. Having completed the proposed work in a short time inspite of weak eye sight and other infirmities of old age I feel extremely grateful to the pious Maharaja for having suggested it. My labours will be amply rewarded if it helps the reader, in however humble a measure, to realise the *Gita* ideal of *Brahmisthiti*, life in God.

EDITOR.

Errata

Page 6, sloka 13, (and at other places), for 'concles' read 'conchs'

Page 35, sloka 35, for 'अभूः, [तेषां]' read "तेषाम् च त्वं प्राग् बहुमतोऽभूः तेषाम् एव लाघवो भूत्वा" (मधुसूदन. ।

Page 170, line 3, for 'मत्प्रभम' read 'मत्प्रभव' ।

Page 170, line 8, for 'प्रमुच्यथे' read 'प्रमुच्यते' ।

Page 171, line 21, for 'सनन्दनः' read 'सनन्द ' ।

Page 175, line 2, for 'विभ read 'विश्व' ।

Page 175, line 18, for 'they' read 'thy'.

Page 176, line 13, for 'thy own' read 'thine own'

Page 177, foot-note, for 'आहिंतवान्' read 'अहिंतवान्' and for 'भानुजिर्भरस्थ' read 'भानुजिर्भरतय ।

अध्यायसूची

श्लोकानुक्रमणिका

श्लोकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः

श्लोकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकारम्भाः	पृष्ठाङ्काः
ये तु सर्वाणि कर्माणि	२२५	रजसि प्रलयं गत्वा	२५८
ये त्वक्षरमनिर्देश्य	२२४	रजस्तमश्चाभिभूय	२५६
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो	९६	रजो रागात्मकं विद्धि	२५४
येऽप्यन्यदेवता भक्ता	१९२	रसोऽहमप्सु कौन्तेय	१३०
ये मे मतमिदं नित्यं	९६	रागद्वेषवियुक्तैस्तु	४८
ये यथा मां प्रपद्यन्ते	८६	रागी कर्मफलप्रेप्सु	२१५
ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य	२८९	राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य	३३५
येषां त्वन्तगतं पापं	१३८	राजविद्या राजगुह्यं	१५
येषामर्थे काङ्क्षितं नो	१३	रुद्राणां शङ्करश्चास्मि	१०९
ये हि संस्पर्शजा भोगा	१०१	रुद्रादित्या वसवो ये च	२०१
योगयुक्तो विशुद्धात्मा	९५	रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं	२०२
योगसंन्यस्तकर्माणं	९०	लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणम्	१०३
योगस्थः कुरु कर्माणि	४१	लेलिह्यसे ग्रसमानः	२०६
योगिनामपि सर्वेषां	१२६	लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा	५४
योगी युञ्जीत सततं	११०	लोभः प्रवृत्तिरारम्भः	२५७
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं	१०	वक्तुमर्हस्यशेषेण	१७६
यो न हृष्यति न द्वेष्टि	२३०	वक्त्राणि ते त्वरमाणा	२०४
योऽन्तःसुखोऽन्तरारामः	१०२	वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः	२१२
यो मां पश्यति सर्वत्र	११८	वासांसि जीर्णानि यथा	३०
यो मामजमनादिं च	१७०	विद्याविनयसम्पन्ने	१००
यो मामेवमसंमूढो	२७६	विधिहीनमसृष्टान्नं	२९५
योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः	१११	विविक्तसेवी लघ्वाशी	२७५
यो यो यां यां तनुं	१७६	विषया विनिवर्तन्ते	४६

INTRODUCTION

The age and authorship of the *Bhagavadgita*, the relation of its philosophical teachings with the chief schools of Indian philosophy, and the system of ethical and spiritual culture inculcated in it, have all been discussed in the present writer's *Krishna and the Gita*, and it does not seem expedient to burden this edition of the *Gita* with a long introduction on these subjects. But as that book has been out of print for some time past, and as there is no likelihood of its being reprinted at an early date, it may be useful to reproduce here the summary of its contents given in the last of the twelve lectures comprised in it. This summary will be followed by a brief statement, expository and critical, of the contents of each chapter of the *Gita*. This may facilitate the reading and understanding of both the annotations and the translation, from which detailed exposition as well as criticism has been purposely excluded.

Summary of the Gita Lectures

Of the twelve lectures comprised in the series, I have devoted three to Krishna, three to the schools of philosophy which more or less influence the *Gita* system, one to the treatment of *jnana*, two to *bhakti* and three to *karma*. In my first lecture, that on "The Origin and Growth of the Krishna Legend," I take up the following questions for discussion and answer

them to the best of my knowledge and ability —(1) When was the battle of Kurukshetra fought? (2) When and by whom was the *Mahábhárata*, of which the *Gítá* is a part, composed? (3) Were Krishna and the Pándavas mentioned in the *Mahábhárata* in all its various redactions? (4) If not, into which of them and in what period of Indian history were they introduced? (5) Was Krishna conceived as an incarnation of God from the beginning? or (6) Was he deified only by a slow process of development? Now, following the research of Orientalists, Indian and foreign, I divide the ancient literary history of our country into four periods, each comprising several centuries, namely, the Mantra, subdivided into those of the composition and compilation of the *mantras*, the Bráhmana and Upanishad, the Sútra, and the Dharmasástra, and from the data supplied by the literature of these periods, show that the great war was fought in the second subdivision of the Mantra period, that is, sometime about the twelfth or thirteenth century before Christ Then, as to the date and authorship of the *Mahábhárata*, I show from statements in the poem itself and from other data, that it consists of four strata belonging to different ages and composed by a host of authors, the first stratum going back to the fifth century B C and the last coming down to about 300 A D As to the date and authorship of the *Gítá*, I show by what I regard as conclusive proof, both positive and negative, that it cannot be the utterance or work of any one belonging to the period of the compilation of the *mantras*,

when the great war referred to in it was fought On the one hand, the poem, which has had so great an influence on our later literature finds no mention in that of the first three periods of our literary history, namely the Mantra the Brahmana and Upanishad and the Sutra On the other hand the writer of the *Gita* is deeply read in and clearly mentions the literature of these periods It belongs evidently to the early part of the Dharmasastra period and its date is either a little before or a little after the beginning of the Christian era Next in regard to our third and fourth questions in which of the four strata of the *Mahabharata* Krishna and the Pandavas were introduced, I show that it is very doubtful if they were in the first stratum at all and that even if they were there, their original characters were greatly altered in the second According to scholars like Prof Hopkins and Mr R C Datta, the Pandavas are mere poetic fictions and took the place of the ancient Bháratas in some stage of the development of the epic Lastly, in reply to the 5th and 6th questions, those relating to the deification of Krishna I show that the Krishna of the fully developed *Mahabharata* is a combination of the Non aryan chief Krishna of the Rigveda and the Angiras Kshatriya Krishna of the *Chhandogya Upanishad* worshipped first as a hero and demi god, and gradually, in order to serve as a rival figure to Buddha, raised to divinity and made the centre of a Vaishnava propaganda In no literature before the Dharmasastra period is there any mention of an incarnate Deity the very idea of special

incarnations being absent therefrom It is only in the period referred to, when the necessity for a revival of the Vedic religion, enriched with new ideas and under new methods made necessary by the opposed system, was felt, that books like the *Gítá* and the Atharvan Vaishnava *Upanishads* were written

In the second lecture, that on "The Krishna of the *Mahábhárata* and the *Puránas*," I have given a detailed life of Krishna as it is found in the books regarded as authorities on the subject, namely the *Mahábhárata* with its great supplement, the *Harivamsa*, the *Vishnu Purána* and the *Bhágavata Purána* This account of Krishna's doings will, besides supplying information, enable my hearers to judge how far reasonable is the claim, put forth recently by some of our eminent writers, in favour of Krishna's character as worthy of imitation, taking for granted that it is at all historical

In my third lecture, that on "The Krishna of the *Bhagavadgítá*, I show that the central idea of the *Gítá*,—Krishna, the Divine Being, driving the chariot of his disciple, Arjuna, and communicating to him the highest wisdom,—is suggested to the author by the third *valli*, first chapter, of the *Kathopanishad*, which speaks of Reason as our charioteer, the body as the chariot, the senses as horses, and the objective world as the road to be travelled over, and points out the evil of following the senses and the blessedness of following Reason I then point out that in identifying himself with the Supreme Being and speaking in his name throughout his book, the author of the *Gítá*

only follows the teaching and example of the *rishis* of the *Upanishads*, as the germ of his doctrine of incarnation lies there, and even the form of teaching adopted by him for instance in the colloquy between Indra and Pratardana in the *Kaushitaki* I then explain at some length the Hindu scriptural doctrine of the Logos —the particular manifestation of the Universal Consciousness in relation to some individual consciousness when the latter feels itself filled by and identified with the former and yet not exhausting or fully representing it The Krishna offered by the *Gita* for our worship is not an individual appearing in a certain time and place but the Universal Self, whom we see as our own self free from the limitations of time and space, in moods of deep communion This is proved by a reference to several passages of the *Gita*, specially its sixth seventh and eleventh chapters

In the fourth lecture, that on the Relation of the *Gita* to the Sankhya Philosophy ' I try to explain, as clearly as I can, the fundamental principles of that philosophy, and then show the striking similarity of these principles to those of the Critical Philosophy of Kant I also point out how the inconsistencies of both the systems proceed from the same misconceptions and may be, as they have actually been shown by the same or similar arguments I then corroborate my exposition of the Sankhya Philosophy by numerous quotations from Iśvara Krishna s *Karika* Lastly, I show how deeply the teachings of the *Gita* have been influenced by the Sankhya Philosophy and how it tries to reconcile the doctrines of this philosophy with its unmistakable

Vedantism I show that in several points this attempted reconciliation is not quite successful, but is deeply suggestive and helpful to a true solution of the great problems of thought and life

In the fifth lecture, that on "The *Gítá* and the Yoga Philosophy" after discussing Patanjali's date, which I fix as the second century B C, I mention the points in which the Yoga Philosophy differs from the Sankhya, namely its Theism and its system of *Sádhana* Having stated at some length the nature and grounds of the former, I take up the latter and explain the different *yogángas*, both the outer (*bahirangáni*) and the inner (*antarangáni*), quoting at every step from the *Yogasútras* and occasionally from Bhoja's commentary on them I then go back to the *Upanishads* and show what conceptions of *yoga* prevailed at the time when Sankhya and Yoga were merely forms of *sádhana* and not systems of philosophy independent of the Vedanta Coming to the *Bhagavadgítá*, I show how far Patanjali's *yogángas* find recognition therein, and explain at some length the more correct and comprehensive system of *yoga* taught by it

In the sixth lecture, entitled "The *Bhagavadgítá* and the Vedanta Philosophy," I at first comment at some length on the feature that distinguishes the latter as well as the *Púrva Mímánsá* from the other systems of Hindu Philosophy, namely the constant appeal which these two systems make to the authority of the Vedas I explain, with reference to certain utterances of Ácharya Sankara, what this appeal to *sabda pramána* means in the case of the Vedantists

It is to them nothing but an appeal to spiritual experience—experience that is possible to all pure hearted and thoughtful persons I then give a statement of the views of the two chief schools of the Vedanta Philosophy Unqualified Monism and Qualified Monism on such subjects as Creation, the Relation of God to Nature and Man, Liberation and the Way to it &c and show by quotations from the *Brahma Sutras* which of these two sets of views are favoured by them I then point out that the *Gita* though agreeing in the main with the latter set of views namely Qualified Monism represents a distinct variety of Vedantism which cannot be quite identified with either of the two chief schools In its teaching of *bhakti* the *Gita* is far in advance of the *Brahma Sutras* and in a sense in advance of the *Upanishads* too which though teaching love to the Supreme Self do not bring out clearly and prominently the relation of man to God as of a finite person to an Infinite Person the one enjoying the infinite love and constant care of the other

In the seventh lecture, that on 'The *Gita* Ideal of Knowledge compared with the Western Ideal , I at first show the error of the current view that the philosophical knowledge of religion is not essentially necessary for deep spiritual culture I then point out the great importance which the author of the *Gita* attaches to such knowledge The author s view of God and his relation to Man and Nature is then set forth—a view which, I point out, is possible only to one who has attained the highest wisdom Coming

to the question of method, I regret the absence in our philosophers of a clear one, such as can convince us, moderns, who are trained under the western system of education. I then proceed to expound at some length the Critical and Dialectical Methods identified with the names of Kant and Hegel, and indicate the fundamental features of the system of Absolute Idealism to which these methods lead. Having shown that most of the principal systems of ancient and modern philosophy, Indian and Western, belong to the first two of the three stages of thought—the Objective, Subjective and Absolute—I point out that the author of the *Bhagavadgítá*, though not clearly aware of a method such as the Dialectical had a wonderfully synthetic imagination, which prevented him from being satisfied with the halting and one-sided systems referred to, and led him to the instinctive grasp of a system of Idealism unifying apparently conflicting but really harmonious tendencies of thought and life. In this lies his chief claim to the honour which is so universally accorded to him.

In my eighth lecture, that on "The *Gítá* Ideal of *Bhakti* compared with the Vaishnava Ideal," it is at first shewn that the philosophy of unity-in-difference expounded in the seventh lecture is the real basis not only of *bhakti* and *karma*, but also of *jnána*. Dualism worships an unknown God, a God who is at the same time finite as he is limited by Man and Nature. Such a God cannot command whole-hearted *bhakti*. Any feeling for any supersensuous being is not *bhakti* in the true sense; it is only the awe, reverence and love in-

spired by the Infinite that deserves the name On the other hand, Unqualified Monism by denying the reality of the finite the *sadhaka* or aspirant, makes the Infinite the *sadhya*,—the object of aspiration,—meaningless It leaves no room not only for *bhakti* or *karma* but even for *jnana* as a *sadhana* or system of spiritual culture for the latter as much as the two former, implies the distinction of the *sadhya* and the *sadhaka* After these preliminary remarks the teaching of the *Upanishads* on cultivating love to God is expounded at some length with reference specially to the *Maitreyi Brahmana* of the *Brihadaranyaka Upanishad* and the *Narada Sanatkumara samvada* of the *Chhandogya* It is then shown that the *Gita's* teachings on *Bhakti* closely follow the lines laid down in the *Upanishads* The fundamental teaching of both on the subject is the direct realisation of the Infinite the intellectual aspect of which is *jnana* and the emotional aspect *ananda* or *bhakti* *Jnana* and *bhakti* therefore are inseparably related and all teachings that tend to separate the two and seek the one in exclusion of the other are fundamentally incorrect and injurious It is then shown that of the two processes of realising the Infinite the *anvaya* and the *vyatireka* the *Gita* follows the latter in its sixth chapter and the former in its eleventh In its twelfth chapter it commends the worship of the *Saguna* Brahman taught in the eleventh chapter as making smooth the way to the *Nirguna*, and points out the difficulties in the way of those who would directly grasp the *Nirguna* His *saguna* worship is not however the worship of images or finite gods, which, according

to him, is not the proper worship of God In this connection the *Gítá* attitude towards deva-worship and sacrifices is explained at some length This leads to a discussion of the later development of Vaishnavism—the development heralded by the *Srimadbhágavata* and carried on further by such works as the *Brahma Vaivarta Purána* and the *Nárada Pancharátra* and by still more recent works like the *Bhaktirasámrita-sindhu* and the *Chaitanya-charitámrita* This later Vaishnava ideal of *bhakti* is expounded at some length, and its fundamental error, the substitution of mythological belief for direct realisation is pointed out

In my ninth lecture, entitled 'The *Gítá* ideal of *Bhakti* compared with the Christian Ideal," after some preliminary remarks on the historical connection of Christianity and certain phases of Hinduism and the importance of a reverent study of Christianity on the part of us, Hindus, I point out that unlike Krishna, Jesus is, in the main outlines of his life as recorded in the Gospel, a historical person, and that these outlines present a truly divine character which is as much a light now as when it first appeared in the history of the world I then proceed to set forth Christ's teachings on the love of God and man and point out their eminently practical character and the profound influence exerted by them on human history I then pass on to the teachings of St Paul and show how, under an imagery and phraseology very different from those employed in our sacred books, his teachings on sin, atonement, faith, work, love, crucifixion and resurrection are in deep harmony with the *Gítá* teach-

ings on *jnana bhakti karma Brahmanirvana* and *Brahmasamstha* Passing on to the teachings of S John, the Evangelist, I touch upon his teachings on love and then give a somewhat detailed exposition of his introduction to the fourth gospel which I extracted but left unexplained in my fourth lecture I try to show that the doctrine of the Logos set forth therein is fundamentally the same as that taught in the *Upanishads* and the *Gita* and that the Christian idea of the Triune God is no more a mystery than the Hindu idea of the Inner Self of all beings *Sarvabhutantaratma* who makes his one form manifold,—*Ekam rupam bahudha yah karoti*

In the tenth lecture that on The *Gita* Doctrine of *Karma* or Work after preliminary remarks on the relation of *jnana bhakti* and *karma* and on the order of the three *shatkas* of the *Gita* I briefly sketch the history of the rise of the extreme followers of *karma* and *jnana* parties in the religious community of ancient India I then speak of early attempts at establishing harmony *samuchchaya*, between these extreme tendencies and refer to and quote from the *Isopanishad* as such an attempt But the conflict thickened the sects referred to grew into regular schools of philosophy, and more elaborate attempts became necessary to combat them The *Gita* is the most successful of these attempts At first it grapples with the *karmakandis* the followers of Jaimini, to whom there is no higher ideal than the life of ceremonial practices and their worldly and other worldly results It shows that there are higher truths than these sectaries know of

and higher motives of *karma* than they appeal to On entering this higher sphere, however, our author feels the power of the logic of the opposite school, the Sankhya Philosophy, and is so far led away by it as to pronounce the Self as essentially inactive, a doctrine which cuts off the roots of his doctrine of *karma* His Vedantism and his strong common sense, however, come to his rescue and he propounds the doctrine of an ever-active God and those of *nishkáma karma* and *Brahmárpana*, which constitute his refutation of the opponents of *karma*,—the Sankhyas and the Máyávádí ascetics

In the eleventh lecture, that on "The Ethical Ideal of the *Bhagavadgítá*," I take up again the question of the relation of *jnána* and *karma* and show by an analysis of knowledge the unreasonableness of the doctrine of an inactive self, the fundamental error of the Sankhya I show that knowledge in all its forms maintains itself by ceaseless activity, and that the self, both in its absolute and relative forms, is essentially active and purposive Every moment of our life we are in the hands of an ever-active Person who, though he has no desires for himself, being eternally perfect, is inspired with an inexhaustible desire for the perfection of his creation This leads to a discussion of the *Gítá* doctrine of *nishkáma karma*, desireless or disinterested work, in the course of which it is shown in what sense the *yogin* who has attained unity with God, has, and in what sense he has not, desires It is shown that the characteristics which the *Gítá* gives of a *sthitaprajna* person, a person

who is established in wisdom indicate an ideal of character in which our appetites and propensities, instead of being starved or suppressed as in the ascetic scheme, undergo a process of purification and become parts of the all comprehensive desire of union with God God being all in all, the abandonment of desire for finite things means only abandoning their pursuit as objects independent of him As parts or manifestations of him, the desire for them is a part of love to God This leads to the exposition of the doctrine of *Brahmarpanam* giving over all things to God and of *Karma* as *yajna*—doing all things in the spirit of divine worship In expounding these doctrines I feel that I have reached the greatest height of the teachings of the *Gita* and with a trembling hand I humbly submit my exposition to your judgment, such judgment as you may pass upon it in the light of your spiritual experiences

My present lecture, (on 'The *Gita* System of Practical Morals) the twelfth and last of the series, is, as you see rather supplementary It has enumerated a number of practical duties consistent with the ideal of conduct set forth in the previous lectures and given a brief summary of all the lectures of the series

CHAPTER I

We now come directly to the text of the *Gita* Throughout the book, Sanjaya, an officer of Dhritarashtra, the old chief of the Kurus, is represented as the speaker and the Kuru chief as the hearer Other speakers and hearers are only introduced by

Sanjaya in the course of the report he gives to the chief of the events of the war Vyása has, for the time, given him a power which enables him to see everything taking place in the battle-field The boon was first promised to the blind chief, but he would not accept it, as it would be most painful for him to see with his own eyes the destruction of his own relatives. So, at his own request, the boon was granted to the officer, who was to communicate to him at the end of each day what would take place in the field that day So, at the end of the first day's battle we find Dhritaráshtra, in the first verse of the book, asking for the day's report In reply, Sanjaya first introduces King Duryodhana and Áchárya Drona, the latter the teacher of military arts to the king and his brothers and cousins, and also one of the generals in his army In verses 2-11 Duryodhana names, for the teacher's information, the chief combatants on both sides, comments on the relative strength of the two armies, led respectively by Bhíshma and Bhíma, and asks Drona and through him the other Kuru generals to keep to their respective stations at the openings of the phalanx and protect Bhíshma, who was in the centre The enemy's aim would be to break into the phalanx and kill the commander, as that would give him the victory according to the rules of warfare in those days So the commander must be protected at all costs Verses 12-19 describe the sounding of their respective battle-conchs by the generals and of other musical instruments announcing the commencement of hostilities In 20-25 Krishna, at Arjuna's request,

places his chariot between the two armies so that he might look at those with whom he was going to fight The sight of numerous friends and relatives on both sides fills Arjuna with grief and depresses his mind This depression, which gives its title to the chapter and what Arjuna says in giving expression to it are described in the remaining verses The hero refuses to engage in battle and giving up his bow, to which he had already fixed an arrow he sat down on his chariot The arguments he adduces in favour of desisting from the war are the following —(1 The gains which the war is intended to secure —kingdom comfort pleasures etc,—are not worth having because those for whose sake they are desired would be killed in the course of the war (2) killing armed enemies might not be sinful but killing relatives, even though they were enemies would surely be so (3) When a race or family is decimated by war, its female members are corrupted and thus brings on illicit and undesirable connexions with their numerous evil consequences social and spiritual

CHAPTER II

The second chapter is one of the longest and most important chapters of the book It is entitled 'Sánkhya yoga' because its chief teaching is based on the distinction of Prakriti and Purusha,—Nature and the Self,—which is the central doctrine of the Sankhya Philosophy The term 'Nature, however is a misleading translation of Prakriti Prakriti' is opposed to 'vikriti, modification According to Kapila, all that

meets our senses is only modification, mere 'appearance' to sense, and not the unmodified primal reality that lies beyond it and presents this 'appearance'. *That* is the sole agent of all that takes place in the world But this agent cannot act except in relation to Purusha, the person, the self, which, not being an agent, is yet the witness of all activity The individual self, in its ignorance, identifies itself with Prakriti, mistaking her activities as his own, and cannot realise its true nature as pure knowledge without activity This constitutes its bondage, from which it can be liberated only by a clear knowedge and direct realisation of its distinction from Prakríti. This knowledge and realisation constitutes *sánkhya*, pure and simple. But the attainment of *sánkhya* depends upon, at any rate is facilitated by, a course of endeavour,—a certain regulation of feeling and conduct,—which is called *yoga* *Sánkhya* and *yoga* were originally mere systems of culture unopposed to each other and to the teachings of the *Upanishads*, but they gradually grew into two systems of philosophy allied in their fundamental metaphysics, but the one atheistic and the other theistic, and both opposed to the Vedanta system This bifurcation had perhaps begun when the *Gítá* was written, but to our author they are still unopposed to each other and to what he conceives as the true Vedanta However, coming to the text of the chapter, we find, in the first ten verses, Krishna charging Arjuna with unmanliness worthy only of a low-born man and Arjuna replying that he could not think of fighting with men like Bhíshma and Drona, who

deserved his highe reverence, and that it seemed better for him to be a beggar than to enjoy pleasures bought at such a price. Bu Krishna's rebuke was not without an effect on him and he admits that extreme grief has unhinged and confounded him. He seeks light from Krishna in his perplexity. According to Sankara the real *Gita* begins from the eleventh verse. In verses 11-30 Krishna teaches the immortality of the self. It neither is born nor dies. Birth is only the putting on, like a dress, of a fresh body, and death is a putting off. The self neither kills nor is killed. Arjuna's grief at the thought of killing those he loves and reveres is unreasonable. Even if he thinks that the self really is born and dies, such an inevitable contingency does not deserve to be lamented. In verses 31-37 Krishna appeals to Arjuna's instincts as a warrior. To take part in a righteous war such as this is a Kshatriya's highest duty. It is the way to both fame and heaven. Desisting from it would lead to sin and disgrace alike. However, finding this appeal to his friend's lower motives unavailing, Krishna begins the highest appeal possible—that to man's sense of duty for duty's sake irrespective of pleasure or pain, gain or loss, victory or defeat as the consequence. He has done speaking of *sankhya*, the distinction of body and soul, and now speaks of *yoga*. This begins from verse 39 and continues to the end of the chapter, in a sense up to the end of the book, for this doctrine of interested action,—*nishkama karma*,—may be said to be the main teaching of the *Gita*, to which its other teachings are only subsidiary. Fol

lowers of the ceremonial teachings of the Vedas neither understand this doctrine nor appreciate the ideal of life it points to. Their minds are distracted by the various worldly and other-worldly gains promised in the Vedas and they cannot steadily follow one single aim as that which is now being spoken of. To be established in *karma-yoga*, Arjuna must avoid the distraction referred to and acquire a fixed, steadied understanding,—a firm determiation to be a *yogin*. The characteristics of a *sthitaprajna* person, one with a steadied understanding, are stated in verses 52-72 and are as follow: 1. He has no desire for sensuous objects, being satisfied with the supreme Self which is in him. 2. When pleasant objects are offered to him, he is not overjoyed by them; when unpleasant things come, he feels no repulsion, anxiety or fear. 3. His detachment from worldly objects is not like that of the ascetic in whom there is a secret attachment to them; these objects have ceased to attract him because he has seen the Supreme,—the supremely attractive. 4. His senses and organs are completely under his self's control. He lets them enjoy objects when the latter come unsought, like rivers to a full ocean; he neither goes after them nor is repelled by them. 5. He enjoys a peace which no earthly objects can give. The condition thus described is called *Bráhmí-sthiti*, the Divine standpoint. It leads to *Brahma-nirvána*, absorption in the Absolute, a state the nature of which will be more and more clear as we proceed.

Chapter III

Karma yoga, briefly taught in the last chapter is more fully defined in this Arjuna does not understand the harmony of *jnana* and *karma* knowledge and work which Krishna teaches If the former is superior to the latter, as Krishna has said why not follow the one to the exclusion of the other? He has seen exclusive and one sided devotees—those whom Krishna has already denounced,—the followers of the Vedic ceremonial on the one hand and on the other those of Vedantic and Sankhya gnosis *jnana* who cry down all work, *srauta* and *smarta* ceremonial and social those prescribed by the Vedas and those by the law books The author is perhaps thinking also of the Buddhists, who had gone out of all forms of orthodox discipline denying the very existence of God and the Vedic gods *Samuchchya*, harmony of *jnana* and *karma* was yet all but unknown. It was only hinted at not clearly taught, in the *Isoponishad* Hence Arjuna s confusion and query in the first two verses of the chapter Krishna, in reply denounces the one sided *Jnanavadins* Gnostics, as he did the one sided *Karmavadins* in the last chapter, and shows that *jnana* and *karma* can be harmonised The Gnostics think they can reach their goal even without work, but that is impossible The asquisition of knowledge is possible only to a pure hearted man and purity cannot be attained without work Even when the heart has become pure and competent to acquire knowledge the necessity of work remains One cannot desist from

action even for a moment Even though unwilling to act, he is led to act by the *gunas*, qualities, of Prakriti Even when we make our organs inactive, the mind acts and thinks of objects pleasant to it If act we must, the best thing is to act with the senses and organs always under the control of the mind, and do only such deeds as are prescribed as our duties And duties must be done always in a spirit of sacrifice (*yajna*), that is, worship Every action done without this spirit leads the self to the world Sacrifice or worship, says Krishna, was created by the Lord of creatures at the very beginning of creation Men were told by him to honour the gods by sacrifice and the gods to give men food and other objects of desire To enjoy things given by the gods without offering them to the givers amounts to theft Our existence, continues Krishna, is bound up with sacrifice, and vain and brutish is the life of the man who neglects sacrifice He compares human existence to a wheel, with inseparable parts, and tries to show thereby that God, who pervades all, is ever present in sacrifice Creatures, he says, are the product of food,—food when reduced to blood and semen, explain the commentators,—and food is the product of rain Rain, again, is the product of sacrifice,—in what sense it is not clear Perhaps the idea is that when we offer sacrifice to the gods of heaven, they in response send rain However, sacrifice arises from action or duty and duty from Brahman, that is the Veda, because duty, as the orthodox think, depends on Vedic injunction And the Veda proceeds from the Akshara, the immutable supreme

Person. Does it not follow then that the all pervasive Brahman,—the efficient and material cause of every thing,—is ever present in sacrifice? The argument may not convince the modern reader, specially if he is not a believer in a plurality of gods. But he may appreciate the author's attempt to prove as against atheists, theoretical or practical that worship, whatever its form may be is a necessary element of normal life. But worship or no worship why any *duty* at all,—anything that *must* be done,—for him who feels himself to be one with the Absolute Self? Does the Absolute require anything to complete his perfection? No says Krishna *no duty for him* so far as he himself is concerned. But the world is full of men who are not so united with the Absolute, who are subject to sensuous desires and act from worldly motives. If the wiseman gives up work, such men will follow him and the consequence will be serious and far reaching. To me, the Perfect One, (says Krishna) there is nothing that is not attained and has to be attained and yet I am acting indefatigably. And why? Because if I cease working everyone will follow me and the world will be destroyed. I work for the preservation of the world and for setting an example to others, and so should every wiseman do. Work is really done by the qualities of Prakriti, but people deluded by egotism think they are the real agents. The wiseman should not try to shake the beliefs of such men, but should rather lead them to act by himself discharging all his duties. But his motive should always be perfectly disinterested, and he should offer all that

he does to me Men's duties arise from the nature they are endowed with, and they should discharge only such duties as are dictated by their respective natures and not foolishly imitate other people's actions About the end of the chapter Krishna, in reply to Arjuna's question, "What leads man to commit sin?" ascribes all sin to the blinding power of desire and its opposite, repulsion, said to be the product of *rájas*, passion, one of the primary qualities of Prakriti But as the self transcends all such products,—body, sense, sensorium and understanding,—Arjuna, as a great hero, is exhorted to bring all these under his subjection and destroy that great enemy of the higher life,—desire Now, several questions will arise in the mind of the reader on reading this important chapter, the most important being (1) Is there not a contradiction in saying that God and those who feel themselves one with him have really *no duties*, but that at the same time they act for the preservation of the world and for setting an example to others? Is not acting for the sake of others *a duty* then, without doing which neither God nor man can be perfect? (2) If the real agent of all action is Prakriti, something distinct from the self, which the author regards as inactive who is the subject of Krishna's repeated injunction—'act, act, act?' Arjuna's real self being inactive, cannot be the subject of any injunction Neither can Arjuna's body and its environments, the products of unconscious and irresponsible Prakriti, be a subject of moral injunction Where then does the responsibility for sin inhere? In Purusha

or in Prakriti? Apparently *nowhere*. We shall see as we proceed if our author can give any consistent answer to these and similar questions.

CHAPTER IV

Krishna has already briefly spoken of the ideal of offering all actions to God. In this chapter he speaks of it more fully. But where is God? To whom are we to offer our actions? How is God related to the individual, Krishna who speaks in his name and to Arjuna who hears Krishna? Dramatisation apart, how is God related to the reader of the *Gita*? If the reader has not answered these questions rightly he will profit little by reading this book. However at this stage he will do well to read again the brief report already given of the third lecture of *Krishna and the Gita* and if possible the lecture itself. He will then understand what Krishna says of himself and Arjuna about the beginning of this chapter. Under the guise of a traditional history of the *yoga* doctrine the Hindu doctrine of incarnation is introduced. It is really the central doctrine of all higher religion under whatever name it may go. Krishna says both he and Arjuna have had many previous births, but while Arjuna does not know them, he, Krishna, knows them all. Krishna knows them not as a finite individual but as one with the Universal in him and in all finite individuals—"as the unborn, of an imperishable essence, as the ruler of all creatures." His 'birth' therefore is not like the birth of a creature, but only a manifestation in time, space and individuality, a manifestation in which he remains established in his own

perfect nature,—'*prakritim svám adhishtháya*' He is manifested in all individuals if he were not, neither our intellectual nor our ethical life would be possible It is only the presence of the Universal in us which makes us know the world as an objective reality and distinguish *sreyah* from *preyah*, the right from the merely pleasurable But his manifestation is not recognised by ordinary individuals It is recognised by them, if at all, only on particular occasions indicated in verses 7 and 8 and usually only in particular individuals Hence arises the distinction between the doctrines of general and special incarnation The author of the *Gítá* recognises both That the realisation of union with the Absolute is not the monopoly of the so-called "incarnations of God," but is the heritage of all earnest aspirants, is clearly recognised in verse 10 and several other passages of the *Gítá* Now, it is only when God has been known as the all-comprehending Self of the world and the Self of our finite selves that *karma-Brahmárpana*, offering all actions to God, becomes possible. So long as God is regarded as one of innumerable things and our self as something apart from him, *Brahmárpana* has no meaning Egotism then reigns supreme and exultation at success and honour and depression from failure and disgrace are unavoidable But in so far as God becomes All-in-all, egotism with its far-reaching effects gradually dies a natural death All work then becomes God's work, self-will appears to have no place and is merged in God's will, and if interest in work continues, it is identical with interest in the whole world, and that

Whole is God This is *nishkama karma* and this is *karma Brahmarpana* Much that was said of the former in the last chapter is here repeated and emphasised *Brahmarpana* is illustrated in the oft quoted verse 24 by the direction that in offering a fire sacrifice all persons and things concerned are to be realised as Brahman. Of course fire sacrifice is to be taken only as a type of all sacrifices all acts of worship all forms of service to God The spirit in which all this is said is indeed the true spirit of worship and service But the rationalist reformer, specially he who does not believe in the existence of the gods, or though believing in superhuman finite beings does not think that they delight in fire sacrifices may object that when the motive which led the ancients to offer such sacrifices namely the securing of sensuous gains in this and the other world is gone —it is condemned by our author himself —the need for such sacrifices is gone also, gone for ever, specially as far better means of purifying the heart,—the only object for which the *Gita* enjoins their performance —have been discovered However, the ideal of *karma* being stated —the direct realisation of God as the source object, inspirer and guide of all *karma* —our author mentions various forms of *sadhana* spiritual endeavour with which he does not quite identify himself, but to which he extends his toleration as forms of sacrifice and worship, his condemnation being reserved for those only who do not perform *yajna* of any kind However, though tolerating and even honouring various forms of worship he extols *jnana*, knowledge, and the realisation of God as the

highest form of worship and the goal and fulfilment of all *karma* Incidentally he speaks of the four-fold division of castes, 'created' according to four classes of *guna* and *karma*, aptitude and duty The respective duties of the four castes following from their different inclinations and capacities are really forms of *yajna*, spiritual endeavour and ultimately lead to the same goal as other *sádhanas* Our author speaks of them more fully in other parts of his book, but nowhere does he speak of the division of castes as hereditary How could he do so when he saw, in the great epic of which his book is an episode and in Vedic literature, the low-born Ugrasravá reciting the whole epic story, with its loftiest teachings, to priestly sages in Naimisháranya, Krishna and royal sages like Praváhana and Ajátasatru teaching the loftiest truths to born priests and Parasuráma, Drona and Kripa, though born of Brahmanas, shining as great warriors ?

CHAPTER V

At the beginning of this chapter we find Arjuna still unconvinced of the necessity of combining *sánkhya* and *yoga* in the same *sádhana*, and Krishna, though conceding that *nisreyasa*, liberation, can be attained by *sanyása*, renunciation, which the Sánkhyas teach, insists upon the superiority of *karma-yoga* to *sanyása* The true *samuchchayavádin* will perhaps feel that our author has here conceded too much to the extreme *jnánavádin*, to whom *karma* is only a temporary means for purifying the heart, and when the heart is already purified and *jnána* has thereby

been attained, is no more necessary. This however need not be wondered at, for in spite of our author's adherence to the *Upanishads* according to which the self is active and the activity is the principle of Prakriti distinct from it, he cannot shake off his reverence for the Sánkhya philosophy and for that species of Vedantism which in alliance with this philosophy, conceives the self as inactive. Activity not being an essential characteristic of the self according to the Sankhya and this Sankhya-ridden Vedanta, our author freely admits that in the state of liberation *karma* or activity is or may be absent. In what sense then is *karma yoga* superior to *karma sanyasa*? Only as a means, says our author. The end is the same for both parties and in this sense *sankhya* and *yoga* are essentially one (verses 4 and 5). What the *sanyasin* really wants is freedom from bondage. Now, it is not *karma* as such that binds man. It is the desire, desire for sensuous objects which usually leads to action that binds him to the world. When therefore desire is eschewed, with the attraction for and repulsion from objects which it implies, what the *sanyasin* aims at is really achieved. The *karmayogin* is virtually a *sanyasin* (verse 3). But his method is far better than that of the latter. As our author has already said in his third chapter, it is difficult to attain renunciation, that is the state aimed at by renunciation without *karma yoga*. *Karma yoga* makes it easy (verse 6). What follows this attempt at harmonising *sankhya* and *yoga* is only a repetition of what has already been said before of *nishkama karma* and a

somewhat detailed description of the spiritual condition to which it leads Negatively, this state is one of quiescence Though doing everything that a man under bondage usually does, the *yogin* feels 'I do nothing. What people call my action is merely the action of the senses and organs on objects of sense' (verses 8 and 9) Positively, it is a consciousness of union with Brahman, a state of perfect peace and joy and of good-will to all (verses 20-25) This is *Brahma-nirvána*, the extinction, not of individual existence, but of the idea of an existence independent of God It is the putting out, not of the ego, but of egotism That it does not wait for death, but can be attained while living, is clear from the whole description given, specially from the 26th verse That the Brahman with whom this union takes place is a personal God, and not an impersonal Essence, is also clear from the concluding verse of the chapter One point we merely mention here without discussing In verses 14 and 15 the author seems to deny moral responsibility, but we shall see further on that he admits it in xiii 19, 20 and elsewhere

Chapter VI

This chapter is called the '*Abhyása-yoga*' Some call it the '*Dhyána-yoga*', a fitter and more intelligible name '*Abhyása* means constant repetition or practice The object of the chapter is to teach the practice of *dhyána*, realisation of God's presence in the individual self. The preceding chapters have prepared the reader for this exercise *Sánkhya* has

taught him to distinguish subject from object,—in the language of the Sânkhya philosophy, the Purusha from Prakriti with the latter's innumerable modifications *Karma yoga* has shown him the way to avoiding the distractions of sensuous desires *Brahmarpana* has given him a fixed aim and method of action, and *Brahma nirvana* has afforded him an ideal of the liberated life to be lived both here and hereafter The culmination of all these *sadhanas*,—the fountain from which all these streams are to be fed,—is *Abhyasa yoga* The first nine verses of the chapter do little more than summarise the teachings of the previous chapters The real subject of the chapter begins from the tenth verse Those who are familiar with Patanjali's division of *yoga* into eight *angas* or elements —a division which perhaps chronologically followed and was derived from the teachings of the *Gita*—will see that the *angas* are all to be found here *Yama* and *niyama* may be said to have been taught at length in the preceding chapters and summarised in the first nine verses of this They are incidentally mentioned in some of the following verses also for instance in 16 and 17, where moderation is taught as regards eating sleeping and working Verses 11 14 speak distinctly of *ásana* the kind of seat which the *yogin* should occupy while practising *abhyasa* and the posture which his body should assume *Pranayama* was spoken of in iv 29 and v 27 and is therefore omitted here *Pratyahara* drawing away the senses and the mind from all sensuous objects and the utter

exclusion of all sensuous desires from the heart, is treated of in verses 24-26 These five,—*yama*, *niyama*, *ásana*, *pránáyáma* and *pratyáhára*,—are what Patanjali calls the *bahirangáni*, external elements, of *yoga* The *antarangáni*, internal elements, are *dháraná*, *dhyána* and *samádhi* *Dháraná*, as its root-meaning implies, is actually holding the Self by the self,—the Universal by the individual, the whole by the part It is not merely having a *notion* of God, of thinking that he is here, which is all that the ordinary Dualist aspirant can do *Dhyána* also is usually understood as mere thought or meditation about God, but that is not the meaning of the term in the *Yogasástra*, in the *Gítá* or in Patanjali for instance In this *sástra* the term means a deeper state of self-realisation than *dháraná*, namely the endeavour to make *dháraná* steady as against its lapses at the first stage of the practice When this endeavour ceases, and the individual's feeling of unity with the Universal continues without a lapse, the state is called *samádhi* There are no equivalents for these terms in ordinary English Corresponding terms from English Mystic literature might be used, but they would perhaps be as unintelligible to the general reader as the Sanskrit terms However, this state is briefly described in verses 20-23, from which we gather the following characteristics — 1 It is a state of intense supersensuous joy 2 When established in it, the aspirant never loses sight of the highest truth, that is his unity with God 3. When this state is really attained, no other gain seems greater than it. 4 When one is established

in it, even the greatest calamity cannot overwhelm him. Verses 29 and 32 add two more characteristics of *yoga* as the permanent effects of the practice —5. The *yogin* sees God in all things and all things in God. 6. He looks upon the joys and sorrows of all beings as his own. About the end of the chapter Arjuna raises a difficulty and Krishna meets it. If a man, having commenced the practice of *yoga* from faith, gives it up from want of sufficient earnestness, what will be his fate? As he has neither followed ceremonial religion nor attained success in *karma yoga*, utter destruction seems to await him. Krishna gives the assurance that a man who does good deeds never comes to grief. The man in question is reborn as the son of a pious rich man or of a *yogin* and the effect of his pre-natal *yoga* practice leads him to practice *yoga* again and attaining success through many lives, he at last reaches the supreme goal.

Before dealing with the seventh and succeeding chapters we may as well say a few words on the division of the *Gita* into chapters treating of different subjects and on the three principal parts into which some commentators, perhaps following Swámin Madhusudana Saraswati, divide the *Gita*. These three parts are called the *shatkas*, the sixes, each part consisting of six chapters. The first *shatka* is entitled the *karma shatka* and is supposed to treat of *karma*, work or action, the second the *bhakti shatka* or *upasana shatka*, said to have reverence or worship for its subject, and the third the *jnana shatka*, regarded as dealing with knowledge or wisdom. The Swámin goes further and

thinks that the *Gítá* is nothing but a commentary on the Vedantic *mahávákya*, great saying, '*Tattvamasi*'—Thou art That (*Chhándogya* vi 7 *et sec*) The first *shatka*, by teaching the renunciation of *karma*, shows the real individual self,—*tvam*, thou, inactive and apart from the modifications of Prakriti The second *shatka*, by its teachings on worship, points to the Universal Self, *tat*, that, and the third, in dealing with *jnána*, teaches the unity, *asi*, art,—between the individual and the Universal Self However, apart from the correctness or principle of the division, it seems to me that there is no such thing as a logical division of chapters or parts in the *Gítá* As the reader has already seen, the same subject, even the same point, is treated of in more than one chapter, repetitions being most frequent, and even each single chapter has scarcely any logical unity, dealing, as it does, with several points though all more or less connected In a book on practical religion this is scarcely a drawback, the repetitions, most varied in expression, serving to deeply impress on the mind the teaching intended rather than tire it But our author is not without an idea of division, rather of distinction, in his mind. *Jnána*, *bhakti* and *karma* are really distinguished by him, and he really treats of them as distinct *sádhanas*, not in different parts or chapters, but everywhere in his book, almost in every chapter of it And the reason seems to be that though different, these elements of the spiritual life are inseparable from one another and essentially one. He knows this more clearly than many others of our ancient writers, and here lies the great value of his

work He is anything but a sectary Synthesis is his watchword,—the goal to which all his teachings point He sees unity in doctrines and ideals apparently antithetical In insisting upon this unity he often seems to contradict himself It seems so because he does not offer us any logic any method of reasoning, higher than the one that is current His logic may be defective but his wisdom his vision of unity, is all right The reader will please read here again what is very briefly said in the summary already given in the first part of this Introduction of my lecture on the 'Intellectual Ideal of the *Gita*'

As to the difficulties raised in the note on chapter III it should be seen that they are unavoidable in a system which recognises a moral order in the world — its inherent ethicality — and at the same time cannot reconcile it with the current monistic and pluralistic tendencies Such is really the system of the *Gita*. It respects both the monistic Vedanta and the pluralistic Sankhya, but knows no logical method of reconciling them Hence its difficulties Both Monism and Pluralism are essentially unethical Neither the absolutely One of the Vedanta without any inherent relation to any consciousness distinguishable from itself nor the Purushas of the Sankhya, atomic, alone, and having no essential connection with one another have any ethical character properly so called For every one of them it may be truly said, as the *Gita* actually says, '*Tasya karyam na vidyate*,—there is nothing which he is bound to do For them, therefore, there is neither the first nor the second difficulty They are essentially inactive

principles and therefore not subjects of any moral injunction. It is enough for them if they can once shake off their fancied connection with Prakriti,—one which falsely imposes activity and duty on them. When they have attained *kaivalya*, aloneness, they no more need to think of the world,—one essentially unconscious and unpurposive. But the *Gítá* cannot think of the world in this fashion. Its Krishna, though he sometimes speaks of himself as indifferent to it,—'*Udásinavadásínam*' yet cannot altogether dismiss it from his mind. He must see that it is not ruined, that people do their respective duties, and for this set an example of activity, of dutifulness, before them. All this is however inconsistent with both unqualified Monism and atomistic Pluralism. It is consistent only with a system for which the one and the many, change and the unchangeable, sense and supersense, though distinct, are yet essentially related and in that sense one. As a religious teacher, the author of the *Gítá* really teaches such a system of Relativity, but as a philosopher, or rather not being a philosopher in the proper sense, he fails to establish it on a rational basis. We have seen this already to some extent, and shall see it more clearly as we proceed. As to the division of the *Gítá* into three *shatkas*, though we do not admit it as strictly logical, we accept it as a practical though rough division, and having now finished the exposition of its *karma* doctrine, proceed, in beginning what is entitled the *Upasaná-shatka*, to speak of its *bhakti* teachings and other subjects introduced into it.

Chapters VII—IX

The seventh, eighth and ninth chapters, specially the 7th and the 9th, have much in common. We shall therefore take up these chapters together. The first topic discussed in them is the relation of what is called the material world to God. Our author knows very well that the true worship of the Infinite depends on a correct knowledge of this relation. The Infinite is the whole, comprehending all things. If the object of your worship is less than the Whole, if things and finite persons stand apart from him, he is not the true God; he is only a *deva*, a limited deity. However warm you may wax in your denunciation of *deva* and image worship, you are far from transcending that stage of worship, and must either endeavour to have truer notions of God or moderate your fierce iconoclasm, seeing how akin your mode of worship is to that which you treat with such contempt. However, what is the *Gita's* teaching about the relation of matter, gross or subtle, to spirit? The popular idea of their relation is that they are realities independent of each other and their connection is only a contingent one. The Sankhya philosophy, as we have already said in the course of our exposition of chapter ii, gives this Dualism a philosophical form by teaching that our sensations of colour, taste, smell, sound and touch, the sensorium (*manas*), of which these are conceived to be passing forms, our understanding (*buddhi*), which conceives ideas of things as permanent, and our *egoity* (*ahankara*), which oppose these objects

to us as subjects, are all modifications of a Power, independent of spirit, which it calls 'Prakriti,' of which the nearest English equivalent is 'Nature' The author of the *Gítá*, however, whose respect for the Sankhya philosophy we have already spoken of, thinks that this Prakriti or Nature is not anything independent of spirit, but really God's *ápará prakriti*, lower nature, his higher nature, by which the world is supported ('*yayedam dháryate jagat*') being that which manifests itself as the individual self ('*jíva-bhútám*') To us, moderns, this system is intelligible only as a species of Absolute Idealism We know that sense is essentially related to intellect and a mere abstraction apart from it Colour is only an abstract term, the concrete reality from which it is abstracted being 'I see colour' So are taste, smell, sound and touch only abstractions from our concrete experience, in which these appear as sensations essentially related to a conscious self The conception of a substratum of these sensations is also essentially so related, and so also are our conceptions of things as permanent realities Our egoity itself is inconceivable without an Ego, and our consciousness of ourselves as finite selves cognisant only of a part of the universe, is possible only in relation to an Infinite Self of which we are partial manifestations or reproductions That the author of the *Gítá* has such a system of Idealism behind all his teachings, is apparent from other parts of his book also, specially the beginning of his thirteenth chapter. That he derived it from the teachings of the Upanishadic

sages specially from those of Yajnavalkya in the *Brihadaranyaka*, Aruni in the *Chhandogya* and Indra in the *Kaushitaki* is also clear from the perfect familiarity with the *Upanishads* manifest in all that he says. But his method, as we have already said, is popular and not philosophical. His conceptions of the relation of matter to mind and of the finite to the Infinite are figurative and not speculative. Verses 1-12 of chapter vii and 1-6 and 16-19 of chapter ix are statements of his Idealism. Krishna as God says he is related to things as the thread to a string of gems, as a subtle essence to gross things composed of it, as the seed to the tree, as an animal germ to the creature which grows out of it, as space to air and other things in it, and so on. In the absence of metaphysical analysis disclosing the essential synthesis,—the unity as well as the distinction,—of things with thought, of matter with mind, of the individual with the Universal, such metaphors are apt to give a false idea of the true relation and lead on the one hand to a Pantheism which conceives the whole, the Absolute, as an abstract unity and sets down all distinctions of value and all grades of manifestation as illusory, and on the other to the worship of finite gods and images. Our author, however, inspite of his unspeculative, unmetaphysical method, seems to be awake to these dangers, specially to the second, and adverts to them in this and other parts of his book. As the whole is indivisibly present in every part, God is identified with the various objects of the world, specially with the most essential or glorious of them,—a point which the author delights in emphasising

whenever he has an opportunity to do so But he is quite aware that without a clear and firm grasp of the whole, the Infinite, which is one with and at the same time distinct from the part, the worship of the part in itself is not the worship of Brahman, but of the *devas* Now, with these ideas in his mind he divides men into the following three classes —(1) those who, because of the extreme impurity of their hearts, do not offer worship in any form Deluded by Máyá, which he himself has called God's lower nature, '*apará prakriti*', they are incapable of conceiving anything non-sensuous and so recognise no God or gods (2) Those who recognise divinity only in particular parts or aspects of nature and worship such finite gods for gaining particular objects of desire from them (3) Those who know the Infinite and offer their undivided heart and mind to him Almost the whole of these three chapters is taken up with the description of the nature and destiny of these three classes of men Verses 13-15 of chapter vii and 11 and 12 of ix speak of the first-mentioned class It is also mentioned in other parts of the book, specially in chapter xvi Class (2) is dealt with in verse 16 and verses 20-27 of chapter vii, verse 24 of viii and verses 20, 21 and 23-26 of ix, while the disinterested worshippers of the true God are spoken of in verses 17-19 and 28-30 of chapter vii, 6-15, 20-22, 24, and 27, 28, of viii and 10-15 and 27-34 of ix The *sádhanas* which enable them to reach Brahman are already set forth in previous chapters They are repeated here with special reference to the hour of death and the attainment

of final liberation. Of the second class of people, our author says that though they worship in ignorance of the real nature of God and of the true form of his worship, the worship they offer is not fruitless, and that its fruits are granted by God himself, of whom the *devas* are only parts. Their immediate destiny is translation after their death to the *Devalokas*, the regions of the Vedic gods. There they enjoy the reward of their merit, and when by this enjoyment the amount of this merit is exhausted,—a commercial rather than an ethical or metaphysical conception,—they come down to the world and are reborn in forms varying according to the life they formerly lived in the world. In going to the *devalokas* they follow a path led by gods symbolised by such dark objects as smoke and night. After many such lives these worshippers of the gods know the supreme truth, Brahman,—*Para*, the higher, and not *apara*, the lower,—and reach him through a path led by divine beings symbolised by bright objects like fire, day-time &c. From Brahman there is no return to the world. These ideas are taken from the *Upanishads*, specially the larger ones,—the *Chhandogya*, the *Brihadaranyaka* and the *Kaushitaki*. Both the Devaloka and the Brahmaloka, specially the latter, admit of a spiritual interpretation, though neither the author of the *Gítá* nor its commentators, so far as we know them, give any such interpretation. The *Gítá's* idea of Brahman at any rate does not permit a spatial explanation of the Brahmaloka or Brahmapada. The *Kaushitaki's* description of the *devayana*,—the way of the gods,—and the Brahmaloka is quite transparent and evidently meta-

phorical However, one more doctrine set forth in these chapters remains to be stated It is that of the beginning and the end of a cycle, a *kalpa*, described as the day and night respectively of Apara-Brahman, the lower Brahman or Hiranyagarbha, the first and highest emanation from Para-Brahman This doctrine is put forth in verses 17-19 of the eighth chapter and 7-9 of the ninth Brahmá is said to remain awake for a thousand *yugas*,—the period of *srishti* and *sthiti*, creation (lit sending forth) and conservation, and to be asleep for an equal period, that of *pralaya*, absorption, wrongly called destruction Brahmá being identical with the world, all objects and finite subjects being his parts, his waking means their appearance from *avyakta* or *prakriti*, the creative power of the Supreme Being, and his sleeping state means their disappearance in it Now, a Cosmic Soul, to which all changes in nature, all 'appearances', are relative seems to be a necessary conception, and this conception is found, in common with philosophical Hinduism, in philosophical Christianity in the form of the Logos doctrine. But the idea of an utter lapse of creative activity during which not a particular part or parts, a particular aspect or aspects, of the world, but the whole world is non-existent, seems to admit of no philosophical defence The eternal and unchangeable is indeed distinct from time and change, but the former is *related* to the latter and unmeaning apart from this relation Time and change therefore cannot cease, but are constant correlates of the eternal On this view the Apara Brahman of Hindu philosophy and the Logos or "the only-

begotten son of God of Christian philosophy are only the *saguna* or immanent aspect of the same God who in his aspect as eternal and immutable is *nirguna*, transcendent. The two are indeed distinct, but as they are related, the one being inconceivable without the other, they are also one. It is therefore impossible that the one should ever sleep and the other remain awake,—that there should be a Creator without a creation. We shall however return to the subject in a later chapter of the book. The subject is discussed with some fulness in my *Brahmajijnasa* (English and Bengali) and *Philosophy of Brahmaism*.

CHAPTER X

This chapter is called *Vibhuti yoga* and treats of the Lord's *vibhutis*, special manifestations. The human mind rises from the special to the general, from the particular to the universal. The latter is indeed implied in the former, but it requires a good deal of reflection to make its presence explicit. And even when it is made explicit we often love to dwell upon the particular, the special, the striking. It is this mentality which the Arjuna of our story shows in the present chapter. He has been repeatedly told in the previous chapters that God is All in all, that there is nothing independent of him,—standing out of him,—and this idea of God is the only sound basis of real worship. And yet he would know some of the Lord's special manifestations and contemplate him in them. This is the Puranic attitude as distinguished from the Vedantic. The author of the *Gita* has no objection to it and has a

place for it in his system. But the Puranic attitude runs the risk of forgetting the Vedantic and going against it. That is what we see in the popular worship of the country. The unity of God,—his immanence in all things,—is all but forgotten in the plurality of the practically separate deities worshipped. Before proceeding to enumerate some of God's special manifestations, therefore, our author at first sums up all that he has said before of the divine unity and immanence and of the glory of worshipping the Lord in these his supreme attributes. This he does in the first eight verses of the present chapter. In verses 9—11 he gives a miniature picture of a body of truly theistic worshippers, telling us how they enlighten one another by their spiritual experiences and rejoice in this mutual exchange of thoughts and feelings. Such spiritual fellowship, he further says, brings down divine grace and inspiration, so that the hearts of the worshippers are enlightened and their darkness removed by a bright lamp of knowledge kindled by the Lord himself. Arjuna says, in verses 12—18 that he learnt all this from the teachings of the ancient saints and sages, but is now confirmed in these truths by hearing them from the Lord's own mouth. The reader should realise the significance of the words '*Sarvam etad ritam manye yanmám vadasi Kesava*.' In the garb of a story, our author here speaks of God's self-revelation of his own nature to the worshipper as distinguished from the mere traditional knowledge of God. However, as of his general manifestation, so of his special, Arjuna would learn from the Lord himself. What he has

hitherto heard on this lofty theme has not given him full satisfaction. Accordingly the chief *vibhutis* or special manifestations of God are enumerated in verses 19—40. Here however, the defect, we might almost say the danger, of the *Gîtâ* method of instruction,—saying all things in the name of God,—comes out clearly. So long as our author spoke on the generalities of pure philosophy and of his spiritual experience as a worshipper, he was on safe ground and may be said to have spoken from insight or inspiration. But now he speaks mainly from his traditional learning, from what he has read in the ancient books or picked up from the intellectual atmosphere around him. These two classes of utterances cannot possess the same authority. The former we might verify by our own spiritual experience and accept as coming from the Lord himself. But the latter stand on quite a different footing. Some of them are open to question and some of them quite fanciful and unscientific. For instance Vishnu as an Âditya and Marichi as a Marut are fanciful and the moon is not a star at all, though she seemed to be so to our pre-scientific author. Rama, whether as son of Jamadagni or of Dasaratha, is rather a mythical than a historical warrior, and Kîrti, Srî, Vâk etc., are not actual women but virtues, poetically represented as *nârîs*. But we need not multiply instances. We need not and should not expect scientific or historical accuracy in our author, who belonged to a time when science was not born, and history was indistinguishable from tradition. But with all his limitations we thankfully accept from

CHAPTER XI

Arjuna, who represents the *jijñâsu* the inquirer, and the *upâsaka* the worshipper, is now about to rise over all partial and inadequate forms of worship—not only *deva*-worship, the worship of gods conceived as distinct persons, but also the *pratîka-upâsanâ* symbolical worship, of the Infinite Being—his worship as manifested in the more glorious objects of nature or in historical or pseudo-historical men. He would worship the Absolute in his undivided totality, in his really divine form,—*aiśvaram rûpam*,—his form as the whole world. The Absolute has been described as a circle whose centre is everywhere but whose circumference is nowhere. Emerson says he is as perfect in an atom as in a universe. When our eyes are really opened, we may see him anywhere. And the particular thing or person from where the vision starts is

transformed in the course of the experience and practically lost in the whole In our story Arjuna asks his friend and teacher, Krishna in whom he has intellectually discovered the presence of the Absolute to show him his world form —*visvarupam* Krishna invites him to see that form but reminding him that he cannot see it with his fleshy eyes, grants him *divyam chakshu* spiritual sight The granting of such sight is indeed not an event but a process That process has been described in the preceding chapters of the present *shalla* We have seen that sense is inseparable from intellect and that a finite self —a mind manifested in finite space and time —cannot be apprehended or comprehended except as a part —a partial differentiation or reproduction —of an Infinite Self comprehending all space and time The real concrete and total object of knowledge,—even that form of knowledge which we call sensuous perception —is not a sensuous or material world but an all comprehending Self or Person We arrive at this conviction —at the understanding of the true nature of Reality,—through a long and intricate process,—a process of thinking which corrects all *prima facie* and false notions of the nature of Reality But Reality itself is directly present before us and can be directly apprehended without any process of reasoning The latter is necessary only to correct and remove the erroneous ideas which hide its true nature from us When a cloud hides the sun from our eyes, a strong wind is necessary to scatter it, when the cloud is thus removed, the eyes see it directly Our apprehension of God as the one sole

Reality, as *Visvarupa*, the All-formed, can become a vision, a *darsanam*, in the act or state of *samádhi* It is this vision which is described in the present chapter The description is unique in the whole range of religious literature We do not know and have not heard of anything similar to it in any other literature than our own The *Upanishads* partially anticipate it and give it here and there in miniature, for instance the *Chhándogya* in vii 25 and the *Mundaka* in II 1 4 The commentators speak of the latter passage as the original of which the *Gítá* description is the elaboration The description is of course poetic, and its allegorical husk must be carefully removed before its value as a spiritual experience can be rightly estimated There are also to be found in it the limitations, already mentioned, arising from the author's preconceptions as a believer in the Vedic mythology and the traditional lore of his time Arjuna sees many things in the cosmic form of the Absolute which our author's preconceptions have put there But that does not take away from the essential reality of the experience described The description also labours under the disadvantage that it has to conform to the conditions of a vision conceived to have taken place in a battle-field If it were the description of the *visvarupa-darsana* in a domestic circle, a social gathering or a congregation of worshippers, it would be very different from what it is As a matter of course Arjuna is both delighted and horrified on having the vision, and at the end his horror drowns his joy and he prays Krishna to draw back his world-

form and re assume his human form In fact neither our own individuality nor that of our friends and relatives is merged in the beatific vision of God in all things and all things in God, but it is so dwindled and transformed in the infinite relations in which it is seen if seen at all, that it practically disappears or becomes unrecognisable, and so inspite of the gloriousness of the vision we cannot bear it long and wish our *prima facie* view of the world restored At any rate we cannot afford to lose our dear ones in the glory in which they are practically merged and metamorphosed beyond recognition But if only for a few moments at a time the vision of God as the All in all as the only Absolute Reality, should be sought and experienced by all aspirants after the life divine It corrects and gradually removes the rank egotism in which we live habitually and the irreverence with which we often treat our dearest and nearest ones Arjuna is represented as all along aware of Krishna s divinity, and yet when he directly realised it he is described as feeling penitent of the light and disrespectful manner in which he, in his ordinary mood had often dealt with him as a mere friend The direct vision of God in man in our highest moments is thus calculated to deeply affect our habitual attitude towards men as mere men and give a right turn to our dealings with them

The question whether God is with form *sakara*, or without form *nirakara* is once for all settled when one understands and has some experience of *isvara padarsana* To the ordinary Dualist who draws a sharp line of separation between matter and spirit, all

forms are *beside* God He seeks him *behind* Nature and thus makes him limited and has never anything but an inferential knowledge of him He always goes "from Nature to Nature's God" But to the Idealist matter is an abstraction apart from spirit The difference of matter and mind, of sense and intellect is not a mere distinction, not a separation, but a difference in unity, the only concrete reality being Spirit differentiating itself into innumerable forms and yet maintaining its unity All so-called 'forms' in the world are forms *in* and in that sense *of* the one undivided Spirit, the Whole, the sole Reality But though in a sense all forms are *his* forms as is impressively and repeatedly asserted in this chapter, they are all, as finite and excluding one another, transcended by him, and so he is, in his indivisible essence and totality, formless, *nirákára* His attributes as *satyam*, *jnánam*, *anantam*, *ánandam*, *amritam*, *śántam*, *śivam*, *advaitam* and *śuddham*, are formless, *nirákára* All descriptions of the one, undivided Reality as having form are more or less metaphorical It may be noticed by the careful reader of the present chapter that even when adoring the Supreme Being as Visvarupa, Arjuna speaks of him as '*Kiritinam gadinam chakrinancha*' (verse 17), but the context, the mention of other attributes along with these, attributes which contradict the ascription of anything like a human body to the Supreme, shows that the 'crown', 'club' and 'quoit' spoken of are metaphorical This will be evident if the reader marks the mention of the same implements in their usual unmetaphorical sense in verse 46, where Arjuna asks Krishna to

re-assume the human form. If the reader consults the *Vishnu* and the *Bhagavata Puranas* he will see that the writers of both these Vaishnava scriptures give a metaphorical explanation of the Vishnu image worshipped by their followers, with its various limbs, appendages and insignia, and hold Vishnu, the all-pervading One, to be *amurtimat*, spiritual and formless. The passages giving this explanation are extracted with English translation in the seventh essay of my *Krishna and the Puranas*.

Chapter XII

After what we have said of the immanent and transcendent aspects of the divine nature in our notes on the eleventh chapter, the question raised at the beginning of this chapter has scarcely any meaning to us. That it has a meaning to our author seems to show that notwithstanding his synthetic mind, which instinctively sees unity where minds less rich than his see only difference, he cannot altogether shake off the influence of the ordinary logic of exclusion which is unable to reconcile unity and difference. He makes Arjuna ask his divine preceptor which of the two forms of worship,—those of the immanent and the transcendent God,—is the better one. The obscurity of the question is increased by both the teacher and the pupil identifying Krishna with the immanent Deity and speaking of the Transcendent as if he were quite a different Being from the former. This indeed is not the author's real opinion, as is evident from many other passages in his book. But that he could ever

use such language,—language implying such a sharp distinction between the two aspects of the divine nature,—seems to show that in his mind the two characters were not quite reconciled and that to him the one was perhaps lower, if not actually less true, than the other, as they are to the Máyávádin If it were not so, he might say plainly that as the same Being was both immanent and transcendent, and as the two characters implied each other, Arjuna's question could not rightly arise,—that there could not be any worship of the merely Transcendent or the merely Immanent But instead of saying this he rather speaks of the comparative difficulty of worshipping the *Avyakta*, the Unmanifested (verse 5) and admits that though the same, as a goal, is hard to reach on the part of embodied beings, it *can be* attained The idea of an abstract unity apart from differences, of an Infinite and Eternal unrelated to the finite and the changing, is not foreign to our author It is to be found also in other passages of his book, and inspite of much in it which is opposed to the doctrine of illusion, he often seems to be not very far from our Máyávádis when he speaks of the final goal of all our spiritual endeavours We shall scrutinise his utterances more closely when we come to deal with that subject Here, in this chapter, in reply to the question raised, our author's verdict is clearly in favour of the worship of the Immanent, the Visvarupa But as we have already seen, the differences of things and events exist *for* the self only because it transcends their differences. Without relation to the self maintaining its own unity

in the midst of differences there could not be differences, and without relation to differences there could not be such a thing as a Unitary Self In themselves as abstractions differences —things and events—could not be spoken of as immanent and the self as equally abstract in itself could not be spoken of as transcendent. Immanence and transcendence are both relative terms and depend for their meaning on the mutual relation of the one and the many In the same manner thought and worship either of the Immanent or the Transcendent, imply, the relation of the finite and the Infinite —of finite and infinite personality,—and are impossible without the unity and difference implied in relation The question therefore, of the superiority or inferiority of worshipping the Immanent and the Transcendent the *Saguna* and the *Nirguna*, is a more or less unmeaning question When the correlation of the two aspects of the divine nature has been seen when the abstract nature of the merely *saguna* or the merely *nirguna* has been realised the only question that remains is whether in our act of worship it is better to *emphasise* the immanent or the transcendent side of the divine nature As the one and the unchanging are inconceivable without relation to the many and the changing, the only question is whether to put greater or less emphasis on the former or the latter Now, this depends on the difference of temperaments, circumstances and stages of growth and there cannot be one rule for all and for all time The only rule that can be safely laid down for all is that the many should not be so far emphasised as to lead

to Atheism or Idolatry and the One should not be stressed so far as to dry up worship and foster that unqualified Monism which is indistinguishable from practical Atheism

Taking for granted, then, that as a practical theologian the author of the *Gitá*, in extolling the worship of the Immanent, does not forget that the Immanent is also the Transcendent but that in the particular case before him he chooses to emphasise the divine immanence we may now consider his exhortations on the means of fixing our minds on the object of worship These means he has already spoken of in the foregoing chapters, here he simply sums them up and arranges them in an order of priority It may seem to a superficial reader that our author, in verses 9—12, gives a higher place to work than devotional exercises But a close reading of the verses must lead to the conclusion that this is not his meaning Devotion to the Lord is really the goal he contemplates, but he wants to remind mere pietists and sentimentalists that this cannot be reached without *work*,—work done in the spirit of worship, '*madartham*,' for me And this again is impossible without *sarva-karma-phalatyága*, renunciation of the (temporal) fruits of all actions Thus the end being spiritual union with God, the means, according to their relative priority, are 1 *Tyága* (renunciation), 2 *Karma*, work, 3 *Dhyána* (meditation), 4 *Jnána*, knowledge of God, 5 *Abhyása*, mere practice or repetition of mental acts From verse 13 to the end of the chapter our author gives us an excellent picture of a pious life,—a life dear to God

The reader may compare it with the picture of the *sthitaprajna* in chapter ii and the *nishtha jnanasya ya para* in chapter xviii The three pictures will be found to be practically identical though they profess to delineate ideal *karma bhakti* and *jnana* respectively The identity proves the close relativity of the three *sadhanas* The only defect in the picture that will be noticed by modern aspirants is perhaps the absence of *a fixed purpose*, amidst varieties of method and endeavour, *to reform and improve human society*, a purpose expressed by the biblical phrase—'establishing the kingdom of heaven on earth

CHAPTER XIII

According to some western Indianists the real *Gita* ends with chapter xii and the remaining six chapters are an appendix showing clear marks of another authorship A close and unbiassed study of the distinctive characteristics of these two parts of the book inclines me to this view There is a continuity in the first twelve chapters which is lacking in the last six An unbroken current of inspiration—with its necessary human limitations indeed—seems to have dictated the previous chapters, a current which seems to stop with them The spirit of the former is more or less prophetic appealing to the higher emotions setting forth lofty ideals of life but not descending to minute details This spirit seems to be wanting, except here and there, in the latter The author delights in divisions and subdivisions, in elaborating the Sankhya doctrine of *gunas* detailing the forms

assumed by each of them and enumerating the virtues and vices caused by these various forms He even seems to lose in some degree the spirit of universal charity characterising the author of the first two *shatkas* In chapter xvi he divides men into two classes, the divine and the demoniac, and consigns the latter to something like eternal damnation, as the preachers of sectarian religions usually do However, though the author of this *shatka* may be a different person, he must be a close reader and a zealous admirer of the first two, and his philosophy, in its main outlines, is the same as what we find in the latter The present chapter elaborates the unity and distinction of subject and object, of God's *pará* and *apará prakriti*, already spoken of in the seventh chapter The spirit of harmony, the attempt to reconcile Sankhya Dualism with Vedantic Monism, is clearly visible in it, But, as it could not but be, the attempt is futile the unity of Purusha and Prakriti is only mechanical and it is their duality which looms large. The author cannot get rid of the idea that the world of objects is a world quite distinct from the subject and not simply one term of a necessary relation In verses 6 and 7 the Sankhya Prakriti, called here the field, with its twenty-four primary and some of its secondary *vikáras* or modifications, is briefly but clearly mentioned Verses 7-11 enumerate the qualities or expressions of *jnána*, wisdom,—the leading virtues visible in the character of a truly wiseman Then follows a description, in verses 12-17, of *jneyam*, the real or total object of knowledge,—the Absolute. The truly Vedantic spirit,

—the spirit of synthesis—is to be seen here: the Absolute is defined both in its immanent and transcendent aspects. But the author seems to lose his hold of this spirit in what follows immediately. The Sankhya tendency of parcelling out reality into Purusha and Prakriti again seizes him. In verses 19-21 all activity is attributed to Prakriti and all experience to Purusha, as if there could be any activity without experience and experience could ever be divorced from activity. In some of the subsequent verses, for instance 29th and 31st, the inactivity of Purusha and the sole agency of Prakriti are emphasised. All things are indeed taught as existing in the Absolute Self and as issuing from it but nevertheless there is the idea, lurking in all that is said of the close relation of subject and object, that the attribution of any activity to the former would take away from its infinitude and transcendence. The self's transcendence—its non participation in the imperfections of the world—is shown metaphorically by comparing it to ether (*akasa*) and the sun. Ether is in all things and is yet untouched by them. As the sun reveals all things so *Kshetri* the subject reveals all objects and is thus, by implication, distinct from them. That this distinction necessarily implies an indissoluble unity seems to be clearly seen only by one scriptural writer, the author of the third chapter of the *Kaushitaki* Upanishad. In all others, including the sage Yájnavalkya and the author of the *Gita*, the vision of unity is vague and imperfect, causing them to dream of a state of liberation in which unity and immutability will reign supreme, and

all change and plurality will vanish for ever This dream finds expression in the last verse of this chapter and almost everywhere else in the book

Chapter XIV

The strong hold of the Sankhya Dualism on our author is seen in this chapter more clearly than elsewhere Here he explains,—so far as explanation is possible without any analysis of experience showing its radical synthesis,—the Sankhya doctrine of *Gunas*, the primary qualities of Prakriti of which all objects are forms, and their respective effects on the character and destiny of the finite self The radical nature of the Dualism comes out in the characterisation of Prakriti, here called 'Mahat Brahma,' as the womb (*yonih*) and God as the seed-imparting Father (*Víja-pradah Pitá*) All forms are said to arise from this union Very different is the truly Vedantic mode of describing creation, which is given most clearly in the beginning of the sixth chapter of the *Chhándogya* Upanishad. There the primal Being (*Sat*), one without a second, *ekamevádvitíyam*, is said to have thought, "Let me become many" and accordingly sent itself forth (*asrijat*) first as *tejas* (light), then as *ap* (water) and lastly as *annam* (food or primal matter) All things are said to have arisen from a mixture of these three *devatás* (minor deities) Whatever philosophical value may be attached to this theory,—more poetic than metaphysical,—it is unmistakably a doctrine of unity-in-difference and not an unqualified Dualism The One becomes many and at the same time maintains

its unity Both knowledge and activity belongs to the One and are not distributed between two principles —(1) Purusha who is pure knowledge without activity, and (2) Prakriti, which is active, but unconscious The Dualism implied in this distribution is hopelessly irreconcilable with the Vedanta This irreconcilableness of the two theories becomes even more clear than it already appears to be when the effect of the three Sankhya *gunas* — *sattvam rajas* and *tamas* —on Purusha is considered These qualities are evidently derived by the Sankhya philosophers from the three original *devatas* of the *Chhandogya* we have just mentioned Aruni's *tejas ap* and *annam* are really finite cosmic selves essentially one with the Absolute Self Being sent forth by the *ikshana*, thought or intention of the Supreme Being they cannot in any sense be hostile to him and defeat his purpose As he is described in the Upanishads as *sivam* good, beneficent to his creatures for instance in *Kena* iv 6 *Katha* ii 2 8 *Kaushitaki* i and everywhere in the *Svetasvatara*, his creation must be calculated to serve their highest good I do not say that the Upanishads always keep up this optimistic attitude But except in the *Svetasvatara*, which was evidently composed under Sankhya influence there is no pessimistic teaching in the Upanishads The Sankhya, however, and the *Bhagavadgita*, inspite of the latter's frequent mention of the divine goodness, are radically pessimistic The *gunas*, in their root meanings, are ropes or strings which bind the finite self and obstruct its liberation and union with the Absolute The nature of the Absolute

being quite the opposite of their character, they must all be eschewed before we can be united to him This is evident from verses 5—20, which describe the various effects of the three *gunas* on human life, and also from the remaining verses of the chapter, which paint an ideal life favourable to union with the Supreme All the *gunas* are bad in their effects and lead to various orders of embodied existence, high, low or middling according to the *guna* which prevails in it But even the highest embodied life is bad enough compared with unembodied existence in union with the Absolute *Sattvam*, the best of the *gunas*, indeed gives knowledge and happiness, but as products of Prakriti, these also are a bondage and must be eschewed like attachment and activity, the products of *rajas*, and ignorance and inactivity, those of *tamas* *Sattvam*, as self-contained existence, existence as *sat*, Being, must not be confounded with *sattvam* as a mere quality, though the subtlest and highest quality, of Prakriti That there is a form of knowledge and happiness transcending the limitations of Prakriti's products, is slightly hinted at in this chapter and elsewhere In the picture of the ideal life given at the end of the chapter, almost all the virtues enumerated are negative,—forms of a stoic indifference to everything mundane The only positive virtue inculcated is the reverential worship of God. How such worship is possible if the whole of God's world is unqualifiedly bad, is not explained In fact this cannot be explained An atheistic and pessimistic system can by no means be harmonised

with a theistic and optimistic one If *bhakti* is to be cultivated, as the *Gita* is never tired of teaching us the world must be contemplated as *good* good in the making, even what seems evil in it leading to ultimate good The primary factors of it, whether called *tejas ap* and *annam* or *sattvam rajas* and *tamas* and their mixtures must be conceived as a graduated scale of progress towards the life divine and not as a world of illusions to be avoided This optimistic view of the world is only slightly suggested in the *Gita* : but nowhere finds the emphasis due to it

The last verse of the chapter where Krishna is made to say that he is the embodiment of the immortal and immutable Brahman of eternal Law and of perfect bliss, seems at first sight difficult of interpretation Who really is meant by the *aham I* mentioned in the verse? Is it not the Epic and Puranic Krishna? Those who have followed us so far will have no difficulty in rightly answering the question The Epic and Puranic Krishna only symbolises the real Krishna of the *Gita* —him whom we are taught in the sixth chapter to realise as *our Self*, and in the eleventh chapter as the *Self of the universe* As Sankara rightly says *aham* means the *pratyagatma* the individual self awakened to a consciousness of itself as a centre where the Absolute reproduces or manifests himself in his perfect holiness and blissfulness

CHAPTER XV

This chapter seems to be intended as a summary of

all that has been said in the foregoing chapters, though there is also something original in it. In the first six verses the visible world is described as a great banian tree and the way to getting rid of it and reaching the Transcendent Being is shown The clue to the imagery is evidently taken from the first verse, sixth *Valli*, of the *Katha* Upanishad But while the Upanishadic sage emphasises the unity of the world with its Source, the author of the *Gítá* accentuates their difference and teaches a doctrine of liberation very much like the *kaivalya* doctrine of Sankhya The great banian tree is to be cut asunder with the weapon of non-attachment The objective world is too stern a reality to be so cut off, and therefore what the author really means by his banian tree is perhaps the life of selfish desire which the natural man lives till he comes under the influence of the *jnána sástras*, which teach the reality of a transcendent world This seems to be confirmed by the fact that the author speaks of the *chhandámsi*, the texts of the Vedic *Samhitás* which teach various forms of interested action, as the 'leaves' of the banian tree The ceremonial Vedas, he seems to think, only foster and encourage a life of selfish desire The branches of the tree are said to be nourished by the *gunas*, and its secondary roots,—like the roots which grow when the branches of a real banian tree in their downward course enter the earth,—are described as leading necessarily to action,—selfish, interested action That this life of desire and selfish action is not radically opposed to the higher life of union with God, but is really a stepping stone to,—a

the sensorium with which it enjoys the objects of the sensuous world But whether here or there, its true nature is hidden to those who are deluded by sense These people are blind also to the real nature of the Power which makes the sensuous world possible In verses 12-15 the author says the light of sun, moon and fire is really God's light, the power which supports earthly objects and digests our food is his power, the rise of knowledge and memory in us, as also their disappearance from us, are due to his presence in our understanding, and it is he who both utters the Vedanta and is at once the subject and object of Vedic knowledge The antithetical spirit with which our author began the chapter now gives way to a spirit of synthesis But he does not forget real distinctions, which, though not actual divisions, are distinctions all the same In the concluding verses of the chapter, specially in verses 16-18, he propounds something like a doctrine of Trinity,—of three persons in the Godhead *Kshara*, the world of changes,—of creatures subject to life and death—is conceived as the first person *Akshara*, the Power from which this world proceeds and which maintains its identity in the midst of changes, is the second person Should he not have stopped here? Has he not spoken of the *Akshara* in several passages of the foregoing chapters as the Ultimate Reality? He has, for instance in viii 3, 11-13, 20-22 and in xi 18 But he has also, in the beginning of his twelfth chapter, indirectly given a higher place to the Visvarupa than the Akshara And here in the present

chap er he does the same directly to his *Purushottama* If it is a different person than the author of the first twelve chapters who does so he only makes explicit what was implicit in the latter He says that the Supreme Self which pervades and upholds the three worlds is the Supreme Person transcending both the *Kshara* and the *Akshara* Our author gives no explanations He does not tell us how this third person in his Trinity is a necessity of thought The commentators also throw no light on the subject The ordinary Logic of Exclusion has indeed no explanation to give But it seems to us that here as elsewhere too now and then our author s synthetic vision of truth transcends his poor logic In the distinction of the changing and the unchanging the effect and the cause the one seems to exclude and limit the other Ordinary thought does not rise over this exclusion and limitation To it God and the world are mutually exclusive realities though it calls the one infinite and the other finite Current philosophical thought, specially Vedantism influenced by the Sankhya, also reaches its universal —an abstract universal,—by excluding from it the differentiations of time, space and personality But the real Infinite —the Concrete Universal —cannot be so reached It must include the finite though at the same time transcending it It is such a Concrete Infinite and Universal that our author seems to reach in the 17th and 18th verses of this chapter By prescribing that the Purushottama should be worshipped '*sarvabhavena* he seems to teach that all the different aspects of his nature,—change not change and the unity which transcends this distinction,—

should be duly recognised in a true and comprehensive act of worship

We have followed Sankara and his followers, Srídhara and Madhusúdana, in interpreting '*Kshara*' and '*Akshara*' The distinctively Vaishnava interpretation of the terms, that given by Madhva, Rámánuja, and Viswanáth, is very different According to these authorities, '*kshara*' means a *badha jíva*, a self in bondage, one who *ksharáti*, falls, from his true nature, and *akshara* a *mukta jíva*, one firmly established in his essence The '*Uttamah Purushah*', according to Visvanath, is no other than the Epic and Puranic Krishna, who is said to be higher than the Vedantist's Brahman Leaving out this view of Krishna as peculiarly *Gaudiya*, belonging exclusively to the Bengal school of Vaishnavism and as opposed to the whole spirit of the ancient Vaishnava scriptures, we have deeply pondered over the Vaishnava interpretation of *kshara* and *akshara*, in itself an attractive one, but have found nothing in the teachings of the *Gítá* in favour of it The interpretation of Sankara and his followers, not always acceptable, specially when it is tinged with their doctrine of illusion, seems in the present case the only one in agreement with the general views of our author.

CHAPTER XVI

In our introduction to chapter xiii, while speaking of the general spirit of the author of the *Gítá's* third *shatka*, we said "He even seems to lose in some degree the spirit of universal charity characterising the author of the first two *shatkas* In chapter xvi he divides

men into two classes the divine and the demoniac and consigns the latter to something like eternal damnation as the preachers of sectarian religions usually do In fact the dualistic and pessimistic spirit of the Sankhya, which our author or authors share to a certain extent, is seen at its uttermost in this chapter A censorious tone prevails in it one visible in the denunciatory passages of the Gospel In the latter it is due to an imaginary duality of God and the Devil in the former it proceeds from a similar duality of *deva* and *asura* Is it an indirect influence of the ditheism of the *Zendavesta* —the supposed dual reign of Ahurmazda and Ahriman over the universe? We cannot say positively The more evident explanation is the influence of the Sankhya Dualism on the *Gita* But the Vedanta which the *Gita* regards with equal if not greater reverence leaves no room for a radical dualism in the universe There is really no real division in it there is only a distinction —that of sense and understanding, and the consequent one of finite and Infinite, in it And this distinction implies an ultimate unity Both in Nature and in the ethical and spiritual life this distinction and unity leads to a conflict and final reconciliation Our author s imaginary division of a *daivi* and an *asuri sampat* in man the one leading to bondage and the other to liberation is really the distinction of sense and intellect, of finite and Infinite in us Sense seems to lead us astray and we are tempted to pronounce it devilish But under the control of the understanding it is innocent and, as we have shown before in dealing with

the second and succeeding chapters of the *Gítá*, a necessary element of our nature On the other hand, we seem hopelessly finite and imperfect, and long to be united to the Infinite, the Perfect This leads to a struggle and finally to success, more or less The conflict and the struggle, as well as the success, would not be possible but for the presence of the Infinite, the Perfect, in us Hence neither the moral duality of *daiví* and *ásurí* nor the natural duality of Purusha and Prakriti can be maintained As before, so in these his later chapters, our author seems partly to see this In his fourteenth chapter, that on the division of the *gunas*, he pronounced all the three *gunas* as instruments of bondage Here, in the present chapter, he somewhat relaxes this uncompromising attitude and speaks of his *daiví sampat* as conducive to liberation and his *ásurí* as leading to bondage As both result from the *gunas* of Prakriti, and as the latter, according to his own admission in chapter vii, is nothing but the 'lower nature' of God himself, the two *sampats* cannot be so diametrically opposed as he describes them to be The fact is, as I have endeavoured to make it evident in my lectures on the *Philosophy of Bráhmaism* and those on *Brahmasádhan*, that all the varieties of man's social and moral life, from the condition of the rudest savage and the most enlightened and spiritually-minded man, are necessary stages of development and are determined by his slowly growing idea of the real self From his idea of a more or less individual self, with little or no necessary relation to others, man gradually rises to the idea of a domestic, tribal, national, international and divine self

In the same manner, from the idea of a self more or less exclusively sensuous he rises to that of an intellectual, emotional, ethical and spiritual self. His ideas of good and evil, of right and wrong, vary immensely according to the particular stage of progress he may be in for the moment, and no such summary classification and hard and fast division of them as *daiva* and *asura*, as our author offers in the present chapter, or of *sattwika*, *rajasika* or *tamasika*, as he does in the following chapter, can be philosophically correct. And in practical life, in dealing with man's moral nature, in endeavours after raising his moral ideas and ideals, denunciation and declamation, though they have their natural places in such endeavours according to the equipments of the teacher and the learner, are by no means the best or most effective instruments. To a confirmed sinner, specially one more or less well informed, little or no good is done by saying that he is a devil or demon, that he is under the worst influence of *tamas*, or that he will be reborn as a hog as the consequence of his sin. The most important thing is to *touch his heart*, to awaken his dormant love and reverence by presenting to him the most attractive ideals of righteous and pious life, and then slowly, according to his growing capacity for true knowledge, to impart to him higher and higher ideas of the self, to make him understand what a great thing, both in quantity and quality, the real self is, and how its true realisation satisfies all the real demands of our nature. Our author's method is different. He draws a dark picture of the 'demoniac' life. Even a darker picture of sinful life would indeed be true. But his

—our inward choice of this or that form of character Our theories, which we often borrow from the intellectual atmosphere around us,—are not always a true index of the idea of God we really cherish,—of the object of our heart worship If a man professes belief in a just impartial and benevolent God and yet in his practical life shows a decided preference for unjust partial cruel and oppressive acts, there ought to be no mistake about the nature of the deity he really worships Wrong notions of the object of worship sometimes lead to hurtful austerities dictated by pride avarice or inordinate desire for sensual pleasures These our author denounces as unscriptural and demoniac The dominance of particular *gunas* leads also to difference in the forms of diet preferred by us the sacrifices we offer the disciplines we submit to and the gifts we make Those in whom *sattva* prevails are said to be fond of juicy and cooling food leading to health strength and long life People under the dominance of *rajas* we are told like richly cooked dishes of a strong flavour causing pain and sickness while those who are under the power of *tamas* show it is said, a preference for rotten and stinking eatables which have stood long after being cooked and which have been partaken of by others Of sacrifices or acts of worship those which are prescribed by the scriptures and inspired by a dutiful and unselfish spirit are *sattvika*, those dictated by vanity and selfishness are *rajasika*, while those devoid of faith unregulated by scriptural injunctions, and not accompanied with gifts and entertainments,

are *támasika* Disciplines (*tapas*) are of three kinds,—(1) those relating to the body, that is to practical conduct, (2) those to speech and (3) those to mind Honouring the gods, the twice-born, elders and wise men, purity, simplicity, chastity and charity belong to class (1), true, unhurtful, endearing and beneficial speech, and the regular study of the scriptures belong to (2) and the cultivation of a pure, calm and contented mind habituated to silent contemplation, belongs to (3) *Tapas* is again spoken of in the sense of austerities, and falls under the usual three heads —*sáttvika*, *rájasika* and *támasika*,—according as they are dictated respectively by disinterestedness, selfishness and desire for doing harm to others In the same manner, charity inspired by a sense of duty and directed to deserving persons, that practised reluctantly and from a selfish motive, and the same done in an irreverent and scornful spirit, are assigned respectively to the above classes The concluding verses of the chapter, 23-28, explain the sacred syllables *om*, *tat sat*, used in the *Upanishads* to indicate the Supreme Being, and also give some of their secondary applications Their introduction here seems somewhat abrupt and unaccountable It is perhaps suggested by their being a triad or trichotomy like *sattvam*, *rajas* and *tamas* The use of these Sankhya categories in estimating the value of various endeavours and forms of conduct is continued to the next chapter

CHAPTER XVIII

In the beginning of this chapter the subject of

Karma is again taken up, the object apparently being to summarise the detailed teaching on the subject given in the preceding chapters The discussion continues up to the 17th verse The Sankhyas teach the renunciation of all interested actions This our author wishes to call *sannyasa* The Yogins, with whom he identifies himself, are for doing all prescribed (*niyata*) actions —actions enjoined in the Sastras —for instance *yajna dana* and *tapas* (sacrifice charity and discipline) in a disinterested spirit They aim at the *renunciation* not of actions but of their fruits — of what the agent gains by them in an external sense This our author would call *tyaga* *Yajna dana* and *tapas* have the effect of purifying the heart of the agent and so ought never to be given up When actions are done in a disinterested spirit their outward effects —pleasant unpleasant or mixed —do not follow the agent in the next world If prescribed duties are renounced through delusion (*moha*), such renunciation is called *tamasa* If they are renounced because they are painful such *tyaga* is *rajasa* and brings no spiritual gain to the renouncer If any one renounces not the actions themselves but their fruits and the desire for fruits his renunciation is *sattvika* Before applying this trifocal test to other things our author repeats in brief the substance of his previous teaching on the essential inactivity of the self and the impossibility of its being involved in bondage if it remembers this, its true nature This truth is said to be taught in the *Sankhya* philosophy by which we may understand some treatise on the

system, though it may not be any of the Sankhya text-books now extant Sankara explains the phrase 'Sánkhye Kritánte' as the 'Vedanta system in which the true self devoid of all action is shown'? But we miss the doctrine of an inactive self both in the Upanishads and the Vedanta Sútras However, the teaching of the book or books meant on 'action' is said to be this :—There are five factors (*káranáni, hetavah*) in every action They are (1) *adhishthánam* (support), (2) the agent (as a phenomenon or assemblage of phenomena), (3) organs of sense and action, (4) attempts of different kinds and (5) the influence of the *devas* or superhuman beings All these being products of Prakriti, it is only a stupid man (*durmatih*) of immature understanding (*akrita-buddhi*) who can think of the transcendental (*kevala*) self as the agent of actions He who is free from egotism, who does not think that he is the agent of any action,—such a man, even if he destroys these worlds (or these men), does not kill and is not bound (by the effect of his action) But the question arises, if the wise man is not an agent at all and does not even think himself to be so, what can be the meaning of his "destroying these worlds or these men" or enjoining him *to act* from disinterested motives? We have already noticed this difficulty in our comments on chapter iii and our concluding remarks on the first *shatka* Our author stultifies his whole ethical teaching,—in itself valuable,—by his attempts to reconcile it with the Sankhya doctrine of an inactive self However, to proceed with the author's application of his trichotomy to other things,

he next takes up *jnana* (knowledge), *karma* (action) and *karta* (the agent) and estimates their value accordingly as they are predominantly *sattvika* *rajasa* or *tamasa* which classification practically means good middling and bad The knowledge which sees one indivisible Reality in all things seeming to exclude one another is *sattvika* knowledge That which sees only the plurality, the exclusiveness of things is *rajasa* That most inadequate sort of knowledge which not seeing the real truth of things attaches itself to one pursuit as if it were the whole—the only thing to be done—is *tamasa* Of actions that alone is *sattvika* which is prescribed in the Sastras and which is done without attachment and repulsion and any desire for outward gain On the other hand that which is done with great effort and with egotism and a desire for its fruit, is *rajasa* Lastly that is *tamasa* which is done under infatuation and without any consideration that it is unmanly or that its effects are hurtful or destructive As to what makes a good middling or bad agent our author says that one who is free from attachment and egotism endowed with zeal and perseverance and unaffected by success and failure is a *sattvika* agent Again an agent who is desirous of the fruits of action and covetous malicious impure in heart and conduct and swayed by joy and sorrow is *rajasa* Thirdly a *tamasa* agent is he who is unsteady unreasonable proud dishonest disrespectful to others indolent and subject to moroseness and procrastination The different kinds of *buddhi* (intelligence) and *dhriti* (power of grasping or steadily following a course of action) are then

considered That intelligence with which one sees clearly the distinction of action and inaction, of right and wrong, of fear and fearlessness, and of bondage and liberation, is *sáttviki buddhi* That with which one cannot clearly see such distinctions is *rájasí*, while that which makes one mistake wrong for right and see all things in a distorted form, is *támasí* As to *dhriti*, that with which one tightly holds or restrains the actions of the sensorium, the vital airs and the senses in the practice of *yoga*, is *sáttviki dhriti* That *dhriti* with which one pursues virtue, pleasure and riches, and desires the gains which they respectively bring, is *rájasí*, while that foolish *dhriti* which does not enable one to give up sleepiness, fear, sorrow, moroseness and vanity is *támasí* In the same manner, happiness is of three kinds The happiness which proceeds from pure self-knowledge is *sattvika* It may be bitter like poison at first, but is ultimately sweet like nectar The pleasure which is yielded by the contact of the senses with their objects is *rájasa* It seems like nectar at first, but ultimately becomes as bitter and hurtful as poison The pleasure which arises from sleep, laziness and indifference to duty, and which both at the beginning and the end causes illusion to the self, is *támasa* Now, these detailed distinctions and classifications may seem tiresome, but they show clearly the author's moral estimates and preferences and differentiate him from those Sankhya or Vedantic ascetics to whom all ethical distinctions are ultimately baseless, —the result of illusion This will be more evident from what the author is

now going to say about the duties which proceed from man's various stations in life and the spirit in which they ought to be discharged. According to him the duties of the Brahmana, Kshatriya, Vaisya and Sudra proceed from the *gunas* attached to their various natures. The meaning seems to be that though all show a mixture of the three *gunas* a predominance of *sattva* over *rajas* and *tamas* makes a Brahmana, that of a mixture of *sattva* and *rajas* a Kshatriya, the prevalence of *rajas* a Vaisya and of *tamas* a Sudra. The Brahmana's duties are said to be the control of the outer and inner senses, austerity, holiness, forgiveness, simplicity, knowledge, wisdom and reverence. But these are moral excellences or traits of character rather than duties (*karmani*). The Brâhmana's duties are usually said to be worship (*yajana*), the conduct of worship (*yajana*), *adhyayana* (study) and *adhyapana* (teaching). The Kshatriya's duties—more properly speaking his moral characteristics—are said to be valour, strength, steadiness, ability, not flinching from fighting, charity and the power of governing. His duties which our author does not expressly mention are the protection and administration of a state (*rajyaraksha* and *rajyaśasana*). Rather curiously,—is it from want of close contact and familiarity with the classes?—the author mentions only the occupations of the Vaisyas and the Sudras and not their moral traits or the excellences expected of them. Cultivation, the tending of cows and trade are said to be the duties of Vaisyas and service to be that of Sudras. As we have said in our notes on chapter iv, our author does not teach caste to be hereditary. According to him

it proceeds from a division of *guna* and *karma* But these change by culture or want of culture By culture a Súdra rises to be a Vaisya, a Vaisya to be a Kshatriya and a Kshatriya to be a Bráhmana From want of culture an opposite process of fall or degradation takes place So, if there is anything like caste in the world, it is the very reverse of a fixed order, it is a constant process of transformation and should be treated as such in all social dealings with our fellow-beings However, our author closes this part of the chapter by exhorting us to be devoted to the duties of our respective stations even though they may seem to involve evil As we have already seen in the first and second chapters, a Kshatriya's duty of protecting a state may involve killing, and yet it must be done Our activity proceeds, says the author, from God,—a significant confession though opposed to the Sankhya Philosophy and also to his own dictum in v 14 And God pervades every thing, our actions included Therefore, by doing our duties faithfully we really worship him, and such worship leads to perfection (*siddhi*) Our author then gives us (in verses 51-66) a picture of an ideal life of wisdom,—'*Nishthá jnánasya yá pará*'—such as leads to perfection and consequent union with Brahman Similar pictures he has already given us in the 2nd and 12th chapters when speaking of the ideals of *karma* and *bhakti* respectively As we have said before, whether he speaks of *karma*, *bhakti* or *jnána*, the ideal life he paints is the same, as these elements of spiritual life are closely connected and in fact different aspects of the same thing,—the finite spirit's union with the Infinite The

present picture is, however fuller than the two previous ones. By analysing it and neglecting its repetitions and cross divisions we find the following traits in the ideal character painted (1) *Visuddha buddhi* (pure knowledge) which means a correct idea of the relation of Nature and the finite spirit to God (2) *Dhriti* (firm resolution) by which the heart should be purged of egotism stubbornness arrogance selfish desire anger and avarice and the habit of abstracting the mind from outward objects formed (3) *Dhyana* the practice of drawing away the mind from sensuous and finite objects and realising the presence of the Absolute (4) *Samya* equal treatment of all creatures (5) *Para Bhakti* intense love for God, which bring one to a deeper and more direct knowledge of him than the merely intellectual (6) *Brahma pravesa* (entering into God conscious absorption in him (7) *Brahmarpana* doing all actions under divine inspiration (8) *Saranapatti* complete self consecration to God which involves the surrender of all forms of religion tinged by egotism and practised as meritorious acts and results in freedom from all sins. Then follow (67 73) Krishna's directions to Arjuna not to speak of this dialogue to persons incapable of understanding its purport and to communicate it only to deserving persons. This is followed by Arjuna's confession of the light and inspiration he has derived from it. In the concluding verses (74 78) Sanjaya who began the narrative gives vent to his feeling of mixed joy and wonder at hearing this great dialogue, embodying

the most hidden truths, and seeing the Lord's wondrous world-form The memory of this hearing and seeing, he says, fills him with repeated transports of delight and astonishment, and has brought to him the conviction that wherever there are Krishna, the ideal of harmony, and Arjuna, the archer, there are prosperity, success, happiness and the constant, inviolable Law of Right We have seen in this Introduction what the *Gítá* means by 'Krishna, the ideal of harmony' and 'Arjuna, the archer.' 'Sanjaya' perhaps represents the devout hearer or reader of direct dealings between God and his advanced worshippers Such hearing or reading induces in the hearer or reader a sympathetic response to the original experiences If such a response, for instance that which may be produced by the devout study of the *Bhagavadgítá*, results in the conviction attributed by our author to Sanjaya, the study must be pronounced to be eminently fruitful For such conviction cannot but lead to the earnest adoption of the forms of *sádhana* or spiritual endeavour taught in the book and the direct acquisition of the experiences which result from such endeavours May the thoughtful study of the present edition of the *Gítá* lead to such a conviction and the resulting endeavours and experiences, is the earnest prayer of

THE EDITOR

श्रीमद्भगवद्गीतायाम्

अर्जुनविषाद-योगो नाम प्रथमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥१॥

१। [धृतराष्ट्र उवाच—भो] सञ्जय धर्मक्षेत्रे देशानां प्राचीन-धर्मोपार्जनस्थाने कुरुक्षेत्रे क्षेत्रे, युयुत्सवः योद्धुम् इच्छवः समवेताः मिलिताः मामकाः मत्पुत्राः पाण्डवाः पाण्डुपुत्राः च एव किम् अकुर्वत कृतवन्तः ?

1 O Sanjaya what have my sons and those of Pandu, assembled in the sacred plain of Kurukshetra for the purpose of fighting done to day ?

सञ्जय उवाच

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥

१। 'राजा दुर्योधन' 'व्यूढम् व्यूहरचनया अधिष्ठितम्' 'पाण्डवानीकम्'

पाण्डवानां सैन्य दृष्ट्वा' 'तु' पादपूरणे 'तदा' 'आचार्य्यं' द्रोणाचार्य्यसमीपम् 'उपसंगम्य' गत्वा 'वचन' वक्ष्यमाण वाक्यम् 'अब्रवीत्' उवाच ।

2. King Duryodhana, having [at first] observed the Pándava army, drawn up in a phalanx, then approached [his] teacher [Drona] and said the [following] words

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

३ । [हे] 'आचार्य्य,' 'तव' 'धीमता' बुद्धिमता 'शिष्येण' द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन 'व्यूढाम्' 'पाण्डुपुत्राणाम् एताम् 'महती' 'चमूम्' सेनाम् 'पश्य' ।

3 'O Teacher, behold this great army of the sons of Pándu, arranged in a phalanx by your talented pupil [Dhrishtadyumna], son of Drupada.

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥

४ । 'अत्र' अस्यां चम्वां 'युधि' युद्धे 'भीमार्जुन-समा' 'महेष्वासाः' महाधनुर्धारिणः,—महान्त इष्वासा धनूंषि येषां ते शूराः [सन्ति] । [तान् एव नामभि र्निर्द्दिशति,—] 'युयुधान' सात्यकि 'विराट' च महारथः द्रुपद च' । [महारथलक्षणम्—"एको दशसहस्राणि योधयेद् यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्र-प्रवीणश्च महारथ इति स्मृत '॥]

4. Here (in this army) there are heroes bearing great bows who are equal in battle to Bhíma and Arjuna, [for instance] Yuyudhána (Sátyaki), Viráta

and the great warrior Drupada [A *mahāratha* (lit one with a great chariot) is defined as "one who can fight single handed against ten thousand archers and who is proficient in military science"]

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥५॥

५। (किंच) धृष्टकेतुः शिशुपालपुत्रः चेकितानः यादवः च वीर्यवान् काशिराजः च कुन्तिभोजः कुन्तिभोजवंशीयः पुरुजित् च नरपुङ्गवः नरश्रेष्ठः शैब्यः शिबिराजः च ।

5 (Besides) Dhrishtaketu (son of Sisupála) Chekitána (a Yadava), the powerful king of Kasi Purujit of the family of Kuntibhoja and that chief among men the king of Sibi

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥

६। विक्रान्तः युधामन्युः च वीर्यवान् उत्तमौजाः च उभौ पाञ्चालौ अर्जुनस्य चक्ररक्षकौ सौभद्रः सुभद्रापुत्रः अभिमन्युः द्रौपदेयाः प्रतिविन्ध्यप्रमुखाः द्रौपदीपुत्राः च सर्वे एव महारथाः ।

6 The valiant Yudhámanyu the powerful Uttamaujas (both natives of Panchála and keepers of Arjuna's quoit) [Abhimanyu] the son of Subhadrá, and the sons of Draupadi (Pratibinda and four others) —all of them great warriors

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥

७। 'ये' 'तु' पक्षान्तरे 'अस्माकम्' 'विशिष्टाः' श्रेष्ठाः 'तान्' 'निबोध' बुध्यस्व 'द्विजोत्तम' हे द्विजश्रेष्ठ। "मम सैन्यस्य' [ये] 'नायकाः' नेतारः 'तान्' 'संज्ञार्थं ते' तव सम्यक् ज्ञानार्थं 'ब्रवीमि'।

7. On the other hand, take cognisance, O best of the twice born, of those who are the most distinguished among us, the leaders of my army. I name them for your information.

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥८॥

८। [के ते?—] 'भवान् भीष्मः च कर्णः च' 'समितिञ्जयः' रणजयी 'कृपः च'। 'अश्वत्थामा' 'विकर्णः' धृतराष्ट्रपुत्रः 'तथा' 'सौमदत्तिः' सोमदत्तपुत्रः भूरिश्रवा ।

8. [They are] yourself, Bhíshma, Karna, the victorious Kripa, Asvathámá, Vikarna (a son of Dhritaráshtra) and [Bhurisraváh], the son of Somadatta.

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥

९। 'मदर्थे त्यक्तजीविताः' मत्प्रयोजनार्थं जीवितं त्यक्तुम् अध्यवसिताः 'नानाशस्त्रप्रहरणाः' विविधशस्त्रधारिणः 'अन्ये च बहवः शूराः' [अत्र सन्ति], 'सर्वे [एव ते] 'युद्धविशारदाः' युद्धे निपुणाः ।

9 And [there are] many other heroes [here] who are ready to lay down their lives for me, who wield various weapons and who are all skilled in fighting.

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥

१०। भीष्माभिरक्षितम् सूक्ष्मबुद्धिना भीष्मेण परिरक्षितम् अस्माकं तत् बलं सैन्यम् अपर्याप्तम् एकादशाक्षौहिणीपरिमितम् अतएव अपरिमितम् परेषां अभिभवितुं समर्थम्। तु एतेषाम् पाण्डवानां तु भीमाभिरक्षितम् चञ्चलबुद्धिना भीमेन परिरक्षितम् इदम् बलं पर्याप्तम् सप्ताक्षौहिणीमात्रम् अस्मान् अभिभवितुम् असमर्थम् — इति आनन्दगिरिस्वामिना व्याख्या। श्रीधरस्वामिना व्याख्या तु विपरीता अपर्याप्तम् जेतुम् असमर्थम् पर्याप्तम् समर्थम् इति।

10 That army of ours protected by Bhishma is (practically) innumerable (and so able to win) but this army of theirs led by Bhima is limited (and so incompetent to vanquish us *)

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥११॥

११। सर्वेषु च अयनेषु व्यूहप्रवेशमार्गेषु यथाभागम् व्यूहरचनाविभागानुसारेण अवस्थिताः [सन्तः] सर्वे एव भवन्तः [व्यूहमध्ये अवस्थितं] भीष्मम् एव अभिरक्षन्तु ।

* I follow Anandagiri in translating this verse. The meaning given by Sridharaswamin is quite the reverse.

11. Stationed at all the openings of the phalanx according to the distribution [of gate-keepers] you should all protect Bhíshma [placed in its centre.]

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥

१२। 'तस्य' दुर्य्योधनस्य 'हर्षं सञ्जनयन्' प्रतापवान् कुरुवृद्धः, पितामहः, उच्चैः सिंहनादं 'विनद्य' कृत्वा 'शङ्खं' 'दध्मौ' वादितवान् ।

12 To his (Duryodhana's) great joy the mighty Kuru elder and grandsire gave out a loud roar and blew his conch

ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥

१३। 'ततः शङ्खाः च भेर्य्यः च' 'पणव-आनक-गोमुखाः' वाद्यविशेषाः 'सहसा एव' अभि-अहन्यन्त' वादिताः 'सः शब्दः' 'तुमुलः' महान् 'अभवत्'।

13 Then all at once were sounded conches and kettle-drums, cymbals, trumpets and war-horns. That sound grew into a tremendous noise.

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥१४॥

१४। 'ततः श्वेतैः हयैः युक्ते' 'महति' 'स्यन्दने' रथे 'स्थितौ' 'माधवः' मा धव, लक्ष्मीपतिः, कृष्णः 'पाण्डवः' तृतीय पाण्डुपुत्रः अर्ज्जुनः 'च एव दिव्यौ शङ्खौ' 'प्रदध्मतुः' वादयामासतुः ।

14 Then Krishna and Arjuna who were seated in a great chariot drawn by white horses blew two beautiful conches

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जय ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदर ॥१५॥

१५। हृषीकेश हृषीकाणां इन्द्रियाणाम् ईश नियन्ता कृष्ण पाञ्चजन्यं नाम शङ्खं धनञ्जय अर्जुन देवदत्तं नाम शङ्खं भीमकर्मा असाधारणबलपूर्वककर्मकारी वृकोदर भीमसेन पौण्ड्रं नाम महाशङ्खं दध्मौ ।

15 Hrishikesha (i e Krishna the ruler of the senses) blew a conch named Pánchajanya Dhananjaya (i e Arjuna) one named Devadatta and Bhíma the doer of terrible heroic deeds (i e such as require extraordinary strength) blew a great conch named Paundra

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
नकुल सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥१६॥

१६। कुन्तीपुत्र राजा युधिष्ठिर अनन्तविजयं [नाम शङ्खं दध्मौ] नकुल सहदेव च सुघोषमणिपुष्पकौ [नकुल सुघोषं नाम शङ्खं तथा सहदेव मणिपुष्पकं नाम शङ्खं दध्मौ]।

16 King Yudhishthira son of Kuntí blew a conch named Anantavijaya and Nakula and Sahadeva [respectively blew two conches named] Sughosha and Manipushpaka

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥१८॥

१७।१८। [हे] 'पृथिवीपते' सञ्जयस्य धृतराष्ट्र-सम्बोधनम्, 'परमेष्वासः' परमः श्रेष्ठः इष्वासः धनुः यस्य सः काश्यः काशीराजः 'च महारथः शिखण्डी च धृष्टद्युम्नः विराटः च अपराजितः सात्यकिः च द्रुपदः द्रौपदेयाः च महाबाहुः सौभद्रः' 'सर्वशः' सर्वे एव 'पृथक् पृथक् शङ्खान् दध्मुः' ।

17, 18. O Lord of the earth (Sanjaya's address to Dhritaráshtra), the King of Kásí the holder of a great bow, the great hero Śikhandī, Dhrishtadyumna, Viráta, the unconquered Sātyakí, Drupada, the sons of Draupadí, and the mighty-armed son of Subhadrá, all blew their respective conches

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥

१९। 'सः तुमुलः' 'घोषः' नादः 'नभः च पृथिवीं च' 'अभि-अनुनादयन्' प्रतिध्वनिभिः आपूरयन् 'धार्त्तराष्ट्राणां' धृतराष्ट्रपुत्राणां तत्पक्षीयाणां च 'हृदयानि' 'व्यदारयत्' विदारितवान् ।

19. That tremendous sound, filling earth and heaven with its echo, pierced the hearts of Dhritárashtras's sons and their partisans.

perfect nature), place my chariot in the space between the two armies while I observe these, who stand arrayed for the battle, with whom I am to fight in this warlike preparation

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥

२३। 'दुर्बुद्धेः' 'धार्तराष्ट्रस्य' धृतराष्ट्रपुत्रस्य दुर्य्योधनस्य 'प्रियचिकीर्षवः' प्रियं कार्य्यं कर्त्तुम् इच्छन्तः 'ये अत्र युद्धे समागताः' [तान्] 'योत्स्यमानान्' युद्धार्थम् उद्यतान् 'अहं' [यावत्] 'अवेक्षे' निरीक्षे [तावत् सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय इति पूर्व्वश्लोकेन सह अन्वयः] ।

23 [While] I observe those who are about to engage in fighting, who have come to the battle field desirous of doing what is pleasant to [Duryodhana] that foolish son of Dhritará-htra

सञ्जय उवाच

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥२४॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्व्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान् कुरूनिति ॥२५॥

२४।२५। [हे] 'भारत' भरतवंशीय धृतराष्ट्र, 'गुडाकेशेन' गुडाका निद्रा तस्याः ईशेन जितनिद्रेण, अनलसेन इति यावत् [अर्जुनेन] 'एवम् उक्तः हृषीकेशः उभयोः सेनयोः मध्ये भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्व्वेषां च' 'महीक्षितां'

भूपालानाम् [स्थित्वा] रथोत्तमं स्थापयित्वा [च] 'पार्थ पश्य एतान् समवेतान् कुरून् इति' उवाच ।

24 25 O Bhârata (descendant of Bharata) being told so by Gudakesa (Arjuna who had conquered sleep or indolence) Hrishikesa having placed that best of chariots before Bhishma and Drona and all the rulers of the earth said O son of Prithâ, look at these assembled Kurus

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ।
श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥२६॥

२६। तत्र पार्थः उभयोः सेनयोः अपि स्थितान् पितॄन् पितामहान् पितामहान् आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् तथा सखीन् पितॄन् श्वशुरान् सुहृदः च अपश्यत् ।

26 There the son of Prithâ saw standing in both the armies fathers (men as estimable as one's father) grandfathers teachers uncles (brothers or cousins of one's mother) brothers son grandson friends fathers in law and well wisher

तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ।
कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥२७॥

२७। स कौन्तेयः कुन्त्याः पुत्रः तान् सर्वान् बन्धून् अवस्थितान् समीक्ष्य दृष्ट्वा परया महत्या कृपया करुणया आविष्टः गृहीतः विषीदन् विषण्णः सन् इदम् अब्रवीत् ।

27 Having seen all those relatives standing [in the battle-field], the son of Kuntí (Arjuna) was filled with great compassion and with sadness spoke as follows.

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेमान् स्वजनान् कृष्ण युयुत्सून् समुपस्थितान् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥२८॥

२८। [हे] 'कृष्ण, इमान्' 'युयुत्सून्' योद्धुम् इच्छून् 'समवस्थितान्' 'स्वजनान्' बान्धवान् 'दृष्ट्वा मम' 'गात्राणि' अङ्गानि 'सीदन्ति' अवसन्नानि भवन्ति 'मुखं च परिशुष्यति'।

28 O Krishna, seeing these relatives assembled for the purpose of fighting, my limbs fail and my mouth is parched

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ।
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ॥२९॥

२९। 'शरीरे मे' 'वेपथुः' कम्पः 'च' 'रोमहर्षः' रोमाञ्चः 'च' 'जायते' भवति, 'गाण्डीवम्' तन्नाम धनुः 'हस्तात्' 'स्रंसते' 'स्खलति' 'त्वक् च एव' परिदह्यते' सर्व्वतः सन्तप्यते।

29. My body trembles and my hairs stand erect Gándíva [my bow] slips from my hand and my skin burns all over.

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ।
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि च केशव ॥३०॥

३०। [श्री] केशव अहम् अवस्थातुं न शक्नोमि, मम मनः भ्रमति इव चञ्चलं भवति, विपरीतानि अनिष्टसूचकानि वामनयनस्फुरणादीनि शकुनादीनि निमित्तानि च पश्यामि ।

30 O Kesava, I cannot stand still; my mind seems to whirl round (i.e. is restless, bewildered) and I see omens foreboding evil.

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ।
न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥३१॥

३१। [श्री] कृष्ण अहं च आहवे युद्धे स्वजनं हत्वा श्रेयः न अनुपश्यामि, न विजयं न च राज्यं सुखानि च काङ्क्षे ।

31 O Krishna, I see no good in killing my relatives in battle. I wish neither victory, kingdom nor pleasures.

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ।
येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥३२॥
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ।
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥३३॥
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ।
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥३४॥

३२।३३।३४। [हे] 'गोविन्द' गो-पाल, बाल्ये वृन्दावने नन्दगोपपुत्ररूपेण किंवा गौः पृथ्वी, अस्याः पालक, 'किं' [प्रयोजनम्] 'नः' अस्माकम् 'राज्येन किं भोगैः 'जीवितेन' जीवनेन 'वा'? 'येषाम्' 'अर्थे' प्रयोजने 'नः' 'राज्यं' 'काङ्क्षितम्' अभिलषित 'भोगाः' [काङ्क्षिताः] 'सुखानि च' [काङ्क्षितानि] 'ते इमे युद्धे प्राणान् धनानि 'च' 'त्यक्त्वा' त्यागम् अङ्गीकृत्य 'अवस्थिताः'। [के ते?—] 'आचार्याः पितरः पुत्राः तथा एव च पितामहाः मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः तथा [अन्ये च] 'सम्बन्धिनः' सम्पर्कीयाः कुटुम्बाः। [हे] 'मधुसूदन' मधुनामक-दैत्यविनाशिन्, 'घ्नतः' अस्मान् मारयतः 'अपि एतान् न हन्तुम् इच्छामि।

32-34 O Govinda, (cowherd as Krishna was at Brindában in his childhood, or protector of the earth), of what use are a kingdom, pleasures or life to us? They, for whose sake a kingdom, comforts and pleasures are desirable, stand [yonder] ready to sacrifice their lives and pleasures in battle, [namely] our teachers, fathers, sons, grandfathers, uncles, fathers-in-law, grandsons and other relations. O Madhuśudana (slayer of the demon Madhu), I do not wish to kill them even if they should seek to kill me

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते।
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥३५॥

३५। 'त्रैलोक्यराज्यस्य' स्वर्गमर्त्यपाताल राज्यस्य 'हेतोः' तत्प्राप्त्यर्थम् 'अपि' [एतान् न हन्तुम् इच्छामि], 'किं' 'नु' प्रश्ने 'महीकृते' महीमात्र-प्राप्तये?—महीमात्रप्राप्तये न हन्तुम् इच्छामि इति न वक्तव्यम् इत्यर्थः। [हे] 'जनार्दन' लोकसंहारक, 'धार्तराष्ट्रान् निहत्य' 'नः' अस्माकम् 'का प्रीतिः स्यात्'?—न कापि इति भावः।

35 Even for the sake of gaining the kingship of the three worlds (earth heaven and the nether regions) [I do not wish to kill these] O Janárdana (destroyer of men,) how [should I so wish only] for [gaining] the earth ?

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३६॥

३६। एतान् आततायिनः अस्माभिः हत्वा अस्मान् पापम् एव आश्रयेत् प्रविशेत्। तस्मात् वयं स्वबान्धवान् धार्तराष्ट्रान् हन्तुं न अर्हाः समर्थाः। [हे] माधव स्वजनं हि हत्वा कथं सुखिनः स्याम ? [आततायि विशेषण [illegible] इति [illegible]। [illegible] इति [illegible] ([illegible] [illegible] इति भावः]।

36 We shall incur sin by killing these armed enemies So we are not entitled to kill the sons of Dhritaráshtra our kinsmen O Mádhava, how shall we be happy after killing our own people ?

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥३७॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥३८॥

३७।३८। [हे] जनार्दन यदि अपि लोभोपहतचेतसः राज्यलोभेन

उपहतं भ्रष्टविवेकं चेतः येषां ते 'एते' दुर्य्योधनादयः 'कुलक्षयकृतं' कुलक्षयेण जनितं 'दोषम्' 'मित्रद्रोहे' बन्धुभिः सह विवादे उत्पन्नं 'च पातकं न पश्यन्ति' [तथापि] कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः अस्माभिः अस्मात् पापात्' 'निवर्त्तितुं' निवर्त्तनं कर्त्तव्यं कथं न ज्ञेयम ?' निवृत्तौ एव बुद्धिः कर्त्तव्या इत्यर्थः।

37, 38. O Janárdana, though these people, whose minds are led astray by greed, do not see the sin of destroying their family or that of fighting against their friends, why should not we, who see the evil of destroying our family, realise the duty of refraining from this sinful act ?

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥३९॥

३९। 'कुलक्षये' 'सनातनाः' परम्पराप्राप्ताः 'कुलधर्म्माः' शौर्य्यवीर्य्यदानशीलतादयः 'प्रणश्यन्ति'। 'धर्म्मे नष्टे' [सति अवशिष्टं] 'कृत्स्नं' सर्व्वं 'कुलम् अधर्म्मः अभिभवति' 'उत' अपि।

39. When a family is destroyed, i e greatly diminished in strength, its traditional virtues, (valour, heroism, charity &c ,) are [also] destroyed. And when its virtues perish, vice overwhelms the whole [of what remains of the] family.

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥४०॥

४०। [हे] 'कृष्ण' [कुलस्य] अधर्म्माभिभवात् कुलस्त्रियः' 'प्रदुष्यन्ति' दुष्टा भवन्ति। [हे] 'वार्ष्णेय' यादवविशेष वृष्णिवंशज, 'स्त्रीषु दुष्टासु'

[मतोऽ] वर्णसङ्कर वर्णमिश्रणम् जायते । अत्र श्लोके परवर्तिनि श्लोकत्रये च वर्णसङ्करनिन्दा धर्मयोगविषयिणी इत्येव समीचीन सिद्धान्त । अन्यथा व्यासादयो महापुरुषा अपि अत्र निन्दापात्र स्यात् किं पुन बहूनां प्राचीन महापुरुषाणाम् ।

40 O Krishna, when vice overwhelms [a family] the women of the family become corrupt O descendant of Vrishni (a Yadava) when women are corrupted there arises a mixture of castes *

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥४१॥

४१ । सङ्कर कुलघ्नानां कुलविनाशिनां कुलस्य च नरकाय नरकप्राप्तिकारणम् एव [भवति] । हि यत एषां पितर लुप्तपिण्डोदकक्रिया वैधसन्तानाभावे लुप्ता सकला पिण्डक्रिया श्राद्धानि उदकक्रिया तर्पणानि येषां त [सन्त नरके] पतन्ति ।

41 The mixture of castes leads both the family and the destroyers of the family to hell for [in the absence of legal descendants] their forefathers fall (into hell) owing to the omission of the rites of offering cakes and water

* The condemnation of mixed unions in this and the three following verses refers evidently to illicit unions and not to mixed marriages like that of Santanu with Satyavatī or such legalised connexions as that of Vyasa with the widows of Vichitravirya Otherwise the birth of the latter and those of Pandu and Dhritarashtra not to speak of numerous other remarkable cases would strangely come under the condemnation

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४२॥

४२। 'कुलघ्नानाम् एतैः वर्णसङ्करकारकैः दोषैः' 'शाश्वताः' चिरन्तनाः 'जातिधर्म्माः कुलधर्म्माः च' 'उत्साद्यन्ते' लुप्यन्ते ।

42. Owing to these sins of the destroyers of the family, which lead to the mixture of castes, the long-standing virtues belonging to a particular caste and those belonging to a particular family cease to exist

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥४३॥

४३। [हे] 'जनार्द्दन', 'उत्सन्न-कुलधर्म्माणां' उत्सन्नाः कुलधर्म्माः येषाम् इति 'मनुष्याणां' 'नियतं' निश्चितं 'नरके वासः भवति, इति अनुशुश्रुम' ।

43. O Janárdana, we have heard that men whose family virtues have come to an end are sure to live in hell.

अहो बत महत् पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद् राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥४४॥

४४। 'अहो बत !' महत्कष्टम् । 'वयम् महत् पापं कर्त्तुम्' 'व्यवसिताः' चेष्टान्विताः, 'यत्' यतः 'राज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुम् उद्यताः' ।

44. Oh ! we are going to commit a great sin, for we are about to kill our own people from greed of the pleasures of kingship

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणय ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४५॥

४५। 'यदि शस्त्रपाणय धार्तराष्ट्रा माम् अप्रतीकारम् अशस्त्र [दृष्ट्वा] रणे' हन्यु हनयन्ति तत् हनन मे मम [ज्ञातिवध जनित पापस्यापि] क्षेमतर श्रेयस्कर भवेत् ।

45 If the armed sons of Dhritarashtra should kill me in battle [when they find me] unresisting and unarmed, that would be better for me [than my incurring the sin of killing my kinsmen]

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वाऽर्जुन सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशर चाप शोकसंविग्नमानस ॥४६॥

४६। एवम् उक्त्वा अर्जुन सङ्ख्ये युद्धक्षेत्रे सशर' चाप धनु विसृज्य त्यक्त्वा शोकसंविग्नमानस शोकेन संविग्न प्रकम्पित मानस चित्त यस्य स तथा सन् 'रथोपस्थे' रथस्य उपरि उपाविशत् उपाविशत् ।

46 Having said this in the battle field, Arjuna, laying aside his bow and arrow and with his mind overwhelmed with sorrow sat down in the chariot

सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः

:*:-

सञ्जय उवाच

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥१॥

१। 'तथा कृपया आविष्टम्' 'अश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्' अश्रुभि पूर्णे आकुलता सूचके च ईक्षणे नयने यस्य तम् 'विषीदन्तम्' विषादमाप्नम् 'तम् 'मधुसूदन' इदम् वाक्यम् उवाच'।

1 To him, who was thus overwhelmed with compassion, whose eyes were filled with tears and expressed a distressed state of mind and who was full of sadness, Madhusúdana spoke these words ,

श्रीभगवानुवाच

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥२॥

२। [हे] 'अर्ज्जुन', 'विषमे' अस्मिन् सङ्कटे 'इदम्' 'अनार्य्यजुष्टम्' नीचस्वभावै सेवितम् 'अस्वर्ग्यं' स्वर्ग-प्रतिरोधक 'अकीर्त्तिकरम्' अयशस्करम् 'कश्मलम्' मोह, युद्धात् पराङ्मुखत्वम् 'कुत' कस्मात् हेतो 'त्वा' त्वाम् 'समुपस्थितम्' आगतम् ?

2 O Arjuna, in this critical moment whence has come to you this bewilderment (flinching from fighting) befitting a man of low character, obstructing the way to heaven and disgraceful ?

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥३॥

३। (हे) कौन्तेय क्लैब्यं क्लीबभावं कातर्यं मा गमः मा प्राप्नुहि त्वयि एतत् न उपपद्यते। (हे) परन्तप शत्रुतापन इति क्षुद्रं तुच्छम् ... हृदयदौर्बल्यम् मनसः दौर्बल्यं त्यक्त्वा [युद्धाय] उत्तिष्ठ।

3 O son of Kunti, yield not to unmanliness it does not befit you. O harasser of foes give up this faint heartedness due to narrowness of mind and arise [for battle]

अर्जुन उवाच

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥४॥

४। अर्जुन उवाच—हे मधुसूदन हे अरिसूदन शत्रुसूदन कथम् अहम् पूजार्हौ पूजायोग्यौ भीष्मम् द्रोणं च संख्ये रणे इषुभिः बाणैः प्रतियोत्स्यामि ?

4 [Arjuna said —] O Madhusudana, O slayer

of enemies, how shall I attack in battle with arrows Bhíshma and Drona, both deserving my worship?

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके।
हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥

५। 'महानुभावान्' महामाहात्म्यसम्पन्नान् 'गुरून् अहत्वा इह लोके' 'भैक्ष्यम्' भिक्षान्नम् 'अपि भोक्तुम् श्रेयः'। 'तु' पक्षान्तरे 'गुरून् हत्वा इह एव' 'रुधिरप्रदिग्धान्' रुधिरलिप्तान् गुरुवधादिप्राप्यान् 'अर्थकामान्' अर्थकामलक्षणान् 'भोगान्' 'भुञ्जीय' अहम् अश्नीयाम्। यद्वा 'अर्थकामान्' अर्थलिप्सून् इति गुरूणां विशेषणम् "बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः" इति भीष्मवचनात्।

5 It is better even to live on alms in this world than to kill teachers of high character On the other hand if I were to kill my teachers, I should have to enjoy pleasant things like wealth and comforts besmeared with blood.

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः।
यानेव हत्वा न जिजीविषामः
तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥६॥

६। 'न च एतत्' 'विद्म' जानीमः, 'कतरत्' किं नाम 'नः' अस्माकं 'गरीयः' श्रेयः भविष्यति,—'यत् वा' [एतान् वयं] 'जयेम यदि वा' 'नः'

[illegible] । यान् एव हत्वा न जिजीविषामः [illegible] प्रमुखे अवस्थिताः । [illegible]

6 And we do not know which of the two would be a greater good to us—that we should vanquish them or that they should vanquish us. Those—the sons of Dhritarâshtra—having killed whom we do not wish to live, are standing before us.

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥७॥

७। कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः [illegible] धर्मसंमूढचेताः [illegible] (सन्) त्वाम् पृच्छामि । यत् निश्चितं श्रेयः स्यात् तत् मे ब्रूहि [illegible] अहं ते शिष्यः [illegible] त्वां प्रपन्नं मां शाधि [illegible]।

7 With my nature [as a warrior] overshadowed by compassion (or unmanliness) and my mind perplexed as to my duty, I ask you. Tell me what is really good. I am thy disciple. Teach me. I take refuge in thee.

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्-
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८॥

८। 'यत् मम इन्द्रियाणाम्' 'उत्-शोषणम्' अतिशोषकरम्, दुर्व्वलकरम् 'शोकम्' 'अपनुद्यात्' अपनयेत्, दूरीकुर्य्यात् [तत्] 'नहि प्रपश्यामि'। 'भूमौ' पृथिव्याम् 'असपत्नम्' प्रतिद्वन्द्विशून्यम 'ऋद्धम्' धनपूर्णम् राज्यम् 'अवाप्य' प्राप्य [शोकापनोदन न स्यात्] 'सुराणाम् अपि आधिपत्य च' [न शोकम् अपनयेत्]।

8. I do not see that which may dispel my sadness, which is drying up (i e weakening) my organs Neither an undisputed kingship on earth nor supremacy over the gods [will dispel it]

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं वभूव ह ॥९॥

९। 'परन्तप, गुडाकेश, हृषीकेशम् एवम् उक्त्वा, न योत्स्ये इति [च] गोविन्दम् उक्त्वा' 'तूष्णीम्' निर्व्वाक् 'वभूव' 'ह' पादपूरणे।

9 Gudákesa, the harasser of foes, having said this to Hrishíkesa and [also] told Govinda 'I will not fight,' became silent

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥१०॥

१०। हे 'भारत, उभयो' सेनयो मध्ये विषीदन्तम् तम् [अर्ज्जुनम्] 'हृषीकेश.' [तस्य हास्योद्दीपक मनोभाव दृष्ट्वा] 'प्रहसन्' तम् उपहसन 'इव इदम् वच,' उवाच।

10 To him [as he sat] depressed between the two armies Hrishikesa [amused at his perplexity] said these words mocking him as it were

श्रीभगवान् उवाच

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥११॥

११। त्वम् अशोच्यान् शोचितुम् अयोग्यान् भीष्मद्रोणादीन् अन्वशोच शोचितवानसि — दृष्ट्वेमान् स्वजनान् कृष्ण इत्यादिवाक्येन प्रज्ञावादान् पण्डितोचितान् शब्दान् — "कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च" इत्यादीन् च भाषसे कथयसि। न तु पण्डितोऽसि यत पण्डिताः 'गतासून्' गतप्राणान् अगतासून् जीवितान् च — "अमुद्रोगा सर्वे कथं जीविष्याम" इति न अनुशोचन्ति ।

11 You are sorrowing for persons who are not true objects of sorrow and at the same time uttering words of wisdom (But) wise men grieve neither for the dead nor for the living

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

१२। 'न तु एव अहं' जातु कदाचित् 'न आसम्' न अभूवम्, आसम् एव इत्यर्थ 'न त्वम्' [न आसीः आसीः एव] 'न इमे' 'जनाधिपा' नृपा [न आसन् आसन् एव]। 'न च एव सर्वे वयम् अत परम्' 'न भविष्याम' न पुन देहान्तर प्राप्स्याम भविष्याम एव इत्यर्थ । अविनाशित्वात् सर्वे अशोच्या इति भाव ।

12. It is not (true) that I was not at any time and that you and these rulers of men were not, and that all of us shall not be after this time.

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

१३। 'यथा अस्मिन् देहे देहिनः' 'कौमारं' बाल्यं 'यौवनं जरा' [भवन्ति] 'तथा देहान्तरप्राप्तिः' [च भवति], 'तत्र' देहनाशे 'धीरः' 'न मुह्यति' आत्मनः नाशं न मन्यते।

13 As the embodied soul passes through the conditions of childhood, youth and old age in this body, so [at death] it assumes a fresh body In this matter a wise man is not deluded [that is, he does not regard the death of the body as that of the soul

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥१४॥

१४। हे 'कौन्तेय' कुन्तीनन्दन, हे 'भारत', 'मात्रास्पर्शाः' मात्राः इन्द्रियवृत्तयः, तासां स्पर्शाः विषयैः सह सम्बन्धाः, ते 'तु' 'शीतोष्णसुखदुःखदाः' [भवन्ति]। ते च] 'आगमापायिनः' उत्पत्ति-विनाश-शालिनः, 'अनित्याः'. [च, अतः तेषाम् अनिवार्यत्वात् अस्थिरत्वात् च] 'तान्' 'तितिक्षस्व' सहस्व। धीरस्य तितिक्षा एव कर्त्तव्या इति भावः।

14. O son of Kuntí, O descendant of Bharata, it is the impact of the senses with their objects which

gives cold and heat pleasure and pain They come and go and so are transient Endure them patiently [as it behoves a wise man]

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

१५ । [illegible]

15 O best of men, that wise man the same (i e self poised) in pleasure and pain whom these (i e cold heat &c) cannot overwhelm, is fit for attaining immortality (i e liberation)

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

१६ । [illegible]

16 The unreal (i e such as cold heat &c.) has no [independent] existence while the real (that is the self) has no destruction The real nature of these two has been seen by the seers of truth

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥१७॥

१७। 'येन' [आत्मना] 'इदं सर्वं' [जगत्] 'ततं' व्याप्तं 'तत् तु अविनाशि' 'विद्धि' जानीहि। 'न कश्चित् अस्य' 'अव्ययस्य' अक्षयस्य 'विनाशं कर्तुम्' 'अर्हति' समर्थो भवति। जीव-परमभावौ एकीकृत्य अखण्डम् आत्मतत्त्वं कथयति एतदादिभिः श्लोकैः।

17. Know that [self] to be indestructible by which all this [world] is pervaded. No one can destroy that fadeless one

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद् युध्यस्व भारत ॥१८॥

१८। हे 'भारत, नित्यस्य अनाशिनः' 'अप्रमेयस्य' अपरिमेयस्य, अनन्तस्य 'शरीरिणः' देहधारिणः आत्मनः, 'इमे देहाः' जीवशरीराणि [ज्ञानिभिः] 'अन्तवन्तः' विनाशशीलाः इति 'उक्ताः', 'तस्मात्' [अनर्थकं शोकं परित्यज्य] 'युध्यस्व'।

18. O descendant of Bharata, these bodies of the eternal, indestructible, infinite embodied [self] have been pronounced to be destructible [by the wise], so [giving up your vain sorrow for their destruction], do fight.

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

१९। 'यः' 'एनम्' एतम् 'हन्तारं' 'वेत्ति' मन्यते, 'यः च एनम् हतं मन्यते' तौ उभौ [आत्मतत्त्वं] 'न विजानीतः' [यतः तत्त्वतः] न अयं हन्ति [अकर्तृत्वात्, तथा] न हन्यते' [अकर्म्मत्वात्, अविनाशित्वात् च]। कठोपनिषत् १।२।१९ द्रष्टव्या।

19 He who thinks it to be a killer and he who regards it as killed are both ignorant [of the truth for in reality] it neither kills nor is killed

न जायते म्रियते वा कदाचित्
नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२०॥

२०। [आत्मा] 'कदाचित् न जायते म्रियते वा' 'न वा अयम् [एकदा] भूत्वा' भूयः पुनरपि भविता भविष्यति। अयम् अजः नित्यः शाश्वतः अपक्षयवर्जितः [तथा] पुराणः चिरन्तनः। शरीरे हन्यमाने [अपि अयम्] न हन्यते। कठोपनिषत् १।२।१८ द्रष्टव्य।

20 [The self] is never born or dies it neither [once] comes into being and again ceases to be It is unborn eternal undecaying and everlasting Even when the body is killed it is not killed

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥२१॥

२१। हे पार्थ यः एनम् अविनाशिनम् नित्यम् अजम् अव्ययम् 'वेद' वेत्ति सः पुरुषः कथं कं घातयति कम् [वा] हन्ति ? स कथं कमपि हन्ति घातयति वा इत्यर्थः।

21 O son of Prithá, he who knows it to be indestructible eternal, unborn and fadeless how can that person kill any one or cause any one to be killed ?

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

२२। 'यथा नरः जीर्णानि' 'वासांसि' वस्त्राणि 'विहाय' त्यक्त्वा 'अपराणि नवानि [वस्त्राणि] गृह्णाति, तथा देही जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि शरीराणि' 'संयाति' परिगृह्णाति ।

22. As man, putting off faded garments, puts on new ones, so the self, giving up worn-out bodies, assumes fresh bodies.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

२३। 'शस्त्राणि एनं न छिन्दन्ति', 'पावकः' अग्निः 'एनं न दहति'। आपः च एनं न क्लेदयन्ति', 'मारुतः' वायुः [एनं] 'न शोषयति' ।

23. Weapons do not cut it, fire does not burn it Water does not make it muddy, and air does not dry it up

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

२४। 'अयम् अच्छेद्यः, अयम् अदाह्यः', अक्लेद्यः अशोष्य एव च। अयं नित्यः, सर्वगतः' 'स्थाणुः' स्थिरस्वभावः 'अचलः' [तथा] 'सनातनः' चिरस्थायी ।

24 It cannot be cut burnt made muddy or dried up It is eternal all pervasive of a stable nature, and everlasting

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

२५। अयम् अव्यक्तः अचिन्त्यः [तथा] अविकार्यः उच्यते। तस्मात् एनम् एवम् विदित्वा न [त्वम्] शोचितुम् अर्हसि।

25 It is said to be unmanifest (or indescribable), unthinkable and unchangeable Therefore knowing it as such you ought not to grieve for it

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

२६। 'अथ च' यदि च एनं नित्यजातं प्रतिशरीरं जातं नित्यं मृतम् प्रतिशरीरनाशं विनष्टं वा मन्यसे 'तथापि' [हे] महाबाहो न एनं शोचितुम् अर्हसि। 'नैवं' इति च पाठः।

26 If you regard it as born and dead again and again, (that is born with the birth of each body, and dead with its destruction) even then, O mighty armed hero you ought not to grieve for it (or grieve in this manner in case the reading is *naivam*' instead of '*nainam*)

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

२७। 'हि' यस्मात् 'जातस्य मृत्युः' 'ध्रुवः' निश्चित, 'मृतस्य च जन्म ध्रुवम्। तस्मात्' [जन्ममरणलक्षणे] 'अपरिहार्ये' अवश्यम्भाविनि 'अर्थे' विषये 'न त्वं शोचितुम् अर्हसि'।

27. As to one born death is sure, and to one dead birth (re-birth) is sure, so over a matter which is inevitable, you ought not to grieve.

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

२८। हे 'भारत' भरतवंशीय, 'भूतानि' शरीरादीनि द्रव्याणि 'अव्यक्तादीनि' अव्यक्तम् अनुपलब्धम् आदि प्रागुत्पत्तेरवस्था येषां तानि—अदृष्टपूर्वावस्थानि इत्यर्थः, 'व्यक्तमध्यानि' व्यक्तम् उपलब्धम् मध्यम् मध्यावस्था स्थित्यवस्था येषां तानि—दृष्ट-स्थित्यवस्थानि इत्यर्थः, 'अव्यक्तनिधनानि' अव्यक्तं निधनं लयः येषां तानि—अज्ञातलयानि इत्यर्थः, 'एव', 'तत्र' एवम्भूतेषु विषयेषु 'का परिदेवना' का शोकनिमित्त विलाप ?

28. O descendant of Bharata, objects (like the body) are unknown as to their origin, known only in their middle state (their appearance as created objects,) and [again] unknown as to their destruction Are such objects worthy of being wept for ?

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्
आश्चर्यवद् वदति तथैव चान्यः।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

२९। कश्चित् [जनः] एनम् आत्मानम् आश्चर्यवत् पश्यति, तथा एव च अन्यः [एनम्] आश्चर्यवत् वदति। अन्यः च एनम् आश्चर्यवत् शृणोति। कश्चित् च एव एनम् श्रुत्वा अपि [तत्त्वतः] न वेद। कठ १।२।७ द्रष्टव्य।

29 One looks upon the self as something strange again, one speaks of it as something strange One hears of it as something strange and one even after hearing about it does not know it (as it really is)

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत।
तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

३०। हे भारत, सर्वस्य देहे अयं देही नित्यं सर्वदा अवध्यः। तस्मात् त्वं सर्वाणि भूतानि न शोचितुम् अर्हसि।

30 O descendant of Bharata in the body of all persons this self is always indestructible You should not therefore grieve for any one

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

३१। स्वधर्मं क्षात्रधर्मम् अपि च अवेक्ष्य दृष्ट्वा विकम्पितुम् विचलितः युद्धे पराङ्मुखः भवितुम् न अर्हसि। हि यतः क्षत्रियस्य धर्म्यात् धर्मात् अनपेतात्, न्याय्यात्, युद्धात् अन्यत् श्रेयः न विद्यते।

31 Looking to your own duty too, you ought not

to shrink, because for a Kshatriya (a warrior) there is nothing better than righteous war.

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

३२। हे 'पार्थ' 'सुखिनः' सुभाग्या 'क्षत्रियाः [एव] ईदृशं' 'यदृच्छया उपपन्नम्' अप्रार्थितम् प्राप्तम् 'अपावृतम्' उन्मुक्तं 'स्वर्गद्वारम् [इव] युद्धं लभन्ते'।

32 O son of Prithá, it is only lucky Kshatriyas who come across such a battle, one come unasked as an open door to heaven.

अथ चेत् त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्त्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

३३। 'अथ चेत्' परन्तु यदि 'त्वम् इमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि' 'ततः' तदा 'स्वधर्मं कीर्त्तिं च' 'हित्वा' त्यक्त्वा 'पापम् अवाप्स्यसि'।

33. But if you do not fight this righteous battle, you would neglect your duty and lose your fame [as a warrior] and [thereby] incur sin.

अकीर्त्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥

३४। 'भूतानि' जनाः 'च' 'ते' तव 'अव्ययां' बहुकालस्थायिनीम् 'अकीर्त्तिं'

अवदिष्यन्ति । सम्भावितस्य सम्मानितस्य च अकीर्तिः मरणात् अति-
रिच्यते अधिका भवति ।

34 Besides people will speak of your ill fame for a long time And in the case of an honoured person ill fame is a greater evil than death

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

३५। महारथाः त्वाम् भयात् रणात् उपरतं निवृत्तं 'कातरो निवृत्त' इति मंस्यन्ते। येषां च त्वम् बहुमतः बहुगुणवत्त्वेन सम्मानितः भूत्वा लघु [तेषां] लाघवम् लघुतां यास्यसि ।

35 The great warriors will think that you have desisted from fighting through fear and you will be lowered in the estimation of those who thought highly of you

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६॥

३६। तव अहिताः शत्रवः च तव सामर्थ्यं निन्दन्तः बहून् अवाच्यान् वक्तुमयोग्यान् वादान् वदिष्यन्ति । ततः 'नु' प्रश्ने 'किं दुःखतरं' [स्यात्] ?

36 And your enemies speaking ill of your valour will say many things not worthy of being said What would be worse than that ?

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥

३७। 'हतः वा स्वर्गं प्राप्स्यसि, जित्वा वा महीम् भोक्ष्यसे'। 'तस्मात् हे 'कौन्तेय, 'युद्धाय' 'कृतनिश्चयः' [illegible] [सन्] 'उत्तिष्ठ'।

37 Either you will be killed and will [thus] reach heaven, or you will win and thus enjoy the world. Therefore, O son of Kunti, arise with a firm resolution to fight

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

३८। 'सुखदुःखे समे कृत्वा, लाभ अलाभौ जय अजयौ [च समौ कृत्वा], ततः युद्धाय' युज्यस्व [illegible]। 'एवं' साम्येन युद्धं कुर्वन् 'न पापम् अवाप्स्यसि'।

38. Looking alike on pleasure and pain, gain and loss, victory and defeat, then be ready for fight If you fight in this spirit, you will not incur sin

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

३९। [illegible] —इति [illegible]।

[illegible] 'एषा पूर्वोक्ता बुद्धिः ते तुभ्यम् [illegible] [बुद्धि] [illegible] [मम] [illegible] विच्छेत्स्यसि ।

39 This instruction (which has just been imparted) to you relates to Sánkhya * (the science of the self's true nature) hear now this (the one about to be imparted) with reference to Yoga * equipped with which instruction you will effectively sever the bonds of *karma* (selfish action)

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥

४० । इह [illegible] [illegible] [च] न विद्यते । [illegible] [illegible] महतः भयात् त्रायते रक्षति ।

40 In this [practice of *karma yoga*] the first efforts [even if they are not continued] do not prove fruitless and there is no harm or incurring of sin [owing to their discontinuance] Even a little of this pious practice protects [the aspirant] from great fear

* Sánkhya and Yoga in their original unsectarian meanings not as names of distinct schools of Philosophy

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

४१ । हे 'कुरुनन्दन,' 'इह' श्रेयोमार्गे 'व्यवसायात्मिका' स्थिरप्रज्ञा-जनिता 'एका' [एव] 'बुद्धि' मति, सङ्कल्पः, 'योगमार्गम् अनुसरामि' इति [भवति, पश्चान्तरे] 'अव्यवसायिनाम् स्थिरप्रज्ञारहितानाम् 'बुद्धय' मतय., सङ्कल्पा। 'बहुशाखा।' नानाविषयिन्य —धनविषयिण्य, यशोविषयिण्य., भोगविषयिण्य' इति यावत्, 'अनन्ता च' [भवन्ति] ।

41 O descendant of Kuru, in this [matter of following the path of good] there is only one single determination which proceeds from a fixed understanding [namely the determination of practising *karma-yoga*, while] the determinations of those devoid of a fixed understanding are many-branched (*i. e* various, seeking many objects) and infinite in number

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥४३॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

४२-४४ । हे 'पार्थ', 'अविपश्चितः' अज्ञानिन 'वेदवादरताः' नाना-कर्मफल-प्रतिश्रुति-युक्तेषु वेदवाक्येषु अनुरक्ताः, 'नान्यदस्तीतिवादिन' ईदृश-फलभोग्येभ्य न अन्यत् श्रेय अस्ति इति वादिन. वदनशीला., 'कामात्मान

[illegible]

४४। O son of Prithá no firm determination proceeding from a fixed understanding for *samádhi* (establishing the heart in God) arises in the mind of those who are attached to pleasure and power and whose hearts are carried away by the flowery speech promising re-birth as the fruit of action and inculcating various acts for the attainment of pleasure and power—(the speech) which those fools utter who are attracted by Vedic texts who say there is nothing else (than these texts promise) whose heart are distracted by [low] desires and whose chief object is the attainment of heaven (the abode of Indra)

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

४५। हे अर्जुन [illegible] [सं ग] [illegible] निर्योगक्षेम [illegible]

प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः, तद्रहित, निस्पृह. इत्यर्थः, [तथा] 'आत्मवान्' आत्मप्रतिष्ठितः, अप्रमत्त 'भव'।

45. The Vedas treat of the three *gunas* (*i. e.* of things composed of the three primary qualities of nature, *sattvam, rajas, and tamas*), [but] be thou free from the three *gunas*, free from the conflicting pairs [of heat and cold, pleasure and pain &c.] ever endowed with the quality of goodness (or established in your true nature), free from the desire of acquisition and preservation and self-possessed (or watchful.)

यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः संप्लुतोदके ।
तावान् सर्व्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥

४६ । 'सर्व्वतः' सर्व्वत्र 'सम्प्लुतोदके' जलप्लाविते सति 'उदपाने' वापीकूपतडागादि क्षुद्रजलाशये 'यावान्' यत्परिमाण. 'अर्थ.' प्रयोजनम्, [अस्ति] 'विजानत ' विवेकवत. 'ब्राह्मणस्य' ब्रह्मविद 'सर्व्वेषु वेदेषु' 'तावान्' तत्परिमाण. [एव अर्थ. अस्ति]। सर्व्वत्र जलप्लाविते सति यथा उदपाने न किञ्चित् प्रयोजनम अस्ति, विवेकवत ब्रह्मविद तथा सकामकर्म्मविषये वेदे न किञ्चित् प्रयोजनम् अस्ति, इति भाव'।

46 For an enlightened Brâhmana (*i. e* knower of Brahman) there is as much need of the Vedas as there is of small reservoirs of water when every place is flooded with water. [That is, as there is no need of small reservoirs of water when there is a widespread inundation, so there is no need of the Vedas when God is known]

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

४७ [कर्मणि एव ते अधिकारः [अस्ति] कदाचन फलेषु [अधिकारः] मा [अस्तु]। मा कर्मफलहेतुः भूः मा [तथा च] अकर्मणि ते सङ्गः अस्तु ।

47 Action alone is your sphere its fruit should never be desired by you Do not make the fruit of action your motive, [but on the other hand] be not fond of inaction

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

४८। हे धनञ्जय धनं जयति इति अर्जुनसम्बोधनम् 'सङ्गं' कर्मफलकाङ्क्षां 'त्यक्त्वा' सिद्ध्यसिद्ध्योः सफलता विफलतयोः विषये समः निरपेक्षः भूत्वा 'योगस्थः' ब्रह्मणि स्थितः सन् 'कर्माणि कुरु'। [ईदृशं] समत्वम् [एव] 'योग उच्यते'।

48 O Dhananjaya (a name of Arjuna lit conqueror of wealth) do your actions without attachment [to their fruits] indifferent to success or failure and established in union [with God] It is this indifference (or balanced state of the mind) which is called *yoga*

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

४९। हे धनञ्जय, 'कर्म्म' सकामकर्म्म 'बुद्धियोगात्' ज्ञानयुक्त-निष्काम-कर्म्मयोगात् 'दुरेण' अत्यन्तम् 'अवर' निकृष्टम्। [अत] बुद्धौ (ज्ञानान्वित कर्म्मयोगे) 'शरणम्' आश्रयम् 'अन्विच्छ' अनुतिष्ठ। 'फलहेतव' कर्म्मफल-कामा: नरा' 'कृपणा' कृपायोग्या., दीना।

49. O Dhananjaya, [interested] action is by a long way inferior to wisdom (*i. e* disinterested action done from true knowledge) Take refuge in wisdom Pitiable are those who desire the fruits of actions.

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते।
तस्माद् योगाय युज्यस्व योग: कर्म्मसु कौशलम् ॥५०॥

५०। 'बुद्धियुक्त.' समत्वबुद्ध्या युक्त साधक. 'इह' अस्मिन् जन्मनि एव, कर्म्मयोगसाधने वा, 'उभे' सुकृत-दुष्कृते' सुकृत स्वर्गादिप्रापक सकाम कर्म्म, दुष्कृत निरयादिप्रापक सकाम कर्म्म, ते उभे 'जहाति' त्यजति। 'तस्मात्' 'योगाय' कर्म्मयोगाय 'युज्यस्व' उद्युक्त भव, [यत.] 'कर्म्मसु' [यत्] 'कौशल' बन्धकानाम् अपि तेषाम् मोक्षपरत्व-सम्पादन-चातुर्य्यम् [स एव] 'योग.'।

50. Here (*i e* in this life or in the practice of *karmayoga*) one endowed with wisdom eschews both meritorious and sinful actions [done from interested motives] So, strive for *yoga*, which is that skill in doing actions [which turns them into means of liberation].

कर्म्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिण:।
जन्मबन्धविनिर्म्मुक्ता: पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥

५१। बुद्धियुक्ता मनीषिण कर्मजं फलं त्यक्त्वा 'जन्मबन्धविनिर्मुक्ता जन्मरूपेण बन्धेन सम्यक् मुक्ता सन्त अनामयम् पापम रोग दुःखम् तत् शून्यम् दुःखातीतम् 'पदम् ब्रह्मपदं मोक्षम् गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति।

51 Sages endowed with wisdom give up the fruits accruing from actions and [thus] freed from the bonds of [repeated] birth, attain to the condition [of liberation] which is without sorrow

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

५२। 'यदा ते बुद्धि मोहकलिलं मोहरूप दुर्गम वनम् व्यतितरिष्यति सम्यक् अतिक्रमिष्यति 'तदा श्रोतव्यस्य वेदवाक्येभ्य ज्ञातव्यस्य 'श्रुतस्य तथा ज्ञातस्य च [विषयस्य] निर्वेदं वैराग्यं 'गन्ता असि प्राप्स्यसि कर्मकाण्डोक्तेषु भोगेषु एव उपेक्षा भविष्यति इत्यर्थ ।

52 When your understanding will fully come out of the forest of delusion you will become indifferent to what is heard and to be heard [from the ceremonial Vedas that is to the pleasures promised in them]

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

५३। 'श्रुति विप्रतिपन्ना श्रुतिभि नानाकर्मफलप्रद वेदवाक्य विप्रतिपन्ना विक्षिप्ता ते बुद्धि यदा निश्चला [भूत्वा] 'समाधौ अचला दृढतया 'स्थास्यति तदा [त्वम्] 'योगम् अवाप्स्यसि प्राप्स्यसि।

53. When your understanding, which is [now] distracted by Vedic sayings [promising various fruits of actions] will become calm and be firmly established in communion, then will you attain the state of *yoga*.

अर्जुन उवाच

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥५४॥

५४। [अर्ज्जुन उवाच] हे 'केशव' दीर्घकेशयुक्त, विष्णो, 'स्थितप्रज्ञस्य' स्थिता प्रतिष्ठिता प्रज्ञा बुद्धिः यस्य सः स्थितप्रज्ञः तस्य, 'समाधिस्थस्य' समाधौ स्थितस्य [जनस्य] 'का भाषा' किं लक्षणम्? 'स्थितधीः' स्थितबुद्धिः 'किं' कथम् 'प्रभाषेत' वाक्यप्रयोगं कुर्य्यात्? 'किम् आसीत' कथं जीवनधारणं कुर्य्यात्? 'व्रजेत किम्' कथं चलनादिकं कुर्य्यात्? "सर्व्वत्र सम्भावनायां लिङ्" इति मधुसूदनः।

54. [Arjuna said] O Kesava (lit one having long hair, a name of Vishnu) what are the characteristics of a man of steady understanding, one established in communion? How does a man of steady understanding speak, live and move?

श्रीभगवानुवाच

प्रजहाति यदा कामान् सर्व्वान् पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥

५५। [श्रीभगवान् उवाच—] हे पार्थ 'यदा [साधक] आत्मनि एव स्वस्मिन् एव आत्मना परमात्मदर्शनेन 'तुष्ट सन्' 'मनोगतान् मनसि स्थितान् 'कामान् प्रजहाति परित्यजति तदा [स] स्थितप्रज्ञ उच्यते'।

55 [The Lord said—] O son of Pritha when [the aspirant] satisfied with the vision of the [supreme] Self in himself, entirely gives up all the [lower] desires of his heart he is then called steady in understanding

दु खेष्वनुद्विग्नमना सुखेषु विगतस्पृह ।
वीतरागभयक्रोध स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥५६॥

५६। दु खेषु अनुद्विग्नमना (अक्षुब्धचित्त) 'सुखेषु विगतस्पृह तृष्णाविरहित 'वीतरागभयक्रोध वीता अपगता कामभयक्रोधा यस्मात् स मुनि मननशील जन स्थितधी स्थिरबुद्धि उच्यते।

56 One whose mind is free from anxiety in the midst of sufferings who is free from desire in the midst of pleasures and devoid of attachment fear and anger such a sage is called a man of steady understanding

य सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥

५७। 'य' सर्वत्र सर्वविषये अनभिस्नेह अनासक्त तत् तत् शुभाशुभं' तद्विषयकसुखदुःखं प्राप्य [य] 'न अभिनन्दति न हृष्यति, न द्वेष्टि न रुष्ट भवति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता [एव]।

57 He who is without attachment in all things

who neither rejoices nor is repelled on meeting with pleasures or sufferings proceeding from these things, his understanding is steady.

यदा संहरते चायं कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

५८। 'यदा च' 'अयं' [साधक] 'इन्द्रियार्थेभ्य' रूपरसादि-इन्द्रिय-विषयेभ्य [तस्य] 'इन्द्रियाणि' 'संहरते' प्रत्याहरति, 'कूर्म्म सर्व्वश अङ्गानि इव,' यथा कच्छपः सम्यक्‌रूपेण स्वाङ्गानि उपसंहरति, [तदा] 'तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' [एव] ।

58. And when he [the aspirant] draws away his senses from their objects, as a tortoise fully draws away its limbs, [then] his understanding is steady.

विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्ज्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥५९॥

५९। 'निराहारस्य' इन्द्रियै विषयग्रहणम् अकुर्व्वत. 'देहिन' देहवत जनस्य [सकाशात्] 'विषया' रूपरसादय 'विनिवर्त्तन्ते' विषयानुभवः निवर्त्तते इत्यर्थ , [किन्तु] 'रसवर्ज्जम्' रस राग विषयाभिलाष, तद्वर्ज्जम्, विषयाभिलाष न निवर्त्तते इत्यर्थ । 'अस्य' साधकस्य 'रस अपि' 'पर' परमात्मान 'दृष्ट्वा' 'निवर्त्तते' नश्यति ।

59 Objects of sense turn away from a person who does not enjoy them (that is his enjoyment of them ceases) , but his relish (*i. e.* lurking desire) for them

does not cease But even his (the aspirant's) relish ceases on his seeing the Supreme

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥६०॥

६०। हे कौन्तेय, यततोऽपि (मोक्षार्थं यतमानस्य) विपश्चितः पुरुषस्य हि अपि प्रमाथीनि विक्षोभकारीणि इन्द्रियाणि [मनः] मनः प्रसभं बलात् हरन्ति विषयाभिमुखं करोति।

60 O son of Kunti the uncontrolled (lit destructive, harassing) senses even of a wise man striving [after liberation] forcibly lead [his] mind astray

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

६१। युक्तः योगी तानि सर्वाणि [इन्द्रियाणि] संयम्य वशीकृत्य मत्परः मन्निष्ठः [सन्] आसीत। इन्द्रियाणि यस्य हि वशे [सन्ति] तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता।

61 Bringing them all under control the *yogi* should remain intent on me His understanding is steady who has his senses under his control

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥

६२। 'विषयान् ध्यायत पुंस' 'सङ्ग' आसक्ति 'तेषु' 'उपजायते' उत्पद्यते। 'सङ्गात्' 'काम' तृष्णा। 'सञ्जायते,' 'कामात् [कुतश्चित् प्रतिहतात्] 'क्रोध अभिजायते'।

62. If a man intently thinks of certain objects, attachment to them arises in his mind. From attachment arises desire, and from desire [when it is balked] arises anger

क्रोधाद् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥६३॥

६३। 'क्रोधात्' 'सम्मोह' अविवेक कार्य्याकार्य्यविषय-विभ्रमः 'भवति,' 'सम्मोहात्' 'स्मृतिविभ्रम'' शास्त्राचार्य्योपदिष्टार्थ-स्मृते विभ्रम विचलन, भ्रंश [भवति], 'स्मृतिभ्रंशात्' 'बुद्धिनाश' कर्त्तव्यबुद्धि-विलोप [भवति], 'बुद्धिनाशात्' [पुमान्] 'प्रणश्यति' आत्मिकजीवनं त्यजति, 'पुरुषार्थायोग्यो भवति' इति शङ्कर ।

63. From anger comes delusion, and from delusion the failure of memory (that is the forgetting of high precepts), from the failure of memory follows the destruction of reason (*i e* the sense of duty) and with the loss of reason the man perishes [spiritually].

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥

६४। 'रागद्वेषवियुक्तै. आत्मवश्यै. इन्द्रियै विषयान्' 'चरन्' भुञ्जान.

'विधयात्मा विधेय वशवर्ती आत्मा मन यस्य स प्रसादम् प्रसन्नतां, शान्तिम् स्वास्थ्यम् (प्रकृत) अधि गच्छति प्राप्नोति।

64 The self possessed person who enjoys objects with senses free from attachment and repulsion and under the control of the mind obtains peace

प्रसादे सर्व्वदु खाना हानिरस्योपजायते।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धि पर्य्यवतिष्ठते ॥६५॥

६५। प्रसादे [सति] अस्य साधकस्य सर्व्वदुःखानां हानि विनाश उपजायते भवति। हि यत प्रसन्नचेतस शान्तात्म करणस्य बुद्धि आशु शीघ्रम् परि अवतिष्ठते प्रतिष्ठिता भवति।

65 When peace comes all his (the aspirant s) sufferings are at an end For the understanding of one whose heart is at peace soon becomes steady

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।
न चाभावयत शान्तिरशान्तस्य कुत सुखम् ॥६६॥

६६। अयुक्तस्य अवशीकृतेन्द्रियस्य बुद्धि आत्मज्ञानम् नास्ति अयुक्तस्य भावना ध्याननिष्ठता च न [अस्ति]। न च अभावयत भावनाहीनस्य शान्ति [अस्ति] अशान्तस्य कुत सुखम् [भवति] ?

66 One whose senses are uncontrolled has no knowledge [of the elf] and he is without the habit of meditation An unmeditative man can have no peace how can one without peace be happy ?

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥६७॥

६७। 'चरताम्' विषयेषु धावताम्, अवशीकृतानाम् 'इन्द्रियाणाम्' [मध्ये] 'यत्' [इन्द्रियम्] 'मन' 'अनुविधीयते' अनुगच्छति, 'तत्' [इन्द्रियम्] 'अस्य' मनस., पुरुषस्य वा 'प्रज्ञा' 'हरति' विषयविक्षिप्तां करोति, 'अम्भसि' जले 'वायु' 'नावम्' नौकाम् इव, —यथा नद्याम् समुद्रे वा वायु प्रमत्तस्य कर्णधारस्य नौकां सर्वत. परिभ्रामयति तद्वत् ।

67. Of the uncontrolled senses that one which the mind follows, leads its reason astray, as in a river or sea the wind [leads astray] a boat [with a careless helmsman]

तस्माद् यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्व्वश: ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

६८। 'तस्मात्' हे 'महाबाहो यस्य इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्य सर्व्वश'' 'निगृहीतानि' प्रज्ञाबलेन आकृष्टानि, 'तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' ।

68. Therefore, O mighty-armed hero, his understanding is steady whose senses are fully turned away from the objects of sense.

या निशा सर्व्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुने ॥६९॥

६९। 'सर्व्वभूतानां' दिव्यज्ञानविहीन-साधारण जनानां [पक्षे] 'या

निशा [इव] [illegible] प्राज्ञता [illegible] न किञ्चित् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रबुध्यते [illegible] [illegible] [illegible] विषयनिष्ठायाम् भूतानि प्राज्ञता [illegible] जाग्रति प्रबुद्धा [illegible] [illegible] [illegible] मुनेः [यदा] सा निशा [इव] — [illegible] [illegible] न [illegible] ।

69 What is night to all [unenlightened] beings therein awakes he who is self controlled Wherein awake [ordinary] beings that is night to the sage who [really] sees

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

७० । आपः [illegible] 'यद्वत्' यथा [नाना नदीभिः] आपूर्यमाणम् [illegible] अचलप्रतिष्ठम् [illegible] समुद्रम् प्रविशन्ति तद्वत् तथा 'सर्वे' [illegible] कामविषयाः 'यम्' [ब्रह्मविद् मुनिम् (पुरुषम्)] 'प्रविशन्ति' [illegible] [illegible], स शान्तिम् आप्नोति न 'काम कामी' [illegible] [शान्तिं प्राप्नोति] ।

70 As rivers enter the sea, which is full and unmoved so it is he into whom objects of desire enter [unsought] who obtains peace, and not he who seeks them

विहाय कामान् यः सर्व्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्म्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥७१॥

७१ । 'य पुमान् सर्व्वान् कामान्' 'विहाय' उपेक्ष्य 'निःस्पृह' 'निर्म्मम' मम इदम् इति भावनाशून्यः 'निरहङ्कार.' [च भूत्वा] 'चरति' भोगान् भुङ्क्ते. 'स शान्तिम्' अधिगच्छति' प्राप्नोति ।

71. That person obtains peace who, giving up all desires, enjoy objects of sense with a mind devoid of attachment, selfishness and egotism

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्व्वाणमृच्छति ॥७२॥

७२ । हे 'पार्थ,' एषा ब्राह्मी स्थिति, 'एनाम्' एताम् 'प्राप्य' [साधक.] 'न''मुह्यति' मोह प्राप्नोति । 'अस्याम्' 'अन्तकाले' मरणकाले 'अपि स्थित्वा' [स.] 'ब्रह्मनिर्व्वाण' ब्रह्मणि लयम्, ब्रह्मयोगेन अहंकारविलोप 'ऋच्छति' प्राप्नोति ।

72 O son of Prith í, this is the divine standpoint, on obtaining it [the aspirant] is freed from delusion Established in this condition even in his last moment, one obtains absorption in Brahman

कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्याय

0 ——

अर्जुन उवाच

ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥१॥

१। [अर्जुन उवाच—] हे जनार्दन हे केशव ' चेत् यदि कर्मणः [सकाशात्] बुद्धिः [एव] ज्यायसी श्रेष्ठा [इति] ते मता अभिमता तत् तदा किं कथं मां 'घोरे भयानके हिंसात्मके कर्मणि नियोजयसि' प्रवर्त्तयसि ?

1 [Arjuna said —] O Janárdana, O Kesava if, in your opinion wisdom is higher than work why then do you induce me to undertake this terrible work ?

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

२। व्यामिश्रेण इव क्वचित् ज्ञानप्रशंसा क्वचित् कर्मप्रशंसा इति एवं द्व्यर्थकेन सन्देहोत्पादकेन इव वाक्येन [त्वम्] बुद्धिं मे मोहयसि भ्रान्तां करोषि इव । येन अहं श्रेयः आप्नुयाम् तत् एकं [वाक्यं] निश्चित्य वद ।

2 You seem to delude my understanding by words

apparently ambiguous Tell me something sure, through which I may obtain the true good.

श्रीभगवान् उवाच

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

३। [श्रीभगवान् उवाच,—] हे 'अनघ' निष्पाप, 'अस्मिन् लोके द्विविधा' 'निष्ठा' साधनपरता [अस्ति इति] 'मया 'पुरा' पूर्व्वाध्याये 'उक्ता' । 'ज्ञानयोगेन' 'साङ्ख्यानाम्' आत्मानात्म विवेकिनाम् [निष्ठा उक्ता] 'कर्म्मयोगेन योगिनां' [निष्ठा उक्ता] ।

3 [The Lord said,] O sinless one, I said before [in the last chapter] that there are two kinds of pious endeavour in the world [I indicate the endeavour] of the Sánkhyas by '*jnánayoga*' and that of the Yogis by '*karmayoga*'

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥४॥

४। 'कर्म्मणाम् अनारम्भात्' कर्म्मानुष्ठानेन विना [चित्तशुद्धेरभावात्] 'पुरुष' 'नैष्कर्म्म्यं' कर्म्मशून्यता, ज्ञान 'न अश्नुते' न प्राप्नोति । 'न च' 'संन्यासनात्' कर्म्मत्यागात् 'एव' [सः] 'सिद्धिं' मोक्ष 'समधिगच्छति' लभते ।

4. Unless one does works [on which depends the purity of the heart] one does not gain not-work (*i e*

wisdom) Nor does one obtain success (i e liberation) by merely giving up work

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवश कर्म सर्व प्रकृतिजैर्गुणै ॥५॥

५। न हि कश्चित् जातु कदाचित् क्षणम् अपि अकर्मकृत् [सन्] तिष्ठति । हि यस्मात् सर्व [एव जन] प्रकृतिजै गुणै सत्त्व रज तमोभि रागद्वेषादिभि अवश अस्वतन्त्र [सन्] कर्म कार्यते कर्मणि प्रवर्त्यते ।

5 No one ever exists even for a moment without doing some work For all are led to work under compulsion by qualities inherent in Prakriti (Nature)

कर्मेन्द्रियाणि सयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचार स उच्यते ॥६॥

६। य विमूढात्मा विमूढान्त करण कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि सयम्य निरुध्य मनसा इन्द्रियार्थान् रूपरसादि इन्द्रियविषयान् स्मरन् आस्ते तिष्ठति स मिथ्याचार कपटाचार उच्यते ।

6 That fool who having restrained [only] his organs of action sits contemplating the objects of sense with his mind, is called a hypocrite

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियै कर्मयोगमसक्त स विशिष्यते ॥७॥

७। हे 'अर्ज्जुन,' यः तु 'मनसा' 'इन्द्रियाणि' चक्षुरादि-ज्ञानेन्द्रियाणि 'नियम्य' ईश्वरपराणि कृत्वा 'असक्त' फलाभिलाषरहित' [सन्] 'कर्म्मेन्द्रियैः कर्म्मयोगम्' 'आरभते' अनुतिष्ठति, 'सः' 'विशिष्यते' विशिष्टः भवति।

7. O Arjuna, he who, having regulated his senses with his mind, practises *karma-yoga* with his organs of action, with a heart unattached [to its fruits,] is the superior person.

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥८॥

८। 'त्वं' 'नियतम्' अवश्यकर्त्तव्यरूपेण विहित 'कर्म्म' कुरु, 'हि' यतः 'अकर्म्मणः' सर्व्वकर्म्मणः अकरणात् सकाशात् 'कर्म्म' [एव] 'ज्यायः' श्रेष्ठम्, प्रशस्ततरम्। 'अकर्म्मणः' सर्व्वकर्म्मशून्यस्य 'ते' तव 'शरीरयात्रा' शरीररक्षा, जीवनधारणम् 'अपि' 'न प्रसिध्येत्' न भवेत्।

8. Do your prescribed duties, for action is better than inaction. If you do not act, even the keeping up of your body (*i. e* life itself) will be impossible.

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥९॥

९। हे 'कौन्तेय', 'यज्ञार्थात्' "यज्ञः परमेश्वराराधनम्" इति उपाध्याय, तदर्थं यत् क्रियते कर्म्म तद् यज्ञार्थं, तस्मात् 'कर्म्मणः' 'अन्यत्र' अन्यविधकर्म्मणि प्रवृत्तः 'अयं लोकः' अयं कर्म्मकृत् 'कर्म्मबन्धनः' कर्म्म बन्धनं यस्य सः, कर्म्मभिः बध्यते इत्यर्थः, न तु ईश्वराराधनार्थेन कर्म्मणा। [अतः] 'मुक्तसङ्गः' फला-

यज्ञिमुक्त्य [सन्] ... ईश्वरोद्देश्येन कर्म ... समाचर ... परम् आचर। "यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ईश्वरोद्देश्येन यत् क्रियते तत् यज्ञार्थं कर्म" इति भाष्यम्।

9 O son of Kuntí, every one who acts otherwise than in a spirit of sacrifice (i e worship) is liable to be bound [by his acts] So act in that spirit, free from attachment

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥

१०। पुरा सर्गादौ प्रजापतिः प्रजाविधाता सहयज्ञाः यज्ञसहिताः प्रजाः सृष्ट्वा [ता इदम्] उवाच—'अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वम् प्रसवं वृद्धिं लभध्वम् एष यज्ञः वः युष्माकं इष्टकामधुक् इष्टान् कामान् दोग्धि प्रापयति इति अभीष्टभोगप्रदः अस्तु'।

10 In the beginning [of creation] the Lord of creatures having created them together with sacrifice said Go on increasing by means of this let it be the supplier of your wants

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥

११। अनेन यज्ञेन देवान् भावयत हविर्भागैः संवर्धयत ते देवाः च युष्मान् भावयन्तु संवर्धयन्तु—वृष्ट्यादिना अन्नोत्पत्तिद्वारेण। [एवम्] परस्परं भावयन्तः [देवाः च यूयं च] परं श्रेयः अवाप्स्यथ प्राप्स्यथ।

11. Honour the gods by this means, and let the gods favour you [by growing food for you through rain and such other means] Thus helping one another you will attain the highest good.

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

१२। 'यज्ञभाविता देवाः वः' इष्टान् भोगान् हि दास्यन्ते'। 'यः तैः दत्तान् [अन्नादीन्] एभ्यः' 'अप्रदाय' अदत्त्वा—'भुङ्क्ते सः' 'स्तेनः' चौर 'एव'।

12. Honoured by sacrifices, the gods will *give* you the objects of enjoyment you desire He who enjoys things given by them without offering them to the givers, is a thief

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥

१३। 'यज्ञशिष्टाशिनः' यज्ञावशिष्टं ये अश्नन्ति ते 'सन्तः' साधवः 'सर्वकिल्बिषैः' सर्वपापैः 'मुच्यन्ते'। 'ये तु' 'पापाः' दुराचाराः 'आत्मकारणात्' आत्मनः भोजनार्थम् एव 'पचन्ति, ते 'अघम्' पापम् एव 'भुञ्जते'।

13. Those pious men who eat what remains after sacrifices, are freed from all sins But the impious who cook only for themselves [really] eat sin (*i e.* unhallowed food.)

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥

[illegible]

14 Creatures arise from food [when received in semen and blood] and food arises from rain. Rain arises from sacrifice, and sacrifice from action (the efforts made by the priest and the sacrificer).

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

[illegible]

15 Know that action arises from the Veda [as enjoined by it] and the Veda from the Imperishable [Supreme Being]. Therefore the all pervading Brahman as [the cause of all] is ever present in sacrifice.

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥

१६। हे 'पार्थ', 'एवम्' [ईश्वरेण वेदयज्ञपूर्व्वकं] 'प्रवर्त्तितं' विहितं, नियतं 'चक्रं' कर्म्मचक्रं 'यः' 'अघायुः' पापजीवनः 'इन्द्रियारामः' इन्द्रियैः विषयेषु एव यः आरमति सुखं प्राप्नोति इति, इन्द्रियसुखरतः [पुरुषः] 'न अनुवर्त्तयति' न अनुतिष्ठति, सः 'मोघं' व्यर्थं 'जीवति'।

16. O son of Prithá, that sinful man, taking pleasure only in sensuous objects, who does not follow the wheel thus set in motion [by God], lives in vain.

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

१७। 'यः' मानवः 'तु' 'आत्मरतिः' आत्मनि प्रीतिमान्, 'आत्मतृप्तः' आत्मनि एव च सन्तुष्टः 'स्यात्' 'तस्य' 'कार्य्यं' कर्त्तव्यं 'न विद्यते', विषयेषु अनासक्तत्वात् स कर्म्म कुर्व्वन् एव कर्म्मातीतः, न कर्म्मणा वध्यते इत्यर्थः।

17. He who loves the Self, is satisfied with the Self, and rejoices in the Self, has nothing which he is *bound* to do.

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥१८॥

१८। 'न एव तस्य' 'कृतेन' कर्म्मणा 'इह' [जगति] 'कश्चन' 'अर्थः' पुण्यं [भवति], 'न' 'अकृतेन' अकर्म्मणा [कश्चित् प्रत्यवायः भवति], 'न च सर्व्वभूतेषु' 'अस्य कश्चित्' 'अर्थव्यपाश्रयः' "प्रयोजनावलम्बनम्" इति शङ्करः, "मोक्षप्राप्तौ आश्रयणीयः" इति श्रीधरः।

18 Nothing accrues [in the form of merit or demerit] from what he here does or does not In the world of objects or living beings there is nothing on which he must depend for realising His object (i e liberation)

तस्मादसक्त सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुष ॥१९॥

१९। तस्मात् सततं नित्यं 'असक्त' फलाकाङ्क्षावर्जित (सन्) कार्यं करणीयम् कर्म समाचर । हि यत पुरुष असक्त (सन्) कर्म आचरन् 'परं' श्रेय प्राप्नोति ।

19 So always do your duties without attachment For when a person does his duty without attachment, he obtains the highest good

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय ।
लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि ॥२०॥

२०। जनकादय कर्मणा एव हि संसिद्धिम् आस्थिता प्राप्ता । अपि च 'लोकसंग्रहम्' लोकस्य संग्रहं स्वकर्मे प्रवर्तनम् निजदृष्टान्तेन तम् एव [प्रयोजनं] संपश्यन् दृष्ट्वा [त्वं कर्म] कर्तुम् अर्हसि तथा कर्म कर्तव्यम् एव त्वया ।

20 It is by action that Janaka and others obtained success (or perfection) Besides with a view to inducing people [to do their duties] you ought to act

यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥

२१। 'श्रेष्ठ [जनः] यत् यत् आचरति' 'इतर.' अपर, अश्रेष्ठ. [जन] 'तत् तत् एव' [आचरति]। 'स.' श्रेष्ठ जन. 'यत्' 'प्रमाण कुरुते' दृष्टान्तम् प्रदर्शयति, 'लोक तत् अनुवर्त्तते'।

21. As a superior person acts, so does an inferior. What he sets up as an example, common people follow.

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥

२२। हे 'पार्थ', 'त्रिषु लोकेषु' स्वर्ग-मर्त्य रसातलेषु 'न मे किंचन कर्त्तव्यम् अस्ति', [न च किंचन] 'अनवाप्तम्' अप्राप्तम् 'अवाप्तव्यम् [अस्ति, तथा] 'च' [अहं] 'कर्म्मणि वर्त्ते एव' कर्म्म करोमि एव।

22 O son of Prithá, in the three worlds (*i e* heaven, earth and the nether world) I have nothing that I am bound to do And there is nothing that I have not obtained and must obtain, and yet I am working.

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥

२३। हे 'पार्थ', 'यदि हि अहं' 'अतन्द्रित' अनलस. [सन्] 'जातु' कदाचित् 'कर्म्मणि न वर्त्तेय' [तदा] 'मनुष्याः' 'सर्व्वश' सर्व्वप्रकारैः, सर्व्वत्र 'मम' 'वर्त्म' मार्गं, दृष्टान्तम् 'अनुवर्त्तन्ते' अनुवर्त्तेरन् इत्यर्थः।

23 O son of Pritha if ever I were to cease to work untired, men would everywhere follow my example

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम ।
सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमा प्रजा ॥२४॥

२४ । चेत् यदि अहं कर्म न कुर्यां [तदा] इमे लोका उत्सीदेयु विनश्येयु । [किं च अहं] सङ्करस्य च कर्ता स्याम् [अपि च] इमा प्रजा इमान् प्राणिन उपहन्याम् विनाशयेयम् ।

24 If I did not work these worlds would perish, and I should be the author of the mixing of castes and should destroy these creatures

सक्ता कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥२५।

२५। हे भारत अविद्वांस अज्ञानिन कर्मणि सक्ता अनुरक्ता [सन्त] यथा [कर्म] कुर्वन्ति विद्वान् ज्ञानी तथा असक्त अनासक्त लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षु कर्त्तुम् इच्छु [सन् कर्म] कुर्यात् ।

25 O descendant of Bharata as the ignorant act attached to action [for the sake of its fruits] so should the wise act without attachment and with a view to induce people to act

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम ।
जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्त समाचरन् ॥२६॥

२६। "आत्मा अकर्त्ता" इति उपदेशेन 'अज्ञानां' 'कर्म्मसङ्गिनां' कर्म्मणि आसक्तानां 'बुद्धिभेदं' "मया इदं कर्त्तव्यं, भोक्तव्यं च अस्य फलम्" इति बुद्धेः भेदनं चालनं "न जनयेत्" न उत्पादयेत्। [परन्तु] विद्वान् 'युक्तः' अनासक्तः [सन्] 'सर्व्वकर्म्माणि समाचरन्' [तेषु तान्] 'जोषयेत्' तान् कर्म्माणि कारयेत् इत्यर्थः। "बुद्धिविचालने कृते सति कर्म्मसु श्रद्धानिवृत्तेः ज्ञानस्य च अनुत्पत्तेः तेषाम् उभयभ्रंशः स्यात् इति भावः"—श्रीधर।

26. One should not unsettle the intellect of ignorant people attached to action. [On the contrary] the wise should, by performing all actions [remaining all the while] unattached, persuade the former to do them.

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥२७॥

२७। 'कर्म्माणि' 'सर्व्वशः' सर्व्वतः 'प्रकृतेः गुणैः' प्रकृतेः विकारैः इन्द्रियैः [एव] 'क्रियमाणानि' [भवन्ति]। [किन्तु] 'अहङ्कार-विमूढात्मा' अहङ्कारेण आच्छन्नबुद्धिः [जनः] 'अहं' [तेषां] 'कर्त्ता इति' 'मन्यते'।

27. All actions are being done by the *gunas* (*i. e.* powers or qualities) of Nature. [But] one deluded by egotism thinks I am [their] agent.

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

२८। 'तु' किन्तु हे 'महाबाहो,' 'गुणकर्म्मविभागयोः'—"न अहं

गुणात्मका" इति [illegible] विचार्य "न मे कर्माणि" इति [illegible] [illegible] विचार्य, ततो विचारशी 'तत्त्ववित्' [illegible] गुणेषु [illegible] प्रवर्तन्ते, किन्तु कुर्वन्ति, न त्वहम्, इति मत्वा न सज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोति ।

28 But O mighty armed hero he who really knows the [self's] distinction from *gunas* and *karma*, does not indulge in egotism (*i e* does not regard either as his own) knowing that [in all actions only] *gunas* act on *gunas* (*i e* the organs act on the objects)

प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥

२९। प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः प्रकृतेः गुणैः सम्यक् मोहिताः [जनाः] गुणकर्मसु [illegible] सज्जन्ते [illegible] कुर्वन्ति । कृत्स्नवित् सम्यग्दर्शी तान् [illegible] [illegible] मन्दान् [illegible] न विचालयेत् [illegible] न प्रचालयेत् ।

29 Those who are deluded by the qualities of Nature, regard the actions done by these qualities as their own actions One having perfect knowledge should not unsettle those foolish persons of imperfect knowledge

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥

३०। 'मयि सर्वाणि कर्माणि [illegible] [illegible] निराशीः निष्काम

'निर्मम.' न इदं कर्म मम, परन्तु ईश्वरस्य एव, इतिभावयुक्तः, 'विगतज्वर' त्यक्तशोक 'भूत्वा' 'अध्यात्मचेतसा' विवेकबुद्ध्या—"कर्त्ते ईश्वराय भृत्यवत् करोमि इति अनया बुद्ध्या" (शङ्कर) 'युध्यस्व' युद्धं कुरु ।

30. Offering all actions to me, becoming unattached, selfless and free from sorrow, fight with a heart resting in the [supreme] Self.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

३१ । [मद्वाक्ये] 'श्रद्धावन्त' [मयि] 'अनसूयन्त' असूयां दोषदृष्टिम अकुर्व्वन्त 'ये मानवा इदं मे मतम् अनुतिष्ठन्ति ते अपि कर्मभि मुच्यन्ते' ।

31. Those who, having trust [in me] and cherishing no ill feeling [against me] follow this teaching of mine, are freed from actions (i e their binding power).

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥

३२ । 'ये तु एतत् मे मतम्' 'अभ्यसूयन्त' निन्दन्त 'न अनुतिष्ठन्ति', 'सर्व्वज्ञानविमूढान् तान्' 'अचेतस' अविवेकिन 'नष्टान्' "विनाशं गतान्" (शङ्कर); "सर्व्वपुरुषार्थभ्रष्टान्" (मधुसूदन) 'विद्धि' जानीहि ।

32 But those who, finding fault with this teaching of mine, do not follow it, know those foolish men, devoid of all knowledge, to be lost.

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

३३। ज्ञानवान् अपि स्वस्याः प्रकृतेः पूर्वकर्मसंस्कारस्य स्वभावस्य सदृशम् अनुरूपमेव चेष्टते करोति। 'भूतानि' प्राणिनः 'प्रकृतिं' स्वभावम् 'यान्ति' अनुगच्छन्ति 'निग्रहः' [illegible] वा ([illegible]) किं करिष्यति ? निवर्तयितुं न शक्नोति इत्यर्थः।

33 Even wise men act according to their character All creatures follow their respective nature what will coercion do?

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥३४॥

३४। 'इन्द्रियस्य' सर्वे विषये [illegible] 'इन्द्रियस्य' चक्षुरादेः 'रागद्वेषौ' अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषः इत्येवं 'व्यवस्थितौ' प्रकृत्या नियतौ। [तथापि] 'तयोः' वशं न आगच्छेत् 'हि' यतः 'तौ' रागद्वेषौ अस्य मुमुक्षोः पुरुषस्य परिपन्थिनौ प्रतिपक्षौ।

34 On the part of each sense attraction and repulsion are established [by Nature—attraction to the pleasant repulsion from the unpleasant] [Yet] one should not yield to them for they are his enemies (*i e* obstructions to his liberation)

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३५॥

৩৫। 'স্ব-অনুষ্ঠিতাৎ' 'পরধর্ম্মাৎ' নিজ গুণ-বিরুদ্ধাৎ কর্ম্মণঃ 'বিগুণঃ' কিঞ্চিৎ অঙ্গহীন [অপি] 'স্বধর্ম্ম' নিজ-গুণানুরূপ কর্ম্ম শ্রেয়ান্। 'স্বধর্ম্মে' নিজ গুণোচিত কর্ম্মণি [প্রবর্ত্তমানস্য] 'নিধনং' মরণম্ [অপি] 'শ্রেয়ঃ,' [পক্ষান্তরে] 'পরধর্ম্ম' 'নিজ-গুণবিরুদ্ধ-কর্ম্ম 'ভয়াবহঃ' দুর্গতিপ্রাপক।

35. One's own duty, even if imperfectly done, is better than another's duty well discharged. Even death in the performance of one's own duty is desirable, [but] another's duty is dreadful (*i. e.* leads to fearful consequences.)

অর্জুন উবাচ

অথ কেন প্রযুক্তোঽয়ং পাপং চরতি পূরুষঃ।
অনিচ্ছন্নপি বার্ষ্ণেয় বলাদিব নিয়োজিতঃ ॥৩৬॥

৩৬। [অর্জ্জুন উবাচ—] 'অথ' বিষয়ান্তরম্ উত্থাপয়তি, হে 'বার্ষ্ণেয়' বৃষ্ণিবংশজাত,—বৃষ্ণিঃ যাদববিশেষ, [পাপ কর্তুম্] 'অনিচ্ছন্ অপি অয়ং পুরুষঃ কেন' 'প্রযুক্তঃ' চালিতঃ, 'বলাৎ ইব নিয়োজিতঃ' [সন্] 'পাপং চরতি' পাপকর্ম্ম আচরতি?

36 [Arjuna said,] Now, O descendant of Vrishni, by whom or what is a man, even when unwilling to do so, led to commit sin, constrained, as it were, by force.

শ্রীভগবান্ উবাচ

কাম এষ ক্রোধ এষ রজোগুণসমুদ্ভবঃ।
মহাশনো মহাপাপ্মা বিদ্ধ্যেনমিহ বৈরিণম্ ॥৩৭॥

३७। [श्रीभगवान् उवाच —] रजोगुणसमुद्भवः [illegible] महान् [illegible] दुष्पूरः [illegible] — "कामैव मर्तो [illegible] पापं करोति" (मधुर)—[illegible] एष काम एष क्रोध [illegible] इह [illegible] संसारे वा (मधुर) [illegible] विद्धि । "कामात् क्रोधोऽभिजायते" (२।६२) इति कामक्रोधयोरैक्यम् उक्तम् ।

37 [The Lord said —] This desire (or attrac tion) this anger (or repulsion) which arises out of the quality of *rajas* (*i e* natural attraction) and which is insatiable and a great source of sin — know this to be the enemy in this matter (or in this world)

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥

३८। यथा वह्निः धूमेन आव्रियते आच्छाद्यते [यथा] आदर्शः मलेन [आव्रियते] यथा [च] गर्भः उल्बेन [illegible] आवृतः तथा इदं ज्ञानं तेन कामेन आवृतम् ।

38 As fire is covered by smoke, as a looking glass by dirt as a foetus by the uterus so is this (*i e* wisdom) clouded by it (*i e* desire)

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥३९॥

३९। हे कौन्तेय ज्ञानिनः नित्यवैरिणा एतेन 'दुष्पूरेण दुःखेन पूरयितुम्

निर्व्वापणम् यस्य इति दुष्पूर तेन, दुर्निवारेण 'एतेन कामरूपेण' अनलेन ज्ञानम् आवृतम् ।

39. O son of Kuntí, wisdom is clouded by this fire of desire difficult to be extinguished, the constant enemy of the wise

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥

४० । 'इन्द्रियाणि मन बुद्धि अस्य' 'अधिष्ठानम्' आश्रय, उपाय 'उच्यते',—इन्द्रियाणां दर्शनश्रवणादिभि, मनस सङ्कल्पेन, बुद्धे अध्यवसायेन कामस्य आविर्भाव भवति, इत्यर्थ । 'एतै' उपायभूतै इन्द्रियादिभि 'एष' काम 'ज्ञानम् आवृत्य' 'देहिनम्' देहधारिणम् आत्मानम् 'विमोहयति' ।

40. The senses, the sensorium and the understanding are said to be its instruments. Having clouded wisdom by means of them, it deludes the embodied self

तस्मात् त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

४१ । 'तस्मात्', हे 'भरतर्षभ, त्वम्' 'आदौ' पूर्व्वम् 'इन्द्रियाणि' 'नियम्य' वशीकृत्य 'एनं ज्ञानविज्ञाननाशनं पाप्मानं' [कामं] 'प्रजहि' घातय । "ज्ञानं शास्त्राचार्य्योपदेशजं विज्ञानं निदिध्यासनजम्" इति श्रीधर ।

41 Therefore, O chief of the descendants of Bharata, having first brought the senses under your control, kill this source of sin, the destroyer of know-

ledge [acquired through instruction] and wisdom [gained through insight]

> इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्य परं मन ।
> मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धे परतस्तु स ॥४२॥

४२। [स्थूलदेहात्] इन्द्रियाणि [तेषां सूक्ष्मत्वात् विषयप्रकाशकत्वात् च] 'पराणि' श्रेष्ठानि इन्द्रियेभ्य [सङ्कल्पविकल्पात्मक] 'मन' 'पर' श्रेष्ठम् 'मनस' तु [निश्चयात्मिका] 'बुद्धि' 'परा' श्रेष्ठा [इति पण्डिता] 'आहु'। य तु बुद्धे 'परत' अतीत तत् साक्षिरूपेण अवस्थित स [एव आत्मा]।

42 [The wise] say that the senses are higher [than the gross body] the sensorium higher than the senses and the understanding higher than the sensorium One who is beyond the understanding is he [the self]

> एवं बुद्धे परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना।
> जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

४३। हे महाबाहो एवं बुद्धे पर [आत्मानं] बुद्ध्वा आत्मानम् मन आत्मना निश्चयात्मिकया बुद्ध्या संस्तभ्य निश्चलं कृत्वा दुरासदं दु खेन आसद प्राप्ति स्वरूपनिरूपणं यस्य तं दुर्निर्णेयं कामरूपं शत्रुं जहि।

43 Thus, O mighty armed hero knowing him who is beyond the understanding and subduing your mind by your understanding, slay the enemy in the form of desire whose nature is difficult to comprehend

कर्म्मब्रह्मार्पणयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः

:*:

श्रीभगवान् उवाच

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥

१। [श्रीभगवान् उवाच,—] 'अहम् इदम्' 'अव्ययम्' अक्षयम्, अक्षयफलत्वात् [कर्म्म-] 'योगम्' 'विवस्वते' आदित्याय 'प्रोक्तवान्' कथितवान् । 'विवस्वान्' सूर्य्यः [स्वपुत्राय] 'मनवे प्राह', 'मनुः' [निजपुत्राय] 'इक्ष्वाकवे' अब्रवीत् ।

1 [The Lord said,] I expounded this fadeless [doctrine of *karma-*] *yoga* to the Sun-god. The Sun-god declared it to Manu, and Manu communicated it to Ikshváku.

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥२॥

२। हे 'परन्तप', शत्रुतापन, 'एवं' 'परम्पराप्राप्तम्' गुरुशिष्यपरम्परया आगतं 'योगं राजर्षयः' 'विदुः' जानन्ति स्म । [परन्तु] 'महता' दीर्घेण 'कालेन' 'इह' [लोके] 'सः' [योगः] 'नष्टः' विच्छिन्न-सम्प्रदायः जातः ।

2 O harasser of enemies, thus handed down from one to another this *yoga* doctrine became known to the royal sages [But] in course of a long period of time it was lost in this world

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

३। स एव अयं पुरातनः योगः मया ते तुभ्यम् अद्य प्रोक्तः [त्वम्] मे मम भक्तः असि सखा च [असि] इति [चेतो] हि यतः [च] एतत् उत्तमं रहस्यम् अतिगोप्यम् अन् अभक्ताय अवक्तव्यम् इति भावः।

3 I have to-day communicated this ancient [system of] *yoga* to you as you are my devotee and friend and as it is a great secret [incommunicable to the impious]

अर्जुन उवाच

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद् विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

४। [अर्जुन उवाच—] भवतः जन्म 'अपरम्' पश्चाद्भावि विवस्वतः जन्म 'परं' प्राक्कालीनम्। [तस्मात्] त्वम् आदौ [विवस्वते योगं] प्रोक्तवान् इति एतत् कथं विजानीयाम् ज्ञातुं शक्नुयाम्?

4 [Arjuna said,—] Your birth took place later [whereas] the Sun god's birth was earlier So, how

can I think that you first expounded [the *yoga* doctrine to the Sun-god ?]

श्रीभगवान् उवाच

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्व्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥५॥

५। [श्रीभगवान् उवाच,—] हे 'अर्ज्जुन' 'मे तव च बहूनि जन्मानि' 'व्यतीतानि' अतिक्रान्तानि। हे 'परन्तप, अहं तानि सर्व्वाणि' 'वेद' वेद्मि, 'न त्वं [तानि]' 'वेत्थ' जानीषे।

5 [The Lord said,] O Arjuna, many births of mine and yours are already past I know them all, but you know them not, O tormentor of foes

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥६॥

६। 'अजः' जन्मरहितः 'अव्ययात्मा' अनश्वरस्वभावः 'भूतानाम्' 'ईश्वरः' नियन्ता 'सन् अपि', 'स्वां' स्वकीयां 'प्रकृतिं' स्वभावं, पूर्णत्वम् 'अधिष्ठाय' स्वीकृत्य, "तस्यां स्थित्वा, न ततः प्रच्युत्य" इति उपाध्यायः, 'आत्ममायया' निज-अनिर्वचनीय-शक्त्या 'सम्भवामि' "देहवानिव भवामि, जात इव...न परमार्थतो लोकवत्" इति शङ्करः।

6. Though unborn, of an imperishable essence, and the ruler of all creatures, I, remaining established in my own [perfect] nature, am born through my *Máyá* (*i. e.* power of producing illusions)

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

७। हे भारत यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिः हानिः भवति [तदा] अधर्मस्य अभ्युत्थानम् आधिक्यं [च भवति] तदा अहम् आत्मानम् सृजामि देहं गृह्णामि च "प्रकटयामि" [illegible] ॥

7 O descendant of Bhárata whenever there is a decay of righteousness and an ascendancy of unrighteousness I put myself forth (i. e. manifest myself in time and space)

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥८॥

८। साधूनां परित्राणाय रक्षणाय दुष्कृतां पापकारिणां च विनाशाय [तथा] धर्मसंस्थापनाय धर्मस्य स्थैर्याय युगे युगे प्रति युगम् सम्भवामि प्रकट भवामि ([illegible])।

8 For the protection of the virtuous the destruction of the vicious and the establishment of righteousness I am born (i. e. I manifest myself) in every age

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वत ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥

९। हे अर्जुन य मे दिव्यम् अप्राकृतम् जन्म कर्म च एवं तत्त्वत

यथावत् 'वेत्ति,' 'स' देहं त्यक्त्वा पुनः जन्म न' 'एति' प्राप्नोति, 'माम्' [एव] 'एति' आगच्छति ।

9 O Arjuna, he who thus rightly understands my supernatural birth and activity, is not born again after giving up his body, but comes to me (*i. e.* attains union with me)

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥

१० । 'वीतरागभयक्रोधा' रागभयक्रोधवर्जिताः 'मन्मया,' मदेकचित्ता, 'मामुपाश्रिता' मां शरणं गताः' 'ज्ञानतपसा' ज्ञानसाधनेन 'पूता,' शुद्धीभूता 'बहव' [साधका] 'मद्भावम्' मद्रूपत्वम्, मोक्षम् 'आगताः' प्राप्ताः ।

10 Freed from attachment, fear and anger, with hearts wholly given to me, taking refuge in me and purified by the pursuit of wisdom, many [aspirants] have attained my nature

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

११ । हे 'पार्थ,' 'ये' 'यथा' येन प्रकारेण, सकामतया निष्कामतया वा, 'मां' 'प्रपद्यन्ते' भजन्ति' 'तान् अहं' 'तथा' तदपेक्षितफलदानेन 'भजामि' अनुगृह्णामि । 'मनुष्या' 'सर्वश' सर्वप्रकारैः 'मम' 'वर्त्म' भजनमार्गम् 'अनुवर्त्तन्ते' अनुसरन्ति ।

11 O son of Pritha, I favour men according to the way in which they worship me Men follow my way in all forms

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

१२। 'कर्मणां सिद्धिं' कर्मफलं 'काङ्क्षन्तः' अभिलषन्तः [जनाः] 'इह' [लोके] 'देवताः' 'यजन्ते' भजन्ति। 'हि' यस्मात् 'मानुषे लोके' 'कर्मजा' सिद्धिः कर्मजं फलं 'क्षिप्रम्' भवति [न तु ज्ञानफलं ज्ञानस्य दुष्प्राप्यत्वात्]।

12 Those who wish for the fruits of action here worship the *devas*, for in the world of men actions soon bear fruits

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥

१३। कर्मवैचित्र्यप्रदर्शनार्थं चातुर्वर्ण्यं कथयति। गुणकर्मविभागशः सत्त्वरजस्तम इति गुणविभागः यजन याजनादयः शमादि कर्मविभागः 'मया' 'चातुर्वर्ण्यं' चत्वारः वर्णाः एव इति स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः 'सृष्टम्'। 'तस्य' चातुर्वर्ण्यस्य 'कर्तारम्' स्रष्टारम् 'अपि माम्' [परमात्मानं] 'अव्ययम्' 'अकर्तारम्' [च एव] 'विद्धि'।

13 The fourfold order of castes has been created by me according to the division of qualities and duties Though its Creator, know me to be [really] unchangeable and a non agent

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥

१४। 'कर्म्माणि मां न' 'लिम्पन्ति' आसक्तं कुर्व्वन्ति, 'न मे कर्म्मफले स्पृहा' [अस्ति]। 'यः माम्' 'इति' एवं, अनासक्तं, निस्पृहम् 'अभिजानाति, स. कर्म्मभि न बध्यते'।

14. Actions do not make me attached [to them], nor have I any desire for the fruits of actions He who knows me as such is not bound by actions

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः।
कुरु कर्मैव तस्मात् त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥

१५। 'एवं ज्ञात्वा' आसक्तिराहित्येन कृतं कर्म्म बन्धकं न भवति इति मत्वा 'पूर्व्वै' जनकादिभि, 'मुमुक्षुभि.' मोक्षार्थिभि, 'अपि कर्म्म कृतम्'। 'तस्मात् त्वम् पूर्व्वै पूर्व्वतरं कृतं कर्म्म एव कुरु'।

15. Knowing this, even those ancients who desired liberation, did actions. Therefore do thou the actions done of yore by the ancients.

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥

१६। 'किं [परमार्थतः] कर्म्म किं [वा] अकर्म्म' 'अत्र' अस्मिन् विषये 'कवयः' पण्डिता. 'अपि' 'मोहिताः' अज्ञाः, निर्णयासमर्थाः। 'तत्'

तस्मात् ते तुभ्यं कर्म कर्माकर्मतत्त्वं प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा अशुभात् मोक्ष्यसे मुक्त भविष्यसि।

16 What [really] is action and what is inaction,—in this matter even learned men are deluded So I will explain to you [the philosophy of] action, by knowing which you will be free from evil

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मण ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गति ॥१७॥

१७। कर्मणः शास्त्रविहितस्य हि अपि विकर्मणः शास्त्रप्रतिषिद्धस्य व्यापारस्य च [तत्त्वम्] बोद्धव्यम् अकर्मणः तूष्णींभावस्य च [तत्त्वम्] बोद्धव्यम् [यत] कर्मणः [विकर्मणः अकर्मणः च] गतिः तत्त्वम् गहना दुर्ज्ञेया।

17 [The philosophy] of action [prescribed by scripture] of prohibited action and of inaction is to be understood [as] the real nature of action [and of the other two] is very difficult to ascertain

कर्मण्यकर्म य पश्येदकर्मणि च कर्म य ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्त कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

१८। य कर्मणि ईश्वरार्पिते निष्कामकर्मणि अकर्म कर्माभाव तादृशकर्मण बन्धकत्वाभावात् पश्येत्, अकर्मणि दुःखबुद्ध्या विहित कर्म अकरणे च य कर्म [पश्येत्] तादृश अकरणस्य प्रत्यवायोत्पादकत्वेन बन्धहेतुत्वात् च स मनुष्येषु बुद्धिमान्, युक्त योगी कृत्स्नकर्मकृत् सम्यक् सकर्ता।

18. He who sees non-activity in action, and activity in inaction, is wise among men, united [to God] and the [real] agent of all actions.

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥१९॥

१९ । 'यस्य सर्व्वे' 'समारम्भाः' कर्म्माणि 'काम-सङ्कल्प-वर्ज्जिताः' तृष्णाहङ्कार-रहिताः, 'ज्ञानाग्निदग्धकर्म्माणं' ज्ञानाग्निना दग्धानि अकर्म्मतां नीतानि कर्म्माणि यस्य, 'तम्' 'बुधाः' ज्ञानिनः [परमार्थतः] 'पण्डितम् आहुः' ।

19. He whose actions are all freed from desire and egotism, whose actions are [as it were] burnt by the fire of wisdom, him the wise call a [real] sage

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥२०॥

२० । 'सः' 'कर्म्मफलासङ्गं' कर्म्मणि तत् फले च आसक्तिं 'त्यक्त्वा' 'नित्यतृप्तः' आत्मानन्देन सदा सन्तुष्टः 'निराश्रयः' योगक्षेम-निरपेक्षः [सन्] 'कर्म्मणि अभिप्रवृत्तः अपि' [परमार्थतः] 'किञ्चित् एव न करोति' ।

20 Having given up attachment to action and its fruit, and being always satisfied [with the self], and not dependent [on anything], he, though engaged in action, [really] does nothing.

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥

२१। निराशी निर्गता आशिष कामना यस्मात् स तथोक्त । यत चित्तात्मा चित्तं नियत चित्तम् आत्मा शरीरं च यस्य स । त्यक्त सर्वपरिग्रह त्यक्ता सर्वे परिग्रहा भोगोपकरणानि येन स । शारीरं शरीर स्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं कर्तृत्वाभिमानरहितं कर्म कुर्वन् अपि किल्बिषं पापं न आप्नोति ।

21 One who is freed from desire who[illegible] mind and body are under his control and who has given up [his attachment to] all objects of enjoyment does not incur [illegible] even if he does without egotism actions neces[illegible]ary for the maintenance of his body

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सर ।
सम सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥२२॥

२२। यदृच्छालाभसन्तुष्ट अप्रार्थित उपनत लाभ यदृच्छालाभ तेन सन्तुष्ट द्वन्द्वातीत शीतोष्णादिसहनशील विमत्सर निर्वैरबुद्धि सिद्धौ असिद्धौ च सम रागद्वेषरहित [सन् कर्म] कृत्वा अपि न निबध्यते बन्धं न प्राप्नोति ।

22 One who is satisfied with what comes unsought who i[illegible] not subject to the pair[illegible] of oppo[illegible]ite[illegible] [like heat and cold pleasure and pain &c] who is free from hostile feelings, and unaffected by success and failure is not fettered [by the fruits of action] even though he acts

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतस ।
यज्ञायाचरत कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥

२३। 'गतसङ्गस्य' निष्कामस्य, 'मुक्तस्य' अभिमानादिरहितस्य, 'ज्ञानावस्थितचेतस' ज्ञाने अवस्थित चेत चित्त यस्य तस्य, 'यज्ञायाचरत' यज्ञाय पूजार्थम् आचरत कुर्वत [जनस्य] 'कर्म' 'समग्र' अग्रेण सह, सवासन, नि शेष 'प्रविलीयते' विनश्यति, अकर्मभावम् आपद्यते।

23 The action of him who is without desire, who is free [from egotism &c] whose heart is established in wisdom, and who acts from a spirit of worship, entirely melts away (*i e.* loses the binding power of selfish actions)

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हवि र्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥

२४। 'ब्रह्मार्पणम्' अर्प्यते हविरादि अनेन इति अर्पण जुह्वादि, तत् ब्रह्म एव, 'ब्रह्म हवि' अर्प्यमाण हवि घृतादिक, तत् अपि ब्रह्म, 'ब्रह्माग्नौ' अग्नि अपि ब्रह्म, तस्मिन् 'ब्रह्मणा' ब्रह्मरूप कर्त्रा 'हुत' होम क्रियते,—[एव] 'ब्रह्मकर्मसमाधिना' ब्रह्मरूप-कर्मणि समाधि चित्तैकाग्र्य यस्य 'तेन' यज्ञसाधकेन 'ब्रह्मैव गन्तव्यम्' ब्रह्म एव प्राप्तव्यम्, न तु स्वर्गादि अश्रेष्ठं फलान्तरम् इत्यर्थ ।

24 'The ladle with which clarified butter is poured is Brahman, the butter [to be poured] is Brahman, into Brahman as fire the sacrifice is offered by Brahman [as the sacrificer]' he who [by means of such monistic conceptions] fixes his mind on Brahman as action, verily attains [union with] Brahman.

दैवमेवापरे यज्ञ योगिन पर्युपासते।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञ यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥२५॥

२५। अपरे केचित् 'योगिन' कर्मयोगिण देवम् इन्द्रादिषु देवेषु अर्पित 'यज्ञम्' परि उपासते श्रद्धया अनुतिष्ठन्ति। अपरे' अन्ये ज्ञान योगिन ब्रह्माग्नौ ब्रह्मरूपे अग्नौ यज्ञेन एव [उपायेन] यज्ञम् उपजुह्वति प्रतिक्षिपन्ति 'यज्ञादि सर्वकर्माणि प्रविलापयन्ति" इति श्रीधर ।

25 Some devotees offer sacrifice to the gods Others by means of sacrifice itself offer up sacrifice into the fire of Brahman [in the way indicated in the last verse]

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये सयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन् विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥

२६। अन्ये नैष्ठिका ब्रह्मचारिण श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि सयमाग्निषु जुह्वति इन्द्रियसयम कुर्वन्ति इत्यर्थ। अन्य गृहस्था 'शब्दादीन् विषयान् इन्द्रियाग्निषु जुह्वति "श्रोत्रादिभि अविरुद्ध विषयग्रहण होम मन्यन्ते इति शङ्कर ।

26 Some offer up hearing and the other senses into the fire of restraint Others offer up sound and other objects into the fire of the senses (*i* *e* regard the enjoyment of unprohibited objects as sacrifice)

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

२७। 'अपरे' ध्याननिष्ठा 'ज्ञानदीपिते' ज्ञानेन प्रज्वलिते 'आत्मसंयम-योगाग्नौ' आत्मनि मनसः संयम एव योगः, स एव अग्निः, तस्मिन् 'सर्व्वाणि इन्द्रियकर्म्माणि प्राणकर्म्माणि च जुह्वति',—[आत्मसंयतेन] "मनसा इन्द्रियाणां प्राणानाञ्च विरुद्धगति-निवारणाय प्रयतन्ते" इति उपाध्यायः। 'इन्द्रिय-कर्म्माणि' ज्ञानेन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां श्रवणदर्शनादीनि, कर्म्मेन्द्रियाणां वाक्-पाण्यादीनां वचनग्रहणादीनि, 'प्राणकर्म्माणि' प्राणापानादीनां श्वास-प्रश्वासादीनि।

27. Others offer up into the fire of self-restraint, lighted by wisdom, all the functions of the senses and those of the vital airs

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः॥२८॥

२८। 'तथा अपरे' 'संशितव्रताः' तीक्ष्णव्रतधारिणः 'यतयः' प्रयत्नशीलाः साधकाः 'द्रव्ययज्ञाः' द्रव्यदानम् एव यज्ञः येषां ते, 'तपोयज्ञाः' कृच्छ्र-चान्द्रायणादि तपः एव यज्ञः येषां ते, 'योगयज्ञाः' योगः चित्तवृत्तिनिरोधरूप समाधिः एव यज्ञः येषां ते, 'स्वाध्याय ज्ञानयज्ञाः च' स्वाध्याययज्ञाः ज्ञानयज्ञाः च—स्वाध्यायः वेदपाठः एव यज्ञः येषां ते स्वाध्याययज्ञाः, वस्तुतत्त्वोपलब्धिः एव यज्ञः येषां ते ज्ञानयज्ञाः—['भवन्ति' इति ऊह्येन क्रियापदेन सर्व्वेषां कर्त्तृपदानाम् अन्वयः]।

28 And some earnest aspirants of rigid vows become sacrificers of things, some perform sacrifice in the form of practising austerities, some in that of *yoga*, (*i. e.* restraining the actions of their mind and concen-

trating it in the self) some in the form of studying the Vedas and some in that of acquiring knowledge

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ।
अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ॥२९॥

२९ । 'अपरे' प्राणायामपरायणाः 'अपाने' अधोवायौ 'प्राणम्' ऊर्ध्ववायुं जुह्वति [illegible] पूरकम् [illegible]। 'तथा प्राणे अपानं जुह्वति' रेचकं [illegible]। [तथा] प्राणापानगती श्वास प्रश्वासक्रिये रुद्ध्वा निरुध्य [कुम्भकं कुर्वन्ति]। अपरे 'नियताहाराः' नियतः परिमितः आहारः येषाम् [illegible] प्राणान् ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपान् प्राणेषु [परिक्षीणविषयगतिषु] जुह्वति। "[illegible] विषयभाव परिहारपूर्वकं [illegible]" इति उपाध्याय। श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायाम इति पातञ्जल सूत्रम् २।४९। [illegible] इति उपाध्याय। प्राणायाम [illegible] इति भाष्य।

29 Others those who are devoted to the restraint of the vital airs offer up the out going breath into the in going (*i e* draw in air and prevent its going out) and the in going into the out going [thus practising the processes called *puraka* and *rechaka* respectively] and (the reverse process) restraining the flow of them both [practise the process of *kumbhaka*] Others regulating (*i e* curtailing) their diet, offer up their

senses into the vital airs (i e check the unlawful course of the senses by means of the vital airs weakened by curtailed diet)

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षयितकल्मषाः ।
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥३०॥
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥

३०,३१ । 'एते सर्व्वे अपि यज्ञविद 'यज्ञक्षयित-कल्मषा' यज्ञै नाशित-पापा, 'यज्ञशिष्टामृतभुज' यज्ञावशिष्टम् अमृततुल्यम् अन्नम् भुञ्जते ये ते 'सनातनम्' नित्य 'ब्रह्म' 'यान्ति' प्राप्नुवन्ति । हे 'कुरुसत्तम' कुरूणां साधुतम, 'अय' सर्व्वप्राणिसाधारण 'लोक' [अपि] 'अयज्ञस्य' यज्ञविहीनस्य 'न अस्ति' तेन न प्राप्यते, 'कुत' केन प्रकारेण 'अन्य' विशिष्टसाधनसाध्य परलोक [तेन प्राप्यते ?]

30,31. All these, who know [the real nature of] sacrifice, and whose sins are wiped out by sacrifice, partake of the nectar (i e. food comparable to nectar) left after the sacrifice, and attain [union with] the eternal Brahman O chief among the pious Kurus, [even] this world is not for him who does not perform sacrifice, how can the other world [be obtained by him ?]

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥

३२। एवं बहुविधा यज्ञा ब्रह्मणः वेदस्य मुखे द्वारे विततः विस्तीर्णाः [सन्ति] वेदद्वारेण ज्ञायन्ते। तान् सर्वान् कर्मजान् कायिक वाचिक मानस कर्मोद्भवान् अत कर्मातीतस्य आत्मनः असम्बन्धितान् विद्धि एवं ज्ञात्वा [अधारतव्यतात्] विमोक्ष्यसे मुक्त भविष्यसि।

32 Sacrifice of many such varieties are taught in the Vedas. Know them all to be born of action [and so unrelated to the self which is above action]. By knowing this you will be freed from the bonds of the world.

श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञाज् ज्ञानयज्ञः परन्तप।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

३३। हे परन्तप द्रव्यमयात् द्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान्। हे पार्थ सर्वम् अखिलम् निरवशेषं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते पर्यवस्यति पूर्णं भवति।

33 O harasser of foes, sacrifice consisting in [the acquisition of] wisdom is higher than sacrifice consisting in the offering of things. O son of Prithá, all actions without exception ends (i. e. is fulfilled) in wisdom.

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥

३४। प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया [च] तत् ज्ञानम् विद्धि प्राप्नुहि। तत्त्वदर्शिनः ज्ञानिनः ते तुभ्यं ज्ञानम् उपदेक्ष्यन्ति।

34. Acquire it by obeisance, inquiry and service [to the wise.] Wisemen who have seen the ultimate truth will impart wisdom to you.

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषाणि द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥

३५ । 'यत् ज्ञात्वा न पुनः एवं मोहं यास्यसि, [हे] पाण्डव' । 'येन [ज्ञानेन] अशेषाणि भूतानि' [आदौ] 'आत्मनि' प्रत्यगात्मनि, जीवात्मनि, द्रक्ष्यसि 'अथो' अनन्तरम् 'मयि' परमात्मनि [द्रक्ष्यसि] ।

35 On acquiring which, O son of Pándu, you will no more be subject to such delusion, and by means of which you will [first] see all things in the [individual] self and then in me [the universal Self]

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥३६॥

३६ । 'चेत्' यदि [त्वं] 'सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमः अपि असि' [तथापि] 'ज्ञानप्लवेन' ज्ञानरूपपोतेन 'एव सर्वं' 'वृजिनं' पापं, पापरूप-समुद्रं 'सन्तरिष्यसि' सम्यक् तरिष्यसि ।

36. If you are even the greatest of all sinners, you will surely cross [the ocean of] all sins through the boat of wisdom.

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥३७॥

३७। हे अर्जुन यथा समिद्धः प्रदीप्तः अग्निः एधांसि काष्ठानि भस्मसात् कुरुते तथा ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तेषां बन्धकत्वं विनाशयति इत्यर्थः ।

37 O Arjuna, as a blazing fire reduces pieces of wood to ashes, so the fire of wisdom reduces all actions to ashes (*i.e.* destroys their binding power).

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥

३८। ज्ञानेन सदृशं पवित्रम् [किंचित् अपि] न हि इह विद्यते । योगसंसिद्धः कर्मयोगेन संसिद्धः प्राप्तः [जनः] कालेन यथासमयं स्वयम् [एव] तत् ज्ञानम् आत्मनि [अन्तःकरणे] विन्दति लभते ।

38 There is nothing here so holy as wisdom. One who attains success in *yoga* (*i.e.* practice of disinterested actions) himself finds it [revealed] in his mind in due time.

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥

३९। श्रद्धावान् 'तत्परः' एकनिष्ठः 'संयतेन्द्रियः [जनः] ज्ञानं लभते । ज्ञानं लब्ध्वा [सः] अचिरेण क्षिप्रं परां शान्तिम् अधिगच्छति प्राप्नोति ।

39. One who is reverent and steady, and has his senses under his control, acquires wisdom Having acquired wisdom he soon obtains the supreme peace.

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

४० । 'अज्ञ च' 'अश्रद्दधान' श्रद्धाविहीन 'च' 'संशयात्मा' संशयाक्रान्त-चित्त [च] 'विनश्यति' स्वार्थात् भ्रश्यति । 'संशयात्मन' 'अयं लोक' धन-जनादि, 'न अस्ति,' 'पर' 'परलोक 'न', 'सुख [च] न [अस्ति] ।

40 The ignorant, the irreverent and the sceptical are ruined For the sceptic there is neither this world, nor the next, uor happiness.

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥४१॥

४१ । हे 'धनञ्जय, 'योगसन्यस्तकर्माणं' योगेन कर्मयोगेन सन्यस्तानि परमेश्वरे समर्पितानि कर्माणि यस्य तम् 'ज्ञानसंछिन्नसंशयं' ज्ञानेन संछिन्न. दूरीभूत संशय यस्य तम 'आत्मवन्तम्' अप्रमत्त 'कर्माणि न निबध्नन्ति' ।

41. O Dhananjaya, actions do not bind him who surrenders his deed to God by *yoga* (*i. e.* does them as his servant), whose doubts are removed by know-ledge, and who is self-possessed

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥

४२। [illegible]

42 Therefore O descendant of Bharata cutting off with the sword of wisdom this doubt in your mind, born of ignorance embrace [the ideal of *yoga* and get up [to fight]

संन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः

:*:

अर्जुन उवाच

सन्न्यासं कर्म्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥

१। [अर्ज्जुन उवाच,—] हे 'कृष्ण,' [त्वम् एकदा] 'कर्म्मणां' 'सन्न्यासं' त्यागं 'पुनः' 'योगं' कर्म्मयोगं 'च' 'शंससि' कथयसि । 'एतयोः' [मध्ये] 'यत् एकं श्रेयः तत् मे सुनिश्चितं ब्रूहि' ।

1 [Arjuna said,] O Krishna, you [sometimes] speak of the renunciation of action, and then again of *yoga* [through action] Tell me for sure the one which is the better [path] of these two

श्रीभगवान् उवाच

संन्यासः कर्म्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्म्मसंन्यासात् कर्म्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

२। [भगवान् उवाच,—] 'सन्न्यासः' कर्म्मणां परित्यागः, 'कर्म्मयोगः' ईश्वरे फलार्पणं कृत्वा कर्म्मानुष्ठानम् 'च उभौ' 'निःश्रेयसकरौ' मोक्षप्रदौ ।

तु परन्तु तयोः [मध्ये] कर्मसन्यासात् कर्मयोगः [एव] विशिष्यते श्रेष्ठः भवति ।

[The Lord said,—] Renunciation and *karma yoga* (*i e* doing actions in a spirit of service to God) are both means of liberation But of the two *karma yoga* is the better [path]

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात् प्रमुच्यते ॥३॥

३ । हे महाबाहो यः [कर्मयोगी] न द्वेष्टि न [च] काङ्क्षति सः नित्यसंन्यासी नित्यं कर्मानुष्ठानकारी अपि सन्यासी इति एव ज्ञेयः । हि यतः निर्द्वन्द्वः रागद्वेषादिद्वन्द्वशून्यः [सन्] सुखम् अनायासेन बन्धात् प्रमुच्यते ।

3 O mighty armed hero he who neither hates nor desires [the fruits of action] must be regarded as ever a *sannyasin* (one who has renounced action) For, one who is free from the pairs of opposites [like desire and hatred pleasure and pain] is easily liberated from bondage

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥४॥

४ । बालाः अज्ञाः [एव] साङ्ख्ययोगौ साङ्ख्यं ज्ञानं योगः कर्म

योगं तौ 'पृथक् प्रवदन्ति, न [तु] पण्डिता ' [एव वदन्ति]। तत्र हेतु ,— [अनयो] 'एकम् अपि' 'आस्थित ' सम्यक् आश्रितवान् 'उभयो. फलम्' मोक्षम् इत्यर्थः, 'विन्दते' प्राप्नोति।

4 [Only] the ignorant, not the wise, say that Sánkhya (i e the pursuit of wisdom) and Yoga (i. e disinterested action) are different [paths]. [Really] he who fully adopts the one, obtains the fruit (i. e liberation) of both

यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

५। 'सांख्यै ' ज्ञाननिष्ठै' सन्यासिभि 'यत् स्थानम्' यत् पदम्, मोक्षम् इत्यर्थ 'प्राप्यते, तत्' 'योगै ' कर्मयोगिभि 'अपि' 'गम्यते' प्राप्यते। 'य साख्य च योग च [एकफलत्वेन] एक पश्यति, स [एव सम्यक्] पश्यति'।

5 The place (i. e condition) which is attained by the Sánkhyas is attained also by the Yogins. He [alone] sees [rightly] who looks upon the Sánkhya and the Yoga as one

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥६॥

६। हे 'महाबाहो', 'अयोगत.' कर्मयोग विना 'सन्यास. तु' 'दुःखम् आप्तुम्' दु खेन प्राप्य इत्यर्थ., "दु खहेतुरशक्य " इति श्रीधर.। 'योगयुक्त' मुनि 'न चिरेण' अचिरेण 'ब्रह्म' 'अधिगच्छति' प्राप्नोति।

6 O mighty armed hero it is difficult to attain renunciation without [*karma*] *yoga* A sage who has adopted *yoga* attains Brahman without delay

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥

७। योगयुक्तः विशुद्धात्मा निर्मलान्तःकरणः विजितात्मा वशीकृतदेहः जितेन्द्रियः सर्वभूतात्मभूतात्मा "सर्वेषां भूतानाम् आत्मभूतः आत्मा ... प्राप्त ... स च सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शी ..." इति उपाध्याय (शाङ्कर भाष्य) 'कुर्वन् अपि न लिप्यते' कर्मभिः न बध्यते ।

7 He who is established in *yoga* who is pure hearted with his body and senses under his control, and who feels unity with the self of all creatures, is not bound even if he does actions

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥८॥
प्रलपन् विसृजन् गृह्णन् उन्मिषन् निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥९॥

८।९। युक्तः समाहितचित्तः तत्त्ववित् परमार्थदर्शी 'पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् प्रलपन् विसृजन् मलत्यागं कुर्वन् गृह्णन् उन्मिषन् नेत्रोन्मीलनं कुर्वन् निमिषन् नेत्रनिमीलनं कुर्वन् अपि'

एतेषु व्यापारेषु 'इन्द्रियाणि' 'इन्द्रियार्थेषु' इन्द्रियविषयेषु 'वर्त्तन्ते' प्रवर्त्तन्ते, क्रियन्ते 'इति' 'धारयन्' निश्चिन्वन् [अहं] 'किञ्चित् एव न करोमि' इति 'मन्येत' मन्यते ।

8 9 Though seeing, hearing, touching, smelling, eating, speaking, going, sleeping, breathing, passing stools, holding, opening and closing the eyes, the seer, established in *yoga*, knowing that [in all these matters] the senses [and organs] act on objects of sense, thinks,—"I do nothing at all "

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥१०॥

१० । 'यः ब्रह्मणि कर्माणि' 'आधाय' समर्प्य [कर्मफले] सङ्गं त्यक्त्वा [कर्माणि] करोति, स पापेन 'न लिप्यते' न सम्बध्यते, 'अम्भसा पद्मपत्रम् इव' यथा पद्मपत्रम् अम्भसि स्थितम् अपि तेन अम्भसा न लिप्यते तद्वत् ।

10 He who does actions, offering them to Brahman and giving up attachment [to their fruits] is not touched by sin, as a lotus leaf is not affected by the water [which stands upon it]

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥११॥

११ । 'योगिनः' 'सङ्गं' कर्मफलासक्तिं 'त्यक्त्वा' 'आत्मशुद्धये' चित्तशुद्ध्यर्थं

'कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैः' ममताशून्यैः इन्द्रियैः 'अपि च' 'कर्म कुर्वन्ति'।

11 *Yogins* do their actions with their body sensorium understanding and senses devoid of egotism, giving up attachment [to the fruits of action] and for the purpose of purifying the heart

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥१२॥

१२। 'युक्तः' कर्मफलं त्यक्त्वा 'नैष्ठिकीं' शाश्वतीं निष्ठायां भवाम् इति शङ्करः 'शान्तिम् आप्नोति'। [परमात्मरे] 'अयुक्तः' 'कामकारेण' कामतः करणेन फले सक्तः [सन्] निबध्यते नितरां बन्धं प्राप्नोति।

12 The *yogin* giving up the fruits of action, attains everlasting peace, [while] one without *yoga* doing actions from desire [and thus] becoming attached to their fruits, is tightly bound

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥१३॥

१३। 'वशी' जितचित्तः 'देही' देहवान् जनः 'मनसा' सम्यक् बुद्ध्या सर्वाणि कर्माणि 'संन्यस्य' त्यक्त्वा [स्वयं परमात्मनि] 'न एव' [कर्म] कुर्वन् न कारयन् नवद्वारे नेत्रादि सर्वेन्द्रिययुक्ते पुरे पुरवत् देहे सुखम् सुखेन आस्ते तिष्ठति। 'नवद्वारे' — नेत्रे नासिके कर्णौ मुखञ्चेति सप्त शिरो गतानि अधोगते द्वे पायूपस्थरूपे इत्येवं नवद्वाराणि यस्मिन् पुरे इति श्रीधरः।

13. The self-controlled embodied person renouncing all actions with his mind [*i e* offering them to God and thus really] doing nothing and causing others to do nothing, rests happy in the city with nine gates (*i e.* the body with the two eyes, two ears, two nostrils, the mouth and the organs of excretion and generation)

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते॥१४॥

१४। 'प्रभु' ईश्वर 'लोकस्य कर्तृत्व कर्माणि' [तथा च] 'कर्मफलसंयोग' कर्मणा सह तत्फलस्य संयोग 'न सृजति'। 'तु परन्तु 'स्वभाव' "अविद्यालक्षणा प्रकृति माया" इति शङ्कर, "जीवस्य स्वभाव अविद्या." इति श्रीधर', 'प्रवर्तते' कर्तृत्वादिक सृजति। साङ्ख्यमतमेतत्, साङ्ख्यप्रभावितो मायावादस्य। भूमिकाया विचारो द्रष्टव्य।

14 The Lord does not create either man's activity or actions or the connection of action with its fruit. It is Nature that acts [in this matter]

नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः॥१५॥

१५। 'विभुः' सर्व्वव्यापी परमेश्वर 'कस्यचित् पाप' 'सुकृत' पुण्य 'च एव' 'न आदत्ते' न गृह्णाति, यत. तत् प्रकृत्या एव क्रियते, न तु पुरुषेण। 'अज्ञानेन' प्रकृतिपुरुषाविवेकेन 'ज्ञानम् आवृत तेन' [हेतुना] 'जन्तव' 'मुह्यन्ति' कर्म्म करवाम इति एव मोह गच्छन्ति।

15 The Lord (lit the all pervading One) does not take into account either the evil deeds or good deeds of any one Wisdom is enveloped by ignorance, hence creatures are deluded [into regarding themselves as agents]

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत् परम् ॥१६॥

१६। तु पक्षान्तरे आत्मनः ज्ञानेन येषां तत् अज्ञानं नाशितं तेषाम् आदित्यवत् [उज्ज्वल] ज्ञानं तत् परम् परमात्मानम् प्रकाशयति ।

16 On the other hand the sunlike [bright] wisdom of those whose ignorance of the self has been dispelled by knowledge, reveals [to them] the Supreme [Spirit]

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥

१७। तद्बुद्धयः तस्मिन् परमात्मनि एव निश्चयात्मिका बुद्धिः येषां तदात्मानः तस्मिन् एव आत्मा चित्तं येषां 'तन्निष्ठाः' तस्मिन् एव निष्ठा अभिनिवेशः येषां तत्परायणाः तत् एव परम् अयनम् आश्रयः इति निश्चयः येषां ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ज्ञानेन निर्धूतं निरस्तं कल्मषं पापं येषां ते 'अपुनरावृत्तिं' अपुनर्देहसम्बन्धं मोक्षं 'गच्छन्ति' प्राप्नुवन्ति ।

17 Those who have grasped it (i e the Supreme Spirit) by their reason, whose hearts are attached to it, who are devoted to it, who have realised it as their su

preme goal, and whose impurity has been wiped away by wisdom, obtain liberation (lit. not coming again to the world)

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥१८॥

१८। 'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि' 'शुनि' कुक्कुरे 'श्वपाके' शुनः पचति भक्षयति इति श्वपाकः चण्डालः तस्मिन्, 'च एव पण्डिताः समदर्शिनः' [भवन्ति]। गुणतारतम्येऽपि चैतन्यांशे समदर्शनं सम्भवति, न तु तत्प्रत्यविकाशक्रमे ।

18 Upon the Bráhmana endowed with learning and modesty, the cow, the elephant, the dog and the dog-eater (*i e* the Chandála) wisemen look impartially (*i e* in so far as the divine essence is in all of them, not ignoring the degrees of its manifestation)

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्मात् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१९॥

१९। 'येषां मनः साम्ये स्थितं तैः इह एव' 'सर्गः' संसारभावः 'जितः' निरस्तः। हि' यतः, 'ब्रह्म निर्दोषं समं [च]', 'तस्मात् ते' 'ब्रह्मणि [एव] स्थिताः' ब्रह्मभावं प्राप्ताः ।

19 The world (*i. e* worldliness) has been conquered even here by those whose minds are established in impartiality As Brahman is sinless and impartial, therefore they are established in Brahman (*i e.* possessed of Brahmic attributes).

न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थित ॥२०॥

२० । ब्रह्मवित् स्थिरबुद्धि असंमूढ मोहवर्जित [तथा] ब्रह्मणि स्थित [सन्] ।प्रियं प्रीतिकर विषयं प्राप्य न प्रहृष्येत् अतीवहृष्टवान् भवेत् 'अप्रियम् अप्रीतिकर विषयं च' प्राप्य न उद्विजेत् अतीव विषण्ण भवेत् ।

20 The knower of Brahman with a steady under standing free from delusion and established in Brah man, should not be overpleased with pleasant objects and over displeased with unpleasant objects

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत् सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥२१॥

२१ । बाह्यस्पर्शेषु बाह्येन्द्रिय सम्बन्धो इति स्पर्शा तेषु बाह्येन्द्रिय विषयेषु असक्तात्मा अनासक्तचित्त जन आत्मनि आत्मोपलब्धौ यत् सुखम् [अनुभूयते तत्] विन्दति लभते । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मयोगेन समाहितचित्त [सन्] अक्षयं सुखम् अश्नुते भुनक्ति ।

21 He whose heart is unattached to external objects obtains the joy which is to be found in the Self He with his mind steadied by communion with Brah man enjoys everlasting bliss

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्त कौन्तेय न तेषु रमते बुध ॥२२॥

२२। हे 'कौन्तेय,' 'ये हि' 'संस्पर्शजा' विषयेभ्यः जाता' 'भोगा' सुखानि 'ते' 'दुःखयोनयः' दुःखस्य कारणभूताः 'एव,' [तथा] 'आद्यन्तवन्त' उत्पत्तिविलयधर्म्माः, अनित्या । 'तेषु' 'बुधः' विवेकी 'न रमते' न प्रीतिम् अनुभवति ।

22 O son of Kuntí, those pleasures which are derived from external objects are really sources of pain and of a transient nature. A wise man is not attracted by them

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥

२३। 'यः इह एव' 'शरीरविमोक्षणात् प्राक्' प्राक्देहपातात्, जीवन् एव, 'कामक्रोधोद्भव' 'वेग' अन्तःकरणक्षोभं 'सोढुं' सहितु, प्रतिरोद्धु 'शक्नोति', 'स' 'युक्त' योगी, 'स सुखी नर' ।

23 He who can resist even here, before liberation from his body, the impulse proceeding from desire and anger, is a *yogin*, a happy man

योऽन्तः सुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥

२४। 'य' 'अन्तःसुखः' अन्तर् आत्मनि एव सुख यस्य, 'अन्तरारामः' आत्मनि एव आरामः शान्तिः, आनन्द यस्य, 'तथा य' 'अन्तर्ज्योति' आत्मा एव ज्योति ज्ञानप्रकाश यस्य, "अन्तर्दृष्ट्या साक्षात् अनुभूत तत्त्व येन" इति

उपाधाय, स योगी ब्रह्मभूतः ब्रह्मभावापन्नः ब्रह्मणा सह एकत्वम् आपन्नः" इति उपाधाय [सन्] ब्रह्मनिर्वाणम् ब्रह्मणि अहंकारविलयं "ब्रह्मणि निर्वाणं लयम्" इति श्रीधरः "ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षम् इह जीवन् एव" इति शङ्करः 'अधिगच्छति प्राप्नोति।

24 He who finds his happiness, his rest and his light within (*i e* in the self alone) that *yogin* becoming Brahman (*i e* attaining the character of Brahman), obtains [the] extinction [of his egotism] in Brahman

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥२५॥

२५। 'क्षीणकल्मषाः निष्पापाः छिन्नद्वैधाः संशयमुक्ताः यतात्मानः संयतचित्ताः सर्वभूतहिते रताः ऋषयः सम्यग्दर्शिनः 'ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते।

25 Those sages whose sins are wiped away, whose doubts are gone; whose minds are controlled and who are engaged in doing good to all creatures obtain [spiritual] extinction [or absorption] in Brahman

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥२६॥

२६। कामक्रोधवियुक्तानां 'यतचेतसां संयतचित्तानां विदितात्मनां

[illegible] 'अभितः' [illegible], [illegible]
[illegible] 'ब्रह्मनिर्वाणं' वर्तते ।

26. There is absorption in Brahman on both sides [of life, not simply after death] for those aspirants who are freed from desire and anger, whose minds are controlled, and who know the Self.

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥२७॥
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२८॥

in going and out going breaths passing through the nostrils has controlled his senses sensorium and under standing and [thus] got rid of desire, fear and anger, is always free

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥

२९। [उक्तरूप: साधक:] 'यज्ञतपसां भोक्तारं' यज्ञानां तपसां च [illegible] सर्वलोकमहेश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं प्रत्युपकारनिरपेक्षतया उपकारिणं मां ज्ञात्वा शान्तिम् ऋच्छति प्राप्नोति।

29 [The aspirant described above] having known me as the recipient of sacrifices and austerities [in their inmost essence ; the great ruler of all worlds, and the disinterested friend of all creatures obtains peace

अभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः

:•:

श्रीभगवान् उवाच

अनाश्रितः कर्म्मफलं कार्यं कर्म्म करोति यः।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः॥१॥

१। 'यः कर्म्मफलम्' 'अनाश्रितः' अनपेक्षमाणः [सन्] 'कार्यं' करणीयं 'कर्म्म' करोति, सः [एव] सन्यासी च योगी च, न [तु]' 'निरग्निः' अग्नि-साध्यकर्म्मत्यागी, 'न च' 'अक्रियः' अनग्निसाध्यकर्म्मत्यागी [वस्तुतः सन्यासी योगी वा]।

1. He who does what his duty is, without desiring its fruit, is [alone a true] *sannyásin* (a renouncer) and [a true] *yogin*, and not he who gives up fire-sacrifices and actions [not requiring fire].

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव।
न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन॥२॥

२। हे 'पाण्डव, [श्रुतयः] यं संन्यासम् इति प्राहुः, तं योगम् एव' 'विद्धि' जानीहि, यतः उभयत्र त्यागः एव लक्ष्यः, तृष्णात्यागस्तु त्यागसारः, योगे च

[illegible] हि [illegible] न कश्चित् [illegible] योगी भवति [illegible]। "ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च [illegible] चरन्ति" इति बृहदारण्यकश्रुतिः (४।४।२२)।

2 O son of *Pándu* what [the scriptures] call *sannyasa* (*e g Brihadaranyaka* IV 4 22), know that to be really *yoga* [as renunciation is the thing intended in both and the renunciation of desire is the essence of renunciation *Yoga* again consists in giving up desire] for one who has not given up desire cannot be a *yogin*

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥३॥

३। [illegible] योगम् आरोढुम् [illegible] 'कर्म' कारणम् साधनम् उच्यते। 'तस्य एव' योगारूढस्य 'शमः' [illegible] 'कारणम्' [illegible] उच्यते।

3 For one who aspires to rise to *yoga* action is said to be a help For the person who has risen to *yoga*, cessation of [distracting] action is said to be the help

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥४॥

४। 'यदा [साधकः] न इन्द्रियार्थेषु न [च] कर्मसु अनुषज्जते

आसक्तिं करोति 'तदा' [एष] 'सर्वसङ्कल्पत्यागी' सर्वाभिलाषसन्यासी 'योगारूढ' उच्यते ।

4. When [an aspirant] is no more attached to actions and the objects of the senses, then such a renouncer of all desires is said to have risen to *yoga*.

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

५। 'आत्मना' विवेकयुक्तेन मनसा 'आत्मानम्' जीवम् 'उद्धरेत्' ऊर्द्ध्वं नयेत्, 'न आत्मानम्' 'अवसादयेत्' अधोनयेत्। 'हि' यतः 'आत्मा एव आत्मन बन्धु., आत्मा एव आत्मन रिपु'।

5 One should lift up the self with the self and should not lower it, for the self alone is the friend of the self and also its enemy.

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥६॥

६। 'येन आत्मना एव आत्मा' 'जित' वशीकृत 'तस्य आत्मा आत्मनः बन्धु'। 'तु' पक्षान्तरे 'अनात्मन' अजितात्मन 'आत्मा एव' 'शत्रुवत्' बाह्यशत्रु. इव 'शत्रुत्वे वर्त्तेत' अनिष्टम् आचरेत्।

6. In the case of him who has brought his self under control, the self is the friend of the self. On the other hand, in the case of one whose self is uncontrolled,

it is the self which does harm like an [external] enemy

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥७॥

७। 'जितात्मनः प्रशान्तस्य आत्मा शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः' परम् अत्यर्थं समाहितः योगयुक्तः [भवति] इति उपाध्यायसम्मता व्याख्या। श्रीधरस्तु— जितः आत्मा येन तस्य प्रशान्तस्य रागादिरहितस्यैव परं केवलम् आत्मा शीतोष्णादिषु सत्स्वपि समाहितः आत्मनिष्ठो भवति नान्यस्य।"

7 The self of the self controlled man remains perfectly in *yoga* [even] in the midst of heat and cold, pleasure and pain and also in honour and disgrace Or it is *only* the self of the self controlled man [and not that of any other] that remains &c

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥८॥

८। 'ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा' ज्ञानम् उपदेशिकं विज्ञानम् अपरोक्षानुभवः ताभ्यां तृप्तः निराकाङ्क्षः आत्मा चित्तं यस्य 'कूटस्थः' विषयसन्निधौ अपि विकारशून्यः, गिरिशृङ्गवत् इति भावः 'विजितेन्द्रियः' 'समलोष्टाश्मकाञ्चनः' भाग्यविषयेषु आसक्तिशून्यत्वात् मृत्पिण्ड पाषाण सुवर्णेषु समभावापन्नः 'योगी' 'युक्तः' समाहितः इति उच्यते।

8 The aspirant (*yogin*) who is satisfied with know

ledge [acquired through instruction] and wisdom [gained from direct intuition], who is unshaken [in the midst of temptations], who has brought his senses under his control, and to whom [because of his unattachment to objects of enjoyment] a lump of earth, a stone, and gold are of the same value, is said to be established in *yoga*.

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥९॥

९। 'सुहृन्मित्रार्य्युदासीन-मध्यस्थ-द्वेष्य बन्धुषु' सुहृत् प्रत्युपकारम् अनपेक्ष्य उपकर्त्ता, मित्र स्नेहवशेन उपकारक., अरि शत्रु, उदासीनः विवदमानानाम् उभयोः अपि उपेक्षक, मध्यस्थ विवदमानानाम् उभयो अपि हितैषी, द्वेष्य अप्रिय, बन्धु. सम्बन्धेन उपकर्त्ता, एतेषु, [तथा] 'साधुषु अपि च' 'पापेषु' दुराचारेषु 'समबुद्धि' रागद्वेषशून्य [साधक एव] 'विशिष्यते' सर्व्वत उत्कृष्टः भवति ।

9 [The aspirant] who is of the same mind to the disinterested well-wisher, the loving friend, the enemy, the indifferent on-looker, the well-wishing mediator, the despised one, the beneficent relative, and to the virtuous and the sinful, is superior to all.

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

१०। अभ्यासयोगवर्णनम् आरभ्यते । 'योगी एकाकी' 'रहसि' एकान्ते

'स्थित 'यतचित्तात्मा संयत मना॰ देह निराशी निराकाङ्क [तथा] अपरिग्रह इत्यादि एकाकी रहसि [सन्] सततम् अहरह 'आत्मानं 'युञ्जीत परमात्मनि समाहितं कुर्यात् ।

10 Seated alone in a solitary place with his mind and body at rest, with no desire [for external objects] and without [many external] appendages, the *yogin* should, day after day fix his self [in the supreme Self]

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मन ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥
तत्रैकाग्रं मन कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रिय ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद् योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

११।१२। 'शुचौ शुद्धे देशे स्थाने आत्मन स्वस्य 'स्थिरम् अचल 'नात्युच्छ्रित न अतीव उच्च 'नातिनीच' चैलाजिनकुशोत्तरं' चैल वस्त्रम्, अजिन व्याघ्रादिचर्म चैलाजिने कुशेभ्य उत्तरे उपरितने यस्य तत्—कुशानाम् उपरि चर्म तदुपरि वस्त्रम् आस्तीर्य इत्यर्थ आसनं प्रतिष्ठाप्य तत्र आसने उपविश्य मन एकाग्रं कृत्वा 'यतचित्तेन्द्रियक्रिय' संयता चित्तस्य इन्द्रियाणाञ्च क्रिया यस्य [तथाभूत सन्] आत्मविशुद्धये अन्त करणस्य शुद्धयर्थम् 'योग युञ्ज्यात् अभ्यसेत् ।

11,12 Having placed one's seat in a clean spot,—a seat immovable neither too high nor too low and composed of cloth skin and *kusa* grass put one above the other,—and having seated oneself there and concentrating one's mind and controlling its movements

and those of the senses, one should practise *yoga* with the object of purifying one's heart

> समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
> सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥
> प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
> मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥

१३,१४। 'ब्रह्मचारिव्रते स्थितः' इन्द्रियसंयमादि-साधनशील 'प्रशान्तात्मा' 'विगतभीः' शङ्कातीतः [साधकः] 'कायशिरोग्रीवं' शरीरमध्यभाग-मस्तक-कण्ठं 'समम्' अवक्रम् 'अचलं [च] धारयन्' कुर्वन्, 'स्थिरः' [भूत्वा] 'स्वं नासिकाग्रं' 'सम्प्रेक्ष्य' दृष्ट्वा [इव] अर्द्धनिमीलितनेत्रः भूत्वा इति भावः, 'दिशः च [इतस्ततः] अनवलोकयन्' अपश्यन्, 'मनः संयम्य' मच्चित्तः मत्परः [सन्] 'युक्तः' योगनिरतः, समाहितः 'आसीत' वर्त्तेत ।

13,14 [The aspirant], established in the practices [of controlling his senses, &c.] proper to a *Brahmachárin*, serene-hearted, free from fear, having held erect and unmoved his body, (its middle part), head and neck, becoming motionless, looking [as it were] at the tip of his nose (*i. e.* with his eyes half-closed) and not looking around, controlling his mind, with his heart given to me and aiming only at [union with] me, should remain [seated] in the state of *yoga*

> युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।
> शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

१५। 'एवम्' उक्तप्रकारेण 'सदा आत्मानं युञ्जन्' समाहितं कुर्वन्

नियतमानस ' संयतमना 'योगी' नित्यं अभ्यस्यन् निर्वाणं परमां यस्यां तां "मत्संस्थाम्" इति मत्स्थम् न, मत्प्राप्तौ अपि स्थितिरूपां 'शान्तिम्' अधिगच्छति प्राप्नोति ।

15 Thus constantly placing his self in the state of *yoga* the *yogin*, with his mind controlled, attains the peace which consists in abiding in me and which end in absorption in me

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

१६। हे अर्जुन न 'अति अश्नतः' अत्यन्तम् अधिकं भुञ्जानस्य 'तु' न च एकान्तम् अत्यन्तम् अनश्नतः अभुञ्जानस्य 'न च 'अतिस्वप्नशीलस्य' अतिनिद्राशीलस्य 'जाग्रतः' अतिमात्र निद्राहीनस्य न एव च योग अस्ति ।

16 O Arjuna neither one who eats too much, nor one who eats too little, neither an over sleepy person, nor an over waking person can have *yoga*

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

१७। युक्ताहारविहारस्य परिमिताहारविहारशीलस्य कर्मसु 'युक्तचेष्टस्य' परिमित श्रमशीलस्य 'युक्तस्वप्नावबोधस्य' परिमितनिद्राजागरणशीलस्य दुःखहा क्लेशनाशकः 'योगः' भवति ।

17 It is only he who eats and walks moderately,

labours moderately at his work, and sleeps and wakes moderately, who can have the *yoga* that destroys pain.

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

१८। 'यदा' [साधकस्य] 'चित्तम्' 'विनियतं' विशेषेण नियतं [सत्] 'आत्मनि एव' 'अवतिष्ठते' निश्चलं भवति, [यदा च सः] 'सर्वकामेभ्यः' दृष्टादृष्ट-काम्यविषयेभ्यः 'निःस्पृहः' तृष्णाशून्यः [भवति] 'तदा' [सः] 'युक्तः' प्राप्तयोगः 'इति उच्यते'।

18 When the mind [of the aspirant], fully restrained, rests entirely in the self, [and when he becomes] free from desire [for all objects of desire, he] is said to be established in *yoga*.

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥

१९। 'यथा' 'निवातस्थः' वातशून्यदेशे स्थितः 'दीपः' 'न इङ्गते' न चलति, 'आत्मनः योगं युञ्जतः' आत्मविषयं योगम् अभ्यस्यतः 'यतचित्तस्य' संयतान्तःकरणस्य 'योगिनः' 'सा' [एव] 'उपमा' 'स्मृता' चिन्तिता, कथिता। अचञ्चलं तच्चित्तं तद्वत्तिष्ठति इत्यर्थः।

19. As a lamp placed in a windless spot does not flicker,—that is regarded as the similitude of a *yogin* of restrained mind practising self-communion.

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०॥
सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवाऽयं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥२२॥
तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥२३॥

२०-२३। अथ योगावस्थां वर्णयति चतुर्भिः श्लोकैः। 'यत्र' यस्मिन् अवस्थाविशेषे 'योगसेवया' योगाभ्यासेन 'निरुद्धं' विषयेभ्यः सम्यक् व्यावृत्तं 'चित्तम्' उपरमते स्थिरं भवति 'यत्र च' 'आत्मना' शुद्धेन मनसा 'आत्मानं' पश्यन् आत्मनि एव तुष्यति न तु विषयेषु 'यत्' बुद्धिग्राह्यम् अतीन्द्रियम् आत्यन्तिकं सुखं तत् यत्र 'वेत्ति' अनुभवति यत्र च अयं [साधकः] स्थितः [सन्] तत्त्वतः आत्मस्वरूपात् न एव 'चलति' विच्युतः भवति 'यं च लब्ध्वा' अपरं लाभं ततः अधिकं न मन्यते यस्मिन् स्थितः [सन्] 'गुरुणा' महता "गुरुणा पुत्रवियोगादिरूपेण" (उपाध्याय) दुःखेन अपि 'न विचाल्यते' न अभिभूयते तम् 'दुःखसंयोगवियोगं' दुःखसंसर्गशून्यम् [अवस्थाविशेषं] 'योगसंज्ञितं' योगाख्यं 'विद्यात्' जानीयात्। सः [योगः] 'निश्चयेन' दृढतया 'अनिर्विण्णचेतसा' निर्वेदरहितेन आलस्यशून्येन चेतसा चित्तेन 'योक्तव्यः' अभ्यसनीयः।

20-23 [That condition] in which the mind fully drawn away from external objects by the practice of *yoga*, is at rest, in which, seeing the self by the self,

mination Fixing the mind in the self one should not think of anything [else]

> यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
> ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

२६। चञ्चलम् अस्थिरं मनः यतः यतः यं यं विषयं प्रति निश्चरति गच्छति ततः ततः तस्मात् तस्मात् विषयात् एतत् नियम्य निगृह्य प्रत्याहृत्य आत्मनि एव वशं नयेत् स्थिरं कुर्यात्।

26 Towards whatever objects the restless and unsteady mind goes, drawing it from all of them one should fix it in the self

> प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
> उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥२७॥

२७। उत्तमं सुखम् एनम् एव प्रशान्तमनसं हि शान्तरजसं विक्षेपात्मकरजोगुणशून्यम् अकल्मषं पापवर्जितम् ब्रह्मभूतम् ब्रह्मभावप्राप्तं योगिनं [स्वयमेव] उपैति आगच्छति।

27 The highest bless comes [of itself] to this *yogin* whose mind is at profound rest, in whom *rajas* (Nature's distracting quality) is destroyed, who is sinless and has become possessed of the divine nature

> युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
> सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥२८॥

२८। एवम् आत्मानं मनः सदा युञ्जन् समाहितं कुर्वन् विगत

कल्मषः' विनष्टपापः 'योगी' 'सुखेन' अनायासेन 'ब्रह्मसंस्पर्शं' ब्रह्मानुभवरूपम् 'अत्यन्तं' निरतिशयं 'सुखम्' 'अश्नुते' प्राप्नोति ।

28. Thus always fixing his mind [in God], the *yogin*, freed from sin, easily attains the supreme bliss of touching (*i e.* directly realising) Brahman.

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥२९॥

२९ । इदानीं योगसाधनस्य स्थायिफलं दर्शयति पञ्चभिः श्लोकैः । 'योगयुक्तात्मा' योगेन समाहितचित्तः 'सर्वत्र समदर्शनः' [साधकः] 'आत्मानम्' 'सर्वभूतस्थम्' सर्वभूतेषु अवस्थितम् 'सर्वभूतानि च आत्मनि' [अवस्थितानि] 'ईक्षते' पश्यति ।

29. [The permanent effect of practising *yoga* is described in this and the four following verses. The aspirant] whose mind has been united [to God] and who sees unity everywhere, beholds the self as existing in all things and all things as existing in the self.

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

३० । 'यः मां सर्वत्र पश्यति, मयि च सर्वं' पश्यति तस्य अहं न' 'प्रणश्यामि' अदृश्यः भवामि, 'स च मे न' 'प्रणश्यति' अदृश्यः भवति, "कृपादृष्ट्या तं विलोकयानुगृह्णामि" इति श्रीधरः ।

30. He who sees me in all things and all things

in me —I am never invisible to him, and he is never invisible to me (*i e* ever a recipient of my grace)

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥

३१। 'यः एकत्वमास्थितः अभेदम् आश्रितः सर्वभूतस्थितं मां भजति, स योगी सर्वथा वर्तमानः अपि अन्यावस्थायां स्थितः अपि 'भगवद्भावम् ... यो वा यद्वशगो लोकः विषमाणोऽपि" इति उपाध्याय 'मयि वर्तते ।

31 The *yogin* who worships me as existing in all things with a consciousness of unity abideth in me in whatever condition he may be

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥

३२। हे अर्जुन यः 'सर्वत्र सर्वप्राणिषु सुखं वा दुःखम् आत्मौपम्येन स्वतादात्म्येन 'समं पश्यति —"यथा मम सुखं प्रियं दुःखं चाप्रियं तथाऽन्येषामपीति सर्वत्र सम पश्यन् सुखमेव सर्वेषां यो वाञ्छति न तु कस्यापि दुःखम्" इति श्रीधर — स योगी परमः सर्वयोगिनां मध्ये श्रेष्ठ 'मत अभिमत ।

32 O Arjuna he who looks impartially upon the joys and sorrows of all beings as if they where his own is regarded as the best of all *yogins*

अर्जुन उवाच

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥

३३। [अर्जुनः उवाच,—] हे 'मधुसूदन,' 'साम्येन' समत्वसाधनेन 'यः अयं योगः त्वया प्रोक्तः' [मनसः] 'चञ्चलत्वात् अहम् एतस्य' 'स्थिरां' दीर्घकालां 'स्थितिं' न पश्यामि।

33. [Arjuna said,—] O Madhusúdana, the *yoga* by means of equanimity, which you teach, I do not see that it can last long, owing to the restlessness [of the mind].

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥

३४। हे 'कृष्ण, मनः हि चञ्चलं', 'प्रमाथि' देहेन्द्रियक्षोभकारं 'बलवत्' 'दृढं' दुर्निरोधं। अहं तस्य निरोधं वायोः [निरोधम्] इव सुदुष्करं मन्ये।

34. O Krishna, the mind is restless, causing trouble [to the body and senses], strong and hard to curb. I regard its restraint to be as difficult as that of the wind.

श्रीभगवान् उवाच

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥

३५। [भगवान् उवाच,—] हे 'महाबाहो, मनः' दुर्निग्रहं' 'चलं' चञ्चलम् [एतत्] 'असंशयम् [एव]'। 'तु' किन्तु, हे 'कौन्तेय', 'अभ्यासेन' समानप्रत्ययस्य आवृत्त्या, 'वैराग्येण' विषयवैतृष्ण्येन 'च' [तत् मनः] 'गृह्यते' निग्रहीतुं शक्यते।

35 [The Lord said —] O mighty armed hero the mind is undoubtedly restless and hard to curb But O son of Kuntī it can be restrained by constant repetition [of the same thought] and by indifference [to external objects]

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

३६। असंयतात्मना असंयतचित्तेन जनेन योगः 'दुष्प्रापः' दुष्प्राप्य इति मे 'मतिः' अभिमतम् । 'तु' वश्यात्मना संयतचित्तेन उपायतः उपायेन 'यतता' यत्नं कुर्वता साधकेन [योगः] अवाप्तुं प्राप्तुं 'शक्यः' ।

36 My opinion is that it is difficult for a man of uncontrolled mind to attain *yoga* but it is attainable by a self-controlled person endeavouring [to attain it] through the [aforesaid] means

अर्जुन उवाच

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥

३७। [अर्जुन उवाच —] हे कृष्ण 'श्रद्धयोपेतः' श्रद्धया युक्तः [परन्तु] अयतिः अप्रयत्नवान् [कश्चित् जनः प्रथमं योगी भूत्वा पश्चात् तत्पर अयत्नशीलत्वेन] 'योगात् चलितमानसः' [सन्] योगसंसिद्धिम् अप्राप्य कां गतिं गच्छति ?

37. [Arjuna said,] O Krishna, [if] a man, endowed with faith [but] not with earnest endeavour [at first engages in, but afterwards lets] his mind swerve from, *yoga*, what condition does he, not having attained success in *yoga*, come to ?

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥

३८। हे 'महाबाहो,' [स] 'अप्रतिष्ठ.' असिद्ध जन 'ब्रह्मण पथि' ब्रह्मप्राप्तिमार्गे 'विमूढ' हतज्ञान [तथा] 'उभयविभ्रष्ट' कर्म्ममार्गात् योगमार्गात् च विच्युत [सन्] 'कच्चित्' किं 'न नश्यति' 'छिन्नाभ्रम् इव' यथा पूर्व्वस्मात् मेघात् विश्लिष्ट मेघान्तरम् अप्राप्त मेघ मध्ये विलीयते तद्वत् ?

38. O mighty-armed hero, does not this unsuccessful man, perplexed as to the way to Brahman, and deviating from both [the *karma* and the *yoga* paths] perish like a cloud separated [from the mass of which it formed a part] ?

एतं मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

३९। हे 'कृष्ण, एतत् मे संशयम्' [त्वम्] 'अशेषत' निःशेषेण 'छेत्तुम् अर्हसि' त्वया एव संशय निरसनीय इत्यर्थ । 'हि' यत 'अस्य संशयस्य त्वत् अन्य छेत्ता न' 'उपपद्यते' सम्भवति ।

39. O Krishna, you should completely remove this doubt of mine, as no one else than you can remove it.

श्रीभगवानुवाच

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥

४०। [illegible]

40. O son of Pritha, there is none in this life or in the world hereafter for him. O dear, no one who does good deeds comes to grief.

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥

४१। [illegible]

41. Going to the regions of the righteous and living there for many years the man who has fallen from *yoga* is born [again] in a house of pure hearted rich men.

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥४२॥

४२। 'अथवा' [स] 'धीमतां' ज्ञानिनां 'योगिनाम् एव कुले' 'भवति' जायते। '[इह] लोके यत् ईदृशं जन्म, एतत् हि [पूर्व्वम् अपेक्ष्य] दुर्लभतरम्'।

42 Or he is re-born in a house of wise *yogins.* Such birth in the world is surely more difficult to obtain [than the former]

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥४३॥

४३। हे 'कुरुनन्दन,' 'तत्र' परजन्मनि [स] 'पौर्व्वदेहिकं' पूर्व्वदेहभवं 'बुद्धिसंयोगं' बुद्ध्या योगमत्या योगफलेन च संयोगं सम्पर्कं लभते, 'ततः' पूर्व्वजन्मकृतात् साधनात् 'च' 'भूयः' अधिकतरं 'संसिद्धौ' सिद्धिनिमित्तं 'यतते' यत्नं करोति।

43 There, O descendant of Kuru, he gains connection with the *yogic* tendency and experience he had in his former life, and strives after success more earnestly than he did in that life.

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥४४॥

४४। 'अवशः अपि' कुतश्चित् अन्तरायात् अनिच्छन् अपि 'स तेन

पूर्वाभ्यासेन एव 'ह्रियते' योगमार्गं आकृष्यते। योगस्य जिज्ञासुः अपि [सन्] शब्दब्रह्म वेदं, वेदोक्तकर्मफलम् 'अतिवर्तते' अतिक्रामति, ततोऽधिकं फलं प्राप्नोति।

44 Even though not inclined to exert himself [owing to certain obstacles] he is drawn by that former habit [towards *yoga*] Even when he has become an inquirer after *yoga*, he goes beyond the Vedas (*i e* the fruits of performing Vedic rites)

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

४५। तु अभ्यासात् 'प्रयत्नात्' सम्यक् यत्नेन सह 'यतमानः' साधनशीलः 'योगी' 'संशुद्धकिल्बिषः' विगतपापः [तथा] 'अनेकजन्मसंसिद्धः' अनेकेषु जन्मसु सञ्चितेन योगाभ्यासेन सिद्धिं प्राप्तः [सन्] 'ततः' परां गतिं याति।

45 On the other hand the *yogin* who strives with great care is purged of his sins and gaining success [through *yogic* experience gained] in many lives at last attains the supreme goal

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६॥

४६। 'योगी' तपस्विभ्यः 'अधिकः' श्रेष्ठः 'ज्ञानिभ्यः अपि अधिकः' कर्मिभ्यः, च अधिकः 'मतः' ममाभिमतः, तस्मात् [हे] अर्जुन योगी भव।

46. According to me a *yogin* is superior to those who practise austerities, superior to the learned, and superior to those who perform [prescribed] actions Therefore be a *yogin*, O Arjuna

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७॥

४७। 'सर्व्वेषां योगिनाम् अपि' [मध्ये] 'य , श्रद्धावान् [सन्] 'मद्गतेन' मयि समाहितेन 'अन्तरात्मना' अन्त करणेन 'मां भजते, स युक्ततम मे मत'।

47 And among all the *yogins*, he who worships me reverently and with his heart devoted to me, is in my opinion the best *yogin*

ज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः

•

श्रीभगवान् उवाच

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन् मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥

१। [श्रीभगवान् उवाच—] हे पार्थ मयि आसक्तमनाः [तथा] मदाश्रयः मदेकशरणः [सन्] योगं युञ्जन् अभ्यस्यन् यथा माम् असंशयम् समग्रं [च] ज्ञास्यसि तत् शृणु ।

1 [The Lord said —] O son of Pritha hear how you will know me fully and without doubt after practising *yoga* with your heart devoted to me and with the consciousness that I am the only refuge

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥२॥

२। [अहं] ते इदम् सविज्ञानम् अनुभवसहितम् [शास्त्रीयं] ज्ञानम् अशेषेण साकल्येन वक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा इह अत्र विषये भूयः अधिकम् अन्यत् ज्ञातव्यम् न अवशिष्यते अवशिष्टं न तिष्ठति ।

2 I will impart to you in full this [scriptural]

knowledge, accompanied with direct consciousness, after knowing which there remains nothing more to be known on the subject.

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन् मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥

३। 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित्' 'सिद्धये' योगसिद्धिलाभाय 'यतति' यत्नं करोति। 'यततां' यत्नं कुर्व्वतां 'सिद्धानां अपि कश्चित् मां' 'तत्त्वतः' यथावत् 'वेत्ति' जानाति ।

3. Scarcely one among thosuands of men strives after success [in *yoga* *], Even among those who strive with success scarcely one knows me as I really am.

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥

४। प्रतिज्ञातम् ईश्वरतत्त्वं संक्षेपतः कथयति भूमिरिति द्वाभ्याम्। 'भूमि आपः अनलः वायुः खं मनः बुद्धिः अहङ्कारः एव च इति इयं मे अष्टधा' 'भिन्ना' विभक्ता 'प्रकृतिः'। 'प्रकृतिः' इति शुद्धं साङ्ख्यम्, 'मे प्रकृतिः' इति साङ्ख्येन सह वेदान्तस्य समन्वयः ।

4 [The promised knowlege is given briefly in

* Which is of various kinds, including such as have little to do with right knowledge.

this and the following verse,—] Earth water, fire, air, ether the sensorium the understanding and egoity, —this is my nature diversified into eight forms

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

५ । हे महाबाहो इयं [प्रकृति] अपरा एव [परामकृतेस्तोकत्वात्] तु पदान्तरे इतः अस्याः परां मे अन्यां जीवभूतां जीवस्वरूपां प्रकृतिं विद्धि जानीहि यया [अनया प्रकृत्या] इदं [विषयरूपं] जगत् धार्यते ।

5 This is [my] lower [nature], know, on the other side my higher nature, different from this, of the form of the individual self by which this [objective] world is supported

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

६ । सर्वाणि भूतानि एतद्योनीनि एताभ्यां कारणाभ्यां जातानि इति उपधारय बुध्यस्व । अहम् [एव] अकृत्स्नस्य सर्वस्य जगतः प्रभवः स्रष्टा तथा प्रलयः संहर्त्ता ।

6 Know that all things proceed from this twofold cause I [in my twofold nature] am the Creator and Destroyer of the whole world

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

७। हे 'धनञ्जय', 'मत्तः' मत्सकाशात् परतरं न किञ्चित् अस्ति । 'सर्व्वम् इदं मयि' 'प्रोतं' ग्रथितं, 'सूत्रे मणिगणाः इव' यथा सूत्रे मणिसमूहा' ग्रथिता. तिष्ठन्ति ।

7. O Dhananjaya, there is nothing higher than I All this is strung in me as gems in a thread

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्य्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥

८। ईश्वरस्य सर्व्वसारत्व प्रपञ्चयति त्रिभिः श्लोकै । हे 'कौन्तेय,' 'अहम् अप्सु' रस ' तरलत्वम्, 'शशिसूर्य्ययो प्रभा', 'सर्व्ववेदेषु' 'प्रणव.' ओकार, 'खे' आकाशे 'शब्द',' [तथा] 'नृषु' पुरुषेषु पौरुषम 'अस्मि' ।

8 O Son of Kunti, I exist as fluidity in water, light in sun and moon, the syllable 'Om' in the all Vedas, sound in ether and manhood in men.

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

९। 'पृथिव्यां च [अहं] पुण्यः गन्धः', 'विभावसौ' अग्नौ [च] 'तेज' अस्मि । [अहं] 'सर्व्वभूतेषु जीवनं तपस्विषु च तप अस्मि' ।

9. And I exist in earth as pure smell, and in fire

as heat I exist as life in all creatures and as austerity in practisers of austerities

बीज मा सर्वभूताना विद्धि पार्थ सनातनम ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम ॥१०॥

१०। हे पार्थ मां सर्वभूतानां सनातन नित्य बीज विद्धि । अहं बुद्धिमतां बुद्धि [तथा] तेजस्विनां तेज अस्मि ।

10 O son of Pritha know me as the everlasting seed of all things I am the intelligence of the intel ligent and the power of the powerful

बल बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥

११। हे भरतर्षभ भरतवंशीयानां श्रेष्ठ अहं बलवतां च कामराग विवर्जितं बल [तथा] भूतेषु धर्माविरुद्ध काम अस्मि ।

11 O chief of the descendants of Bharata I am the strength free from desire and attachment of the strong and desire [unopposed to virtue, in [all] creatures

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥

१२। ये च एव सात्त्विका सत्त्वगुणजाता भावा पदार्था ये

'राजसा' रजोगुणजाताः 'तामसाः' तमोगुणजाताः 'च' 'भावाः' पदार्थाः 'तान् मत्तः [जातान्] एव इति विद्धि', 'तु' किन्तु 'तेषु अहं न' [वर्त्ते] नाहं तदधीनः इत्यर्थं, 'ते [एव मदधीनाः सन्तः] मयि' [वर्त्तन्ते]। गुणत्रय-विभागः चतुर्दशाध्याये द्रष्टव्यः ।

12 Know that those things that proceed from [the qualities of] *sattva*, (luminosity), *rajas* (passion) and *tamas* (*enertia*), really proceed from me, but I am not in them (*i e* not subject to them), they are in me (*i e*, dependent on me). [The three primal qualities are trated of in chapter XIV].

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

१३ । 'एभिः' 'त्रिभिः' त्रिविधैः 'गुणमयैः' सत्त्वादिगुणविकारैः 'भावैः' पदार्थैः 'मोहितम् इदं सर्वं जगत्' 'एभ्यः परं' एभिः असृष्टम् [अत एव] 'अव्ययम्' निर्विकारं 'मां न अभिजानाति' ।

13 Deluded by these three [kinds of] things consisting of the qualities [of nature], this whole world knows me not as transcending them [and so] immutable

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥

१४ । 'मम एषा दैवी गुणमयी माया' 'दुरत्यया' दुःखेन अत्ययः अति-

क्रमर्थं यस्मात् सा दुस्तरा। ये माम् एव प्रपद्यन्ते सत्त्वेन आयान्ति भजन्ति ते एतां मायां तरन्ति अतिक्रामन्ति।

14 This divine *maya* (illusive power) [of mine, consisting of the qualities [of nature] is difficult to get rid of Those who take refuge in me are freed from it

न मां दुष्कृतिनो मूढा प्रपद्यन्ते नराधमा ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिता ॥१५॥

१५। मायया अपहृतज्ञाना मूढा [तथा] आसुर भावम् आश्रिता असुरसदृशस्वभाव प्राप्ता नराधमा दुष्कृतिन पापकारिण मां न प्रपद्यन्ते। आसुर भाव षोडशाध्याये वर्णित ।

15 Fools who have been robbed of their wisdom by *Maya* and sinners the worst of men, who have assumed the demoniac character do not take refuge in me

चतुर्विधा भजन्ते मां जना सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥

१६। हे अर्जुन हे भरतर्षभ चतुर्विधा सुकृतिन पुण्यकर्माण जना मां भजन्ते । के ते इति वदति—(१) आर्त रोगादिना पीडित (२) जिज्ञासु ज्ञानेच्छु (३) अर्थार्थी धनकाम (४) ज्ञानी तत्त्ववित् च ।

16 O Arjuna O chief of the descendants of

Bharata, four kinds of virtuous people worship me, the sufferer, the seeker of knowledge the seeker of wealth and the wiseman (i. e he who knows the Absolute).

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

१७। 'तेषां' [मध्ये] 'नित्ययुक्त' सदा मन्निष्ठ 'एकभक्तिः' एकस्मिन् मयि एव भक्ति यस्य स' 'विशिष्यते' श्रेष्ठ भवति। 'अहं ज्ञानिन' 'अत्यर्थम' अत्यन्तम 'प्रिय हि, स च मम प्रिय'।

17 Of them, the wiseman, who is ever in the state of *yoga* and devoted to the One only, is the best Verily I am exceedingly dear to the wiseman and he too is dear to me

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥

१८। 'एते सर्वे एव' 'उदारा.' महान्त, 'ज्ञानी तु' 'आत्मा एव' परमात्मना सह एक 'इति' [मे] 'मतम' निश्चयः। 'हि' यतः 'स.' 'युक्तात्मा' समाहितचित्त. [सन्] 'अनुत्तमा' न विद्यते उत्तमा यस्या ताम, सर्वोत्तमां 'गति माम' 'आस्थित' आश्रितवान्।

18 All these indeed are great, but I regard the wiseman as really [one with] the self; for, with his mind under his control, he has taken to me as the highest goal.

बहूना जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मा प्रपद्यते ।
वासुदेव सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ ॥१९॥

१९। बहूनां जन्मनाम् अन्ते बहुजन्मार्जित पुण्यफलेन 'वासुदेव जगति वसति इति किंवा जगत् अखिलम् वसति इति अन्यगत ब्रह्म [एव] सर्व' परात्परम् इति [इत्या] ज्ञानवान् मा प्रपद्यते मत्स्वं गच्छति, [य एवं मन्यमाने मां प्रतिपद्यते] स महात्मा सुदुर्लभ ।

19 At the end of many births (*i e* through merit acquired in many lives) the wiseman [having realised the truth] that Vásudeva (the all pervading One) is all in all takes refuge in me Such a high-souled man is very hard to find

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञाना प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता ।
त त नियममास्थाय प्रकृत्या नियता स्वया ॥२०॥

२०। 'त त पुत्र पशु भोगादि विषय काम हृतज्ञाना [जना] त त तत् तत् देवताराधनाविषय नियमम् आस्थाय स्वीकृत्य स्वया प्रकृत्या नियता चालिता [सन्त] अन्यदेवता महदतिरिक्ता देवता प्रपद्यन्ते भजन्ते ।

20 People robbed of their wisdom by those desires (*i e* desires for sons, beasts pleasures &c) and adopting those rules (*i e* rules regulating the worship of minor deities) worship other deities, led by their respective natures

यो यो यां यां तनूं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥

२१। 'यः यः भक्तः' 'यां यां' 'तनूं' विग्रहवती देवता 'श्रद्धया अर्चितुम् इच्छति, तस्य तस्य' [भक्तस्य] 'ताम्' तद्देवताविषयाम् 'अचलां भक्तिम्' 'अहम् एव' 'विदधामि' अर्पयामि ।

21. When any devotee wishes to worship any embodied deity with reverence, it is I who give his unshaken reverence for that deity.

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥२२॥

२२। 'सः तया श्रद्धया युक्तः तस्याः' 'राधनम्' पूजनम् 'ईहते' करोति, 'ततः' तस्मात् राधनात् तस्याः देवतायाः वा 'मया एव विहितान् कामान् च लभते' ।

22 Endowed with that reverence, he performs the worship of that deity and receives therefrom the desired object as ordained by me.

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२३॥

२३। 'तेषाम्' 'अल्पमेधसाम' अल्पप्रज्ञानां 'तत् फलम्' 'अन्तवत्' विनाशि 'तु भवति'। 'देवयजः' देवोपासकाः 'देवान्' 'यान्ति' प्राप्नुवन्ति, 'मद्भक्ताः माम् अपि यान्ति' ।

23 The fruit gained by those men of small intelli-

gence is perishable The worshippers of the gods obtain [union with] the gods, while my worshippers attain [union with] me

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥

२४। [illegible]
[illegible]
[illegible] मन्यन्ते ।

24 People without understanding not knowing my higher immutable and transcendent nature think of me who am unmanifest as possessed of a manifest [*i e* perceptible and limited] nature

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५॥

२५। [illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible] [सर्वस्य] प्रकाश न [भवामि]। अयं मूढ लोक माम् अजम् अव्ययम्
[इति] न जानाति ।

25 Being veiled by my creative and illusive power I am *not manifest to all This deluded* world knows me not as unborn and immutable

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६॥

२६। हे 'अर्जुन, अहं समतीतानि वर्तमानानि भविष्याणि च भूतानि' 'वेद' जानामि, 'मां तु कश्चन न जानाति'।

26. O Arjuna, I know all things, past, present, and future, but no one knows me

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥२७॥

२७। हे 'भारत,' हे 'परन्तप,' 'सर्गे' सृज्यते इति सर्गः, तस्मिन्, सृष्टिकाले 'इच्छाद्वेषसमुत्थेन' इच्छाद्वेषजातेन 'द्वन्द्वमोहेन' शीतोष्णादि-परस्परविरुद्ध-युगल-निमित्तेन विवेकभ्रंशेन 'सर्वभूतानि' 'सम्मोहं' मूढतां 'यान्ति' प्राप्नुवन्ति।

27. O descendant of Bharata, O tormentor of foes, at the time of their birth all creatures are affected by the delusion caused by the pair of opposites (heat and cold, pleasure and pain &c.) and arising from desire and aversion

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥२८॥

२८। 'येषां पुण्यकर्मणां जनानां तु पापम्' 'अन्तगतं' नष्टं, 'द्वन्द्वमोह-निर्मुक्ताः ते दृढव्रताः [सन्तः] मां भजन्ते'।

28 But those righteous men whose sins have come to an end are freed from the delusion caused by the pair of opposites and they worship me with firm determination

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥२९॥

[illegible]

29 Those who depending on me endeavour after liberation from old age and death come [gradually] to know Brahman all things pertaining to the self and all actions

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥३०॥

[illegible]

30 Those men of controlled minds who know me with *adhibhuta* *adhidaiva* and *adhiyajna* (terms explained in the beginning of the next chapter) realise me even at the time of death

अक्षरब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः

:*:

अर्जुन उवाच

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥

१ । [अर्जुन. उवाच,—] हे 'पुरुषोत्तम, तत् ब्रह्म किम् ? अध्यात्मम् किं ? कर्म किम ? अधिभूत च कि प्रोक्तम् ? अधिदैव च किम उच्यते ?

1. [Arjuna said,] O best of persons, what is that Brahman ? What is *adhyátma* ? What is action ? What is that which is called *adhibhútam* ? And what is that which you call *adhidaivam* ?

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२॥

२ । [अर्जुनप्रश्नशेष.,—] हे 'मधुसूदन, अत्र देहे कः अधियज्ञ ? कथ [सः] अस्मिन् [स्थित. यज्ञम् अधितिष्ठति] ? प्रयाणकाले च नियतात्मभिः कथं [त्वं] ज्ञेयः असि' ?

2. [Arjuna's questions continue,] O Madhusúdana, who is the *adhijajna* in this body ? How, [placed

here does he direct the sacrifice]? And how are you to be known by men of steadied mind at the time of death ?

श्रीभगवान् उवाच

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥३॥

[illegible]

3 [The Lord said —] The transcendent Immutable One is Brahman his becoming [the individual self] is said to be *adhyatma* (the embodied self) The offering [of self or things] which causes the origination of created things is called *karma* (action) *

* All the commentators I have consulted seem to miss the real significance of the author s explanation of *karma* here They all take it in the secondary sense of *yajna* whereas primarily it seems to signify that eternal act of self sacrifice by which the Creator as stated in the *Purusha Sukta* and other Vedic passages creates the world *That* is the type and model of all other sacrifices sacrifices in the secondary sense

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥४॥

४। 'क्षर' भाव' विनश्वर देहादिपदार्थः अधिभूतम्, भूतम् प्राणिमात्रम् अधिकृत्य भवति इति [उच्यते], 'पुरुष' प्रथमः शरीरी हिरण्यगर्भः सर्व्व-दैवतानाम् अधिपतिः 'अधिदैवतम्' [उच्यते]। हे 'देहभृताम वर,' शरीर-धारिणां मध्ये श्रेष्ठ अर्ज्जुन, 'अहम् एव अत्र [देहे स्थितः] 'अधियज्ञः' देहधारणादि-सर्व्वयज्ञानाम् अधिपतिः ।

4. Perishable things [are called] *adhibhutam*, the Person (*i e* the first embodied being, Hiranya-garbha, the chief of all deities) is *adhidaivatam*. O chief of embodied beings (Arjuna), I myself am the *Adhiyajna* (*i e.* the director of all sacrifices) [seated] in this [body]

अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥५॥

५। 'अन्तकाले च माम एव' 'स्मरन्' चिन्तयन् 'कलेवरं' 'मुक्त्वा' त्यक्त्वा 'यः' 'प्रयाति' परलोकं गच्छति, 'सः' 'मद्भावं' मद्रूपतां 'याति' प्राप्नोति, 'अत्र न संशयः अस्ति' ।

5. And, at the time of death, he who leaves his body and departs, with his thoughts fixed in me alone, assumes my nature. There is no doubt about it.

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥६॥

६। हे कौन्तेय अन्त्य [illegible] यं यं वापि भावम् स्मरन् [भोः] कलेवरं त्यजति [स] [illegible] तद्भावभावितः [illegible] [सन्] तं तं भावम् एव [illegible] प्राप्नोति।

6 O son of Kunti at the time of death whatever object one thinks of when leaving his body [he , with his mind pervaded by the thought of that object assumes [the form of] that object

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥७॥

७। तस्मात् सर्वेषु कालेषु माम् अनुस्मर चिन्तय युध्य च [तथा मदनुस्मरण [illegible]] युध्यस्व। मयि अर्पितमनोबुद्धिः [सन्] माम् एव [illegible] एष्यसि [illegible] अत्र संशय नास्ति।

7 Therefore think of me at all times and [as an example of your constant thought of me] fight [in obedience to me] With your thought and understanding fixed in me you will undoubtedly attain to my nature alone [and not any other]

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥८॥

८। हे 'पार्थ' अभ्यासयोगयुक्तेन अभ्यास [illegible]

सः एव योगः उपायः, तेन युक्तेन संयतेन, एकाग्रेण इत्यर्थः, 'नान्यगामिना' अनन्यविषयगामिना 'चेतसा' चित्तेन 'दिव्यं परमं पुरुषम् अनुचिन्तयन्' [साधकः तम् एव] 'याति' प्राप्नोति ।

8. O son of Prithá, contemplating [him] with a mind steadied by *abhyásayoga*, (*i. e.* repeated thought of the same object) and not thinking of any other object, one reaches the supreme divine Person.

कविं पुराणमनुशासितार-
मणोरणीयांसमनुस्मरेद् यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥९॥
प्रयाणकाले मनसाचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्
स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥१०॥

९, १० । 'कविं' सर्वज्ञं, 'पुराणं' चिरन्तनम्, 'अनुशासितारं' नियन्तारम्, 'अणोः' सूक्ष्मात् अपि 'अणीयांसं' सूक्ष्मतरं, 'सर्वस्य' 'धातारं' पोषकम्, 'अचिन्त्यरूपम्' 'आदित्यवर्णम्' आदित्यवत् स्व-पर-स्वरूप-प्रकाशकः वर्णः स्वरूपं यस्य तं, 'तमसः' परस्तात्' मोहान्धकारातीतं 'यः प्रयाणकाले अचलेन मनसा, भक्त्या योगबलेन च एव युक्तः' [सन्] 'भ्रुवोः मध्ये प्राणं सम्यक् आवेश्य' तत्र प्राणक्रियाश्वासप्रश्वासहंकारेण परमपुरुषचिन्तापरायणः सन्, इति (उपाध्यायकृत-व्याख्यासार), 'अनुस्मरेत्,' 'सः तं दिव्यं पुरुषम्' 'उपैति' प्राप्नोति । श्वेताश्वतरोपनिषत् ३।८ द्रष्टव्या ।

9 10 He who with a steadied mind [being] endowed with reverence and force of *yoga*, and placing his vital breath fully between his eye brows (*i e* realising the presence of God at that spot in the course of his breathing) contemplates at the time of death the omniscient and eternal One the All ruler subtler than the subtle the Supporter of all of the nature of the sun (*i e* revealing himself and other things) and beyond the darkness [of ignorance], attains that supreme and divine Person

> यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
> विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
> यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
> तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥११॥

११। यत् ब्रह्मविदः वेदज्ञाः अक्षरं वदन्ति "एतद् वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति" इति बृहदारण्यकोपनिषदि (३।८।८) यत् वीतरागाः विगततृष्णाः यतयः साधकाः विशन्ति प्रविशन्ति, यत् [प्राप्तुम्] इच्छन्तः [ब्रह्मचारिणः] ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत् पदं पद्यते गम्यते इति प्राप्यं प्राप्तुपायं 'ते' तुभ्यं संग्रहेण संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि। कठोपनिषत् १।२।१५ द्रष्टव्या।

11 That which the knowers of the Vedas call the Immutable' which aspirants free from desire enter into desiring [to attain] which [initiates] practise *brahmacharya* (*i e* continence and other austerities) that Goal (*i e* the way to that) I will tell you in brief

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

१२, १३ । 'सर्वद्वाराणि' सर्वेन्द्रियाणि 'संयम्य' स्वस्व विषयेभ्य प्रत्याहृत्य, 'मन.' 'हृदि' हृदिप्रकाशिते आत्मनि 'निरुध्य,' 'आत्मन' स्वस्य 'प्राणम्' 'मूर्ध्नि' "भ्रुवर्मध्ये तदुपरि च" मधुसूदन —'आधाय' स्थापयित्वा, 'योगधारणाम्' 'आस्थित.' आश्रितवान् सन्, 'ओम्' इति 'ब्रह्म' ब्रह्मवाचकम् 'एकाक्षरम्' 'व्याहरन्, उच्चारयन्, [तदर्थ च] 'माम्' 'अनुस्मरन्, 'य देह त्यजन् प्रयाति स. परमा गति याति' । कठोपनिषत् १।२।१५,१६ द्रष्टव्या ।

12,13. He who, closing all the gates [of external knowledge], confining the mind to the heart (i e to the self manifest in the heart), placing his vital breath in the head, attaining the *yogic* concentration repeating the single syllable 'Om', which represents the Absolute, and contemplating me [along with the repetition], leaves his body and goes to the other world, reaches the supreme goal

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥

१४ । हे 'पार्थ, य. अनन्यचेताः [सन्] नित्यश. मां स्मरति, अहं तस्य नित्ययुक्तस्य योगिन. सुलभः [अस्मि] ।

14. O son of Prithá, I am easily attainable by the ever-steadied *yogin* who constantly thinks of me with a heart not given to any other object.

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥१५॥

१५। माम् उपेत्य [अत एव] परमां संसिद्धिम् गताः महात्मानः दुःखालयम् अशाश्वतम् पुनर्जन्म न आप्नुवन्ति ।

15 *Having reached me [and thus] acquired the highest perfection these great souls do not attain re-birth which is the source of misery and which is not everlasting*

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥

१६। हे अर्जुन आब्रह्मभुवनात् अपरब्रह्मलोकम् आरभ्य, सर्वस्मात् लोकात् जनाः पुनरावर्तिनः पुनर्जन्मभाजः [भवन्ति]। किम्वा "सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावृत्तिस्वभावाः" इति शङ्कर । "ब्रह्मलोकस्यापि विनाशित्वात्" इति श्रीधर । हे कौन्तेय माम् उपेत्य तु पुनर्जन्म न विद्यते ।

16 O Arjuna from all worlds beginning from the world of [the lower] Brahman people return (*i e* come back to embodied life * Or as Sankara says, all worlds with the world of Brahman are subject to change) But, O son of Kuntí for those who reach me there is no re-birth

* We have not yet met with any Upanishadic text in support of this doctrine even if Brahmabhuvana be made to mean

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

१७। 'सहस्रयुगपर्यन्तम्' सहस्रयुगपरिमाणं 'ब्रह्मणः' प्रजापतेः यत् अहः [तत् अहः, तथा] 'सहस्रयुगपर्यन्तां' तत्परिमाणां 'रात्रिं' [ये] 'विदुः' जानन्ति, 'ते' [एव] 'अहोरात्रविदः जनाः'।

17 Those who know [the lower] Brahman's day as consisting of a thousand epochs and his night as of the same length, are really knowers of day and night

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥१८॥

१८। 'अहरागमे' ब्रह्मणः दिवसस्य उपक्रमे 'अव्यक्तात्' ईश्वरशक्त्याः 'सर्वाः' 'व्यक्तयः' चराचराणि भूतानि 'प्रभवन्ति' प्रादुर्भवन्ति। 'रात्र्यागमे' [ताः सर्वाः] 'तत्र' 'अव्यक्तसंज्ञके' अव्यक्तनाम्न्यां परमेशशक्तौ 'एव प्रलीयन्ते'।

18 On the dawning of [Brahman's] day all manifestations (*i. e* created objects) come forth from the unmanifested (*i e* the creative power of God) On the approach of [Brahman's] night they are merged in the same [power] called the unmanifested.

—

'the world of the lower Brahman The last words of the *Chhándogya*, *'Na cha punar ávartate'*, as also those of the *Brahma Sútras*, *'Anávrittih sabdát'*, are clearly against it. (Cf Introduction.)

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥१९॥

१९। हे पार्थ [स पूर्वकल्पे यः आसीत्] स एव भूतग्राम [illegible] [सन्] [illegible] प्रभवति (तथा) [illegible] प्रलीयते ।

19 O son of Pritha the same assemblage of creatures [that existed in the previous cycle] are born on the coming of [the cosmic] day under the law of *karma* (i e the effect of their past deeds) and appearing again and again are merged on the approach of [the cosmic] night

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

२०। तु तस्मात् पूर्वोक्तात् अव्यक्तात् पर [illegible] [illegible] [अस्ति] स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु (अपि) न विनश्यति ।

20 On the other hand that supersensible and eternal Reality higher than and distinct from the unmanifested [already mentioned] does not perish even when all creatures are destroyed

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥२१॥

२१। [यः] 'अव्यक्त' अक्षर इति उक्त [ज्ञानिन] 'तं परमां गतिम्

आहु.' 'एषाऽस्य परमा गति'' इति बृहदारण्यकादिश्रुते (बृह. ४।३।३२), 'य प्राप्य' [साधका.] 'न निवर्त्तन्ते' न पुन. संसारगति प्राप्नुवन्ति । 'तत् [एव] मम परम धाम' "स वेदैतत् परम ब्रह्मधाम" इति मुण्डकश्रुते: (३।२।१) ।

21 That unmanifested One is called the Immutable, [the wise] call him the supreme Goal, having reached whom [aspirants] do not return [to worldly life] That is my highest abode

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

२२ । हे 'पार्थ, स पर पुरुष, भूतानि यस्य' 'अन्त.स्थानि' अन्तर्वर्त्तीनि, 'येन [च] इद सर्व्वं' 'तत' व्याप्त, 'अनन्यया' एकान्तया 'भक्त्या [एव] लभ्य'' ।

22 O son of Prithá, that supreme Person, in whom all things are comprehended, and by whom all this is pervaded, is to be attained [only] by undivided devotion.

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभः ॥२३॥

२३ । हे 'भरतर्षभ, यत्र काले तु योगिन.' 'प्रयाता ' मृता' 'अनावृत्तिम', अपुनर्ज्जन्म 'यान्ति,' [यत्र काले तु प्रयाता] 'आवृत्ति' पुनर्ज्जन्म [यान्ति] 'त काल वक्ष्यामि' । "कालशब्देन कालाभिमानिनीभि. आतिवाहिकीभि: देवताभि. प्राप्यो मार्गो उपलक्ष्यते" इति श्रीधर' ।

23 O chief of the descendants of Bharata I will now tell you of the times in which when dead *yogins* attain [respectively) to non return (*i e* the cessation of re birth) and return (*i e* re birth) [According to the commentators the term *kala* time, in the text indicates the path to be followed under the lead of the deities presiding over time]

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

२४। अग्नि ज्योति अह शुक्ल शुक्लपक्ष षण्मासा उत्तरायणम् उत्तरायणरूपा षण्मासा —[एतै उपलक्षित य मार्ग] तत्र प्रयाता ब्रह्मविद जना ब्रह्म गच्छन्ति । अग्न्यादय च सर्व एव तत्तदभिमानिन्यो देवता इति व्याख्यातार । [illegible] द्रष्टव्य ।

24 Fire light day time the bright fortnight, and the six months called the northern path [of the sun] — knowers of Brahman dying at this time [*i e* according to the commentators, following the path indicated by these objects all of which symbolise their presiding deites] reach Brahman

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥

२५। धूम रात्रि तथा कृष्ण कृष्णपक्ष षण्मासा दक्षिणायनम्

दक्षिणायनरूपा' षण्मासाः,—[एतैः उपलक्षितः यः मार्गः] 'तत्र' [प्रयातः] 'योगी' कर्मयोगी 'चान्द्रमसं ज्योतिः' तदुपलक्षितं स्वर्गलोकं 'प्राप्य' 'निवर्त्तते' पुनर्जन्म प्राप्नोति ।

25. Smoke, night, the dark fortnight, and the six months called the southern path [of the sun],—the *yogin* (*i e* the *karma-yogin*, follower of the Vedic ceremonial religion), [dying] at this time, (*i. e* following the path led by the deities symbolised by these objects) reaches the lunar light (*i. e* the heaven symbolised by it) [and then] returns [to the world]

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥२६॥

२६ । 'शुक्लकृष्णे' शुक्ला च कृष्णा च, ज्ञानमयत्वात् शुक्ला तदभावात् कृष्णा, 'एते हि गती' एतौ मार्गौ 'जगतः शाश्वते' [गती] 'मते' अभिप्रेते । [तयोः] 'एकया' शुक्लया [साधकः] 'अनावृत्तिं याति', 'अन्यया' कृष्णया 'पुनः आवर्त्तते' ।

26 These two ways, the bright and the dark, are regarded as the everlasting [ways] of the [created] world. By the one [the aspirant] obtains cessation of birth, and by the other [he] returns [to embodied existence]

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥

२७ । हे 'पार्थ, 'एते सृती' एतौ मार्गौ 'जानन् कश्चन' 'योगी' 'न

मुह्यति न मोहं प्राप्नोति। तस्मात् [हे] अर्जुन सर्वेषु कालेषु योगयुक्त भव।

27 O son of Prithá having known these two paths no *yogin* is [ever] deluded Therefore O Arjuna be in the state of *yoga* at all times

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत् सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥

२८। वेदेषु यज्ञेषु तपःसु दानेषु च यत् यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम् शास्त्रेण [यथा उक्तम] इदं सर्वं विदित्वा योगी तत् सर्वम् अत्येति अति क्रामति परम् आद्यं जगतः प्रभूतं स्थानं ब्रह्मपदम् च उपैति।

28 Knowing this the *yogin* obtains more than all the fruits of meritorious deeds that have been promised for the [study of the] Vedas, [all] sacrifices, austerities and charities and attains to the supreme, primeval place

अध्यात्मयोगो नाम नवमोऽध्यायः

:*:

श्रीभगवान् उवाच

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥

१। [श्रीभगवान् उवाच,—अहं] 'अनसूयवे' दोषदृष्टिरहिताय 'ते' तुभ्यम् 'इदं गुह्यतमं ज्ञानं विज्ञानसहितं प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा [त्वम्] अशुभात् मोक्ष्यसे। ७।२ टीका द्रष्टव्या।

1. [The Lord said, —] To you, who are devoid of fault-finding, I will impart this most hidden [scriptural] truth accompanied with direct consciousness, by knowing which you will be freed from evil

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥२॥

२। 'इदं' [ज्ञानं] 'राजविद्या' विद्यानां राजा, 'राजगुह्यं' रहस्यानां राजा, 'पवित्रम्' 'उत्तमम्' अत्यन्तपावनं, उत्कृष्टम्, 'प्रत्यक्षावगमम्' साक्षात् अनुभवसिद्धं, दृष्टफलं वा, 'धर्म्यं' धर्मात् अनपेतं 'सुसुखं कर्तुम्' अनायासेन साधयितुं शक्यम् [तथा] 'अव्ययम्' अक्षयफलम्। 'राजविद्या राजगुह्यं "राज्ञां विद्या

राज्ञां गुह्यम् इति वा इति बोध्यम्। "राज्ञां विद्या राजविद्या गुह्यमिति समासे [illegible] ब्रह्मविद्या [illegible]" इति उपाध्याय।

2 This [truth] is the chief of sciences the chief of secret doctrines, most purifying directly realisable unopposed to righteousness very easy to be practised and of undying effect

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

३। हे परन्तप अस्य धर्मस्य [illegible] अश्रद्दधानाः [illegible] पुरुषाः माम् अप्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि [illegible] संसार मार्गे निवर्तन्ते परिभ्रमन्ति।

3 O harasser of foes men having no faith in this doctrine fail to reach me and wander in the world pervaded by death

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥४॥

४। अव्यक्तमूर्तिना [illegible] मया इदं सर्वं जगत् ततं व्याप्तम्। सर्वभूतानि मत्स्थानि मयि स्थितानि न च अहं तेषु अवस्थितः। [illegible] द्रष्टव्य।

4 All this world is pervaded by me whose nature is beyond the senses All things rest in me but I do not rest in them

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥

५। [लौकिकार्थे] 'न च भूतानि मत्स्थानि,' 'मे' मम 'ऐश्वरम' अलौकिक 'योगम्' अघटन-घटन-चातुर्य्य 'पश्य' 'मम' 'आत्मा' परं स्वरूप 'भूतभृत्' भूताना धारयिता, 'भूतभावन.' भूताना पालयिता, 'न च' भूतस्थ भूतसश्लिष्ट. ।

5. [In the usual sense] things do not rest in me, behold my inscrutable power, my self (*i e.* essence) upholds and maintains things, but does not rest in (*i e.* is not mixed up with) them

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

६। 'यथा नित्यम आकाशस्थित. महान् वायु' 'सर्व्वत्रग.' [अपि] निरवयवम् आकाश न स्पृशति, 'तथा सर्व्वाणि भूतानि मत्स्थानि इति' 'उपधारय' बुद्धस्व ।

6. As the great wind which rests in ether and goes everywhere [but does not touch the formless nature of ether], so do things, you should realise, rest in me [but do not touch my transcendent nature]

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

७। हे 'कौन्तेय', 'कल्पक्षये' कल्पान्ते, प्रलयकाले, 'सर्व्वभूतानि' 'मामिका'

मत्तोयां प्रकृतिम् (अपरां त्रिगुणात्मिकाम्) यान्ति कल्पादौ सृष्टिकाले च ताानि पुन विसृजामि ।

7 O son of Kunti at the end of a cycle all things return to my [lower] nature at the beginning of [every] cycle I create them again

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुन पुन ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

८। प्रकृत वशात् प्राचीनकर्मनिमित्त स्वभाववशात् अवशम् अस्वतन्त्रम् इमं भूतग्राम। प्राणि-समूहम् [अहं] स्वां स्वीयां प्रकृतिम् अवष्टभ्य अधिष्ठाय पुन पुन विसृजामि।

8 With the instrumentality of my [lower] nature I create again and again this assemblage of creatures devoid of freedom, being subject to [their respective] natures [moulded by previous deeds]

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥९॥

९। हे धनञ्जय तेषु विश्वसृष्ट्यादिषु कर्मसु असक्तं फलासक्तिरहितम् उदासीनवत् आसीनं मां तानि कर्माणि न निबध्नन्ति।

9 O Dhananjaya, those actions do not bind me, who unattached to them, remain as one unconcerned

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥

१०। 'अध्यक्षेण' अधिष्ठात्रा 'मया' [चालिता सती] 'प्रकृतिः सचराचर [विश्वं]' 'सूयते' जनयति। हे 'कौन्तेय,' 'अनेन' मदधिष्ठानेन 'हेतुना जगत्' 'विपरिवर्तते' पुनः पुनः जायते (श्रीधर.), विविधावस्था भजते (उपाध्याय)।

10 [Led] by me as Supervisor, Nature produces the world containing movable and immovable things. O son of Kuntí, because of this [my supervision] the world arises again and again (or, assumes various forms.)

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥

११। 'मम' 'भूतमहेश्वरं' भूतानां महान्तं नियन्तृरूपं परं भावम् 'अजानन्तः मूढाः मानुषीं तनुमाश्रितं माम्' 'अवजानन्ति' अवमन्यन्ते ।

11 Fools, not knowing my higher nature as the great Ruler of creatures, disregard me as assuming the human form.

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥

१२। [एते] 'विचेतसः' विक्षिप्तचित्ताः जनाः 'मोहिनीं' बुद्धिभ्रंशकरीं

राक्षसीं हिंसादिप्रचुराम् आसुरीं कामदर्पादिबहुलां प्रकृतिं श्रिता आश्रिता मोघाशा निष्फलाशा मोघकर्माण निष्फलकर्माण मोघज्ञाना निष्फलज्ञाना [च भवन्ति] ।

12. Vain are the hopes deeds and learning of these people of distracted minds who have assumed the deluding nature of Rākshasas (man eating giants) and Asuras (demons)

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिता ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

१३। हे पार्थ, दैवीं प्रकृतिम् आश्रिता महात्मान तु मां अव्ययं भूतादिं च ज्ञात्वा अनन्यमनसः भजन्ति । दैवासुरसम्पद्विभाग षोडशाध्याये वक्ष्यते ।

13 On the other hand O son of Prithā, high souled persons endowed with the divine nature know me as the immutable cause of the world and worship me with undivided hearts

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रता ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

१४। [ते] दृढव्रता नित्ययुक्ता च यतन्त मां सततं कीर्तयन्त भक्त्या नमस्यन्त च माम् उपासते ।

14 These aspirants of firm determination, ever

steadied in mind, worship me by constantly singing my praises and bowing down to me with reverence

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

१५। 'अन्ये च अपि मां ज्ञानयज्ञेन' 'यजन्तः' पूजयन्तः 'उपासते'। 'विश्वतः मुखं' विश्वतः सर्वतः मुखम् आननं यस्य तं सर्वात्मकं 'मां' [केचित्] 'एकत्वेन' अभेदभावनया, [केचित्] 'पृथक्त्वेन' जीव-परमयोर्भेदभावनया [केचित् वा] बहुधा' बहुवस्तुरूपेण बहुदेवरूपेण वा [उपासते]।

15. Others again worship me by offering the sacrifice consisting in knowledge [Some worship] me, who am the essence of all, as [absolutely] one, [some] as different [from them] and some as multiform.

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥१६॥

१६। सर्वात्मकतां प्रपञ्चयति अहं क्रतुरिति चतुर्भिः (श्रीधर.)। 'अहं' 'क्रतुः' श्रौतः अग्निष्टोमादिः, 'अहं' यज्ञः' 'स्मार्तः पञ्चयज्ञादिः, 'अहं' 'स्वधा' पित्रर्थं श्राद्धादिः, [तथा] 'औषधं' ओषधिसम्भवम् अन्नं भेषजं वा। 'अहं मन्त्रः,' 'अहम् एव' 'आज्यम्' हविः, घृतम्, 'अहम् अग्निः, अहं' [च] 'हुतं' होमः।

16 I am the *kratu* (Vedic sacrifice), I am the *yajna* (the sacrifice prescribed in the law books), I am *svadhá* (the offering made to dead ancestors), I am vegetable food or medicine, I am *mantra* (Vedic text),

I am [the sacrificial] butter, [the sacrificial] fire, and the act of offering

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक साम यजुरेव च ॥१७॥
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥१८॥

१७।१८। अहम् अस्य जगतः पिता माता धाता पितामहः पवित्रं वेद्यम् ओंकारः, ऋक् साम यजुः एव च। [अहं] गतिः भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं अव्ययं बीजं [च]।

17, 18 I am the Father, Mother, Preserver, and Grandfather of this universe. [I am] the sacred Object to be known, [the sacred syllable] Om, and [the Vedas —] *Rik*, *Saman* and *Yajus*. [I am] the Goal, the Maintainer, the Lord, the Witness, the Abode, the Refuge, the Friend, the Source, the (cause of] dissolution, the [resting] Place, the Treasure, and the imperishable Seed [of all things]

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥१९॥

१९। हे अर्जुन! अहं तपामि तापं करोमि, अहं वर्षं वृष्टिरूपं रसम् निगृह्णामि आकर्षामि उत्सृजामि प्रक्षिपामि च। अहम् अमृतं च एव मृत्युः च, सत् स्थूलम्, असत् सूक्ष्मं च।

19. O Arjuna, I give forth heat, I draw and send forth rain. I am death and immortality, and I am the gross and the subtle

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
मश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥२०॥

२० । 'त्रैविद्या' वेदत्रयोक्तकर्म्मपरा 'सोमपा' सोमपायिन. 'पूतपापा' शोधितकल्मषा' [सन्त] 'मां यज्ञै' इष्ट्वा' पूजयित्वा 'स्वर्गतिं' स्वर्गगमन 'प्रार्थयन्ते' । 'ते' 'पुण्य' पुण्यफलरूप 'सुरेन्द्रलोकम' इन्द्रलोकम 'आसाद्य' प्राप्य 'दिवि' स्वर्गे 'दिव्यान्' उत्तमान् 'देवभोगान्' 'अश्नन्ति' भुञ्जते ।

20 The followers of the teachings of the three [Vedas], the drinkers of the *Soma* juice, being purged of their sins, worship me [in the form of Vedic gods] and pray for going to heaven. Reaching the world of [Indra] the lord of the gods as the reward of their pious deeds, they enjoy in heaven the excellent pleasures of the gods

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥२१॥

२१ । ते त विशालं स्वर्गलोक भुक्त्वा [भोगप्रापके] पुण्ये क्षीणे [सति]

मत्तश्चैव विशन्ति । कामकामा भोगाभिलाषिण त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना वेदत्रयविहितधर्मानुगता [जना] एव गतागतं गमनागमनं लभन्ते ।

21 Having enjoyed the great heavenly regions, they when the merit (which gained these regions for them] is exhausted re enter the world of mortals Those who, desirous of pleasures follow the religion of the three Vedas thus earn going and coming [as their reward]

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जना पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

२२। ये जना अनन्या [सन्त] मां चिन्तयन्त मां पर्युपासते भजन्ति अहं तेषां नित्याभियुक्तानां सततमभिधानां योगक्षेमं धनादिलाभं तत् रक्षणं च वहामि प्रापयामि ।

22 Those who worship me by meditating on me with an undivided heart —for them who are ever devoted to me I secure both the acquisition and pre servation of their requirements

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विता ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥

२३। हे कौन्तेय ये अपि भक्ता श्रद्धया अन्विता [सन्त] अन्यदेवता यजन्ते ते अपि माम् एव अविधिपूर्वकं मोक्षप्रापकविधि विना यजन्ति ।

23 O son of Kunti, even those pious men who

worship other deities with faith, virtually worship me [though] irregularly (i e. not accroding to the method which secures liberation).

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥२४॥

२४ । 'अहं हि' अहम् एव 'सर्व्वयज्ञानां भोक्ता च' 'प्रभुः' फलदाता 'एव च' । 'तु' किन्तु 'ते माम' 'तत्त्वेन' यथावत् 'न अभिजानन्ति,' 'अतः' 'च्यवन्ति' पतन्ति, संसारे पुनरावर्त्तन्ते ।

24. I alone am the recipient of all sacrifices and the giver of their fruits But they know me not as I really am, and so they fall (i e. return to the world)

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥२५॥

२५ । 'देवव्रता देवान् यान्ति, पितृव्रता पितॄन् यान्ति,' 'भूतेज्याः' विनायक-मातृगणादिषु इज्या पूजा येषां ते 'भूतानि यान्ति', 'मद्याजिनः' मदुपासका 'अपि' च 'मां यान्ति' ।

25. Those who are devoted to the gods reach the gods , those devoted to the manes reach the manes ; those who worship the elemental spirits reach the same, and those who worship me reach me.

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥२६॥

२६। यः [illegible] पत्रं पुष्पं फलं तोयं प्रयच्छति ददाति [तस्य] [illegible] भक्त्या उपहृतं [illegible] तत् [illegible] अश्नामि [illegible] इति भावः ।

26 He who offers me with reverence a leaf a flower a fruit or water from (such) a pure hearted man I accept this offering made with reverence

यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥२७॥

२७। हे कौन्तेय यत् करोषि यत् अश्नासि [illegible] यत् जुहोषि हवनं निर्वर्तयसि यत् ददासि यत् तपस्यसि तपः चरसि तत् [सर्वं] [illegible] मदर्पितं यथा स्यात् तथा कुरुष्व ।

27 O son of Kunti whatever you do whatever you eat whatever sacrifice you offer whatever alms you give whatever austerities you practise do all this as an offering to me (Cf St Paul s first Epistle to the Corinthians x 31)

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥

२८। एवं [कुर्वन् त्वं] 'कर्मबन्धनैः' कर्मबन्धनकारकैः शुभाशुभफलैः

'मोक्ष्यसे' [तथा] 'सन्यासयोगयुक्तात्मा' मयि कर्मसमर्पणरूपयोगेन शुद्धचित्त. [तथा] 'विमुक्त' [सन्] 'माम्' 'उपैष्यसि' प्राप्स्यसि ।

28. [By doing] so you will be freed from the good and evil fruits which bind one to actions, and with your heart purified by the *yoga* of renunciation, you will be liberated and will reach me.

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥२९॥

२९ । 'अहं सर्वभूतेषु' 'सम' तुल्यभावापन्न , 'न मे द्वेष्य' 'न' [विशेषत] 'प्रिय' [कश्चित्] अस्ति । 'ये तु मा भक्त्या भजन्ति, ते मयि' [वर्त्तन्ते] 'तेषु च अपि अहं' [वर्त्ते] ।

29. I am the same to all created beings, there is no one hateful or [specially] dear to me But they who worship me with reverence are in me and I am in them (Cf S. John, xiv. 20. and xvii 21.)

अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

३० । 'सुदुराचार' अतीव कुत्सितकर्मा 'अपि' 'चेत्' यदि 'अनन्यभाक्' अनन्यभक्तः सन्, देवतान्तर-भजनम् अकुर्व्वन्, 'मा भजते, सः साधु. एव मन्तव्य', 'हि' यत 'स' 'सम्यक्व्यवसित' शुभचेष्टान्वित ।

30. Even if a most sinful man worship me, and

not any other god he must be reckoned a righteous man for his endeavour is right

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

३१ । [धर्मिष्ठ जन] क्षिप्रं शीघ्रं धर्मात्मा धार्मिक भवति शश्वत् शान्तिम् नित्यां शान्तिम् उपशमं निगच्छति प्राप्नोति । हे कौन्तेय [सन्दिग्ध जनानां पुरत] प्रतिजानीहि प्रतिज्ञापूर्वकं ब्रूहि [यत्] मे भक्तः न प्रणश्यति विनाशं गच्छति ।

31 Such a man] speedily becomes pure hearted and attains everlasting peace O son of Kunti say with assurance [to those who doubt] that my devotee never perishes

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥३२॥

३२ । हे पार्थ, ये अपि पापयोनयः पापजन्मानः सर्वेऽपि [ये अपि] स्त्रियः वैश्याः [तथा] शूद्राः [तथा] ते अपि मां हि व्यपाश्रित्य आश्रयत्वेन गृहीत्वा परां गतिं यान्ति ।

3२ O son of Pritha taking refuge in me, even they who are of sinful birth, and also women Vaisyas and Sudras attain to the supreme goal

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥

३३। 'किं पुनः' [वक्तव्यं यत्] 'पुण्याः' सदाचाराः 'ब्राह्मणाः', तथा भक्ताः राजर्षयः' [मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति ? अतः त्वम्] 'इमम् अनित्यम् असुखं लोकं प्राप्य' अस्य अनित्यत्वम् असुखत्वं च अनुभूय इत्यर्थः, [नित्यं सुखं च] 'मां भजस्व'।

33 Is it necessary [to say that] righteous Brahmanas and pious royal sages [attain to the supreme goal by taking refuge in me] ? Having come to this transient and joyless world (i e having realised its transiency and joylessness) worship me [who am the eternal source of joy]

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥३४॥

३४। [त्वं] 'मन्मनाः, मद्भक्तः, मद्याजी [च] भव, माम् [एव च] नमस्कुरु'। 'एवम्' एभिः प्रकारैः 'आत्मानं' मनः 'युक्त्वा' समाहितं कृत्वा 'मत्परायणः' [सन्] 'माम् एव' 'एष्यसि' प्राप्स्यसि।

34. Fix your mind in me, be my devotee and worshipper, and bow down to me Steadying your mind by these means and making me your supreme aim, you will surely come to me

विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः

•

श्रीभगवानुवाच

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

१। [श्रीभगवान् उवाच हे] महाबाहो भूय एव पुनरपि मे मम 'परमं प्रकृष्टं पूर्वोक्तादपि उत्कृष्टं वचः वाक्यं शृणु' 'यत्' [वचः] प्रीयमाणाय मद्वचनात् प्रीयसे प्रीतिमनुभवसि इति तस्मै अहं 'हितकाम्यया' हितेच्छया इष्टप्राप्तीच्छया वक्ष्यामि कथयिष्यामि।

1 [The Lord said—] O mighty armed hear again my excellent words which out of a desire for your well being I will tell you who are delighted [to hear] me

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

२। सुरगणाः देवाः मे मम प्रभवं उत्पत्तिं "प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्तिमतिशयं प्रभवनम् अनेकविभूतिभिः आविर्भावं वा" इति (मधुसूदनः) न विदुः

जानन्ति, 'महर्षयश्च' [मे प्रभवं] 'न' [विदुः], 'हि' यत. 'अहं देवानां महर्षीणां च' 'सर्व्वशः' सर्व्वैः प्रकारैः उत्पादकत्वेन बुद्धिप्रवर्त्तकत्वेन निमित्तत्वेन च 'आदिः' कारणम्, अतस्ते मत्प्रभवं न जानन्तीत्यर्थः ।

2 The gods know not my origin, nor do the great sages (or seers of *mantras*) , for I am the cause of all the gods and the great sages

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

३ । 'यः' 'मां' 'अनादिं' न विद्यते आदिः कारणं यस्य तं आदिरहितं 'अजं' जन्मरहितं 'लोकमहेश्वरं' लोकानामधीशं 'च' 'वेत्ति' जानाति 'सः' 'मर्त्त्येषु' मनुष्येषु 'असम्मूढः' सम्मोहवर्ज्जितः [सन्] 'सर्व्वपापैः' सर्व्वैः दुष्कृतैः 'प्रमुच्यते' प्रकर्षेण मुक्तो भवति ।

3. He who knows me as beginningless and unborn and as the great Lord of worlds, is liberated from all sins, being free from delusion among mortals.

बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

४,५ । 'बुद्धिः' सूक्ष्मार्थविचारसामर्थ्यं सारासारविवेकनैपुण्यं, 'ज्ञानं' आत्मादिवस्तूनां अवबोधः, 'असंमोहः' कर्त्तव्येषु विवेकपूर्व्विका प्रवृत्तिः. 'क्षमा'

सहिष्णुता आकुष्टस्य ताडितस्य वा अविकृतचित्तता सत्यं यथादृष्टार्थ-
कथनम् बाह्येन्द्रियनिग्रहः दमः अन्तःकरणस्य शमः सुखं दुःखं भवः उद्भवः
जन्म अभावः नाशः भयं अभयं एव च 'अहिंसा परपीडनादि-
निवृत्तिः समता समचित्तता रागद्वेषादिशून्यता आत्मौपम्येन सर्वत्र सुख-
दुःखादि समं तुष्टि सन्तोषः 'तपः विधिवत्' शारीरकष्टं दानं 'यशः
सत्कीर्तिः' तद्विषया सत्कीर्तिः अयशः दुष्कीर्तिः तद्विषया कीर्तिनिन्दा
[एते] भूतानां प्राणिनां पृथग्विधाः भिन्नरूपाः भावाः मत्त एव
मत्सकाशात् परमेश्वरात् एव भवन्ति जायन्ते।

4 5 Understanding knowledge freedom from delusion forgiveness truth (*i e* truthfulness) control of the senses restraint of the passions pleasure pain birth death, fear and also fearlessness harmlessness equanimity contentment austerity charity fame and infamy—these different characteristics of created beings are from me

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

६। सप्त महर्षयः भृग्वादयः "भृगुं मरीचिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्।
वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजन्मनसा सुतान्" इति मत्स्यपुराण-
वचनम्। [तथा अपि] 'पूर्वे' अन्ये चत्वारः सनकादयः [महर्षयः]
"सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः सनातनः" इति तथा मनवः स्वायम्भुवादयः
चतुर्दश * [एते] मद्भावाः मदीया भावाः प्रभावाः येषु ते मत्प्रभावयुक्ताः
मत्तभावना इति मद्रूपः मानसा जाता हिरण्यगर्भात्मन मम (मनसो जाताः)

* The names of the fourteen Manus in order are —

मनसैव (मनसः सङ्कल्पमात्रादेव) उत्पादिता' मया उत्पन्नाः इत्यर्थः, 'लोके' पृथिव्यां 'इमाः' [मनुष्याः] 'येषां' 'प्रजाः' सन्ततयः पुत्रपौत्रादिरूपेण इति भावः [भवन्ति] ।

6. The seven great sages, the four preceding ones, and also the Manus (the fourteen successive progenitors of men or sovereigns of the earth), whose progeny these (people) in the world (*i. e.*, mankind) are, were imbued with my nature and born of my mind.

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

७। 'यः' 'मम' 'एतां' प्रागुक्तां 'विभूतिं' विस्तारं सर्व्वात्मकत्वं विविधभावरूपेणावस्थितिं विविधार्थसम्पादन-सामर्थ्यं सर्व्वशक्तिमत्वं सर्व्वज्ञत्वं वा 'च' 'तत्त्वतः' याथार्थ्येन 'वेत्ति', 'सः' 'अविकम्पेन' अविचलितेन निःसंशयेन ['अविकल्पेन' इति वा पाठः] 'योगेन' समाधिना। इति मधुसूदनः, सम्यग् दर्शनेन" इति श्रीधरः, 'युज्यते' युक्तो भवति, सम्पन्नो भवति, 'अत्र' 'संशयः' सन्देहः 'न' [अस्ति] ।

7 He who knows in truth this my all-pervading-ness and omnipotence (or omniscience) becomes possessed of unshaken union [with me] There is no doubt about it

1 स्वायम्भुव, 2 स्वारोचिष, 3 औत्तमि, 4 तामस, 5 रैवत, 6 चाक्षुष, 7 वैवस्वत, 8 सावर्णि, 9 दक्षसावर्णि, 10 ब्रह्मसावर्णि, 11 धर्मसावर्णि, 12 रुद्रसावर्णि, 13 रौच्यदेवसावर्णि and 14 इन्द्रसावर्णि—Apte s Dictionary.

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

८। अहं परं ब्रह्म समस्तस्य जगतः प्रभवः उत्पत्तिहेतुः 'मत्तः [एव च] सर्वं समस्तं बुद्ध्यादि प्रवृत्तं भवति मत्तः अन्तर्यामिस्वरूपात् सर्वं जगत् प्रवर्तते चेष्टते इति विज्ञाय इति एव मत्वा अवबुध्य बुधाः पण्डिताः [illegible] भावसमन्विताः भावेन प्रेम्णा समन्विताः संयुक्ताः प्रीतियुक्ताः [सन्तः] मां भजन्ते सेवन्ते उपासते।

8 I am the origin of all From me all proceeds Understanding this, the wise worship me with love

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

९। 'मच्चित्ताः मयि चित्तं येषां ते अविच्छिन्नपराः मद्गतप्राणाः मय्येव जीवनाः [बुधाः] मां परस्परं अन्योन्यं बोधयन्तः [illegible] कथयन्तः [illegible] च सन्तः] नित्यं तुष्यन्ति परितोषं यान्ति रमन्ति रतिं प्रीतिम् आनन्दं प्राप्नुवन्ति च।

9 With their minds fixed on me with their hearts devoted to me enlightening one another and speaking to one another about me they (the wise) are always contented and happy

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

१०। 'सततयुक्तानां' मयि नित्यासक्तानां प्रीतिपूर्वकं [मां] भजतां

सेवमानानां 'तेषां' 'तं' 'बुद्धियोगं' सम्यग्दर्शनरूप योग तत्त्वज्ञान 'ददामि' 'येन' [बुद्धियोगेन] 'ते' 'मां' 'उपयान्ति' प्राप्नुवन्ति ।

10. To those ever-united with me and worshipping me with love, I give that enlightenment by means of which they come to me

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

११ । 'तेषां' 'अनुकम्पार्थं' दयाहेतोः 'एव' 'अहं' 'आत्मभावस्थः' अन्तःकरणाशयस्थः तेषां बुद्धिवृत्तौ स्थितः [सन्] 'भास्वता' दीप्तिशालिना 'ज्ञानदीपेन' 'अज्ञानजं' अविवेकतः जातं 'तमः' मोहान्धकारमित्यर्थः 'नाशयामि' ।

11. Out of compassion for them, I, manifesting myself in their hearts, dispel the darkness born of ignorance by the shining lamp of knowledge

अर्जुन उवाच

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

१२,१३ । [अर्जुन उवाच] 'भवान्' 'परं ब्रह्म' परमात्मा 'परं' 'धाम' आवासः, तेजः इति शङ्करः, आश्रयः प्रकाशो वा इति मधुसूदनः 'परमं' प्रकृष्टं 'पवित्रं' पावनं [च] । 'सर्वे' 'ऋषयः', 'देवर्षिः नारदः', तथा 'असितः',

दिवत थाव [च] 'त्वा भावत नित्य पुरुष 'दिव्य स्वप्रकाश' थादिदेवं धन्देवाना थादौ भव थजं जन्मरहितं विभु' व्यापक [च] थाह , [त्व] 'स्वय' च दव मे मह्य [तथा] ब्रवीषि ।

12 13 Thou art the Supreme Brahman, the Supreme Refuge and the Most Holy All the sages the divine sage Nárada, as also Asita Devala and Vyása declare thee to be the eternal Person self luminous the primeval Deity unborn and all pervading Thou thyself also tellest me (that)

सर्वमेतदृत मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवा ॥१४॥

१४ । [हे] केशव मां 'यत् [त्व] वदसि एतत् सर्व [अहं] ऋतं सत्य मन्ये अवधारयामि । [हे] भगवन् ते तव व्यक्तिं प्रभव (प्रादुर्भाव) अभिव्यक्ति (श्रीधर) देवा न विदु जानन्ति [तथा] दानवा [च] न [विदु] । हि पादपूरणे यस्मात् इति मधुसूदन ।

14 O Kesava all this that thou tellest me I believe to be true O glorious One neither the gods nor the demons know of thy origin (or manifestation)

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥

१५ । [हे] पुरुषोत्तम 'भूतभावन भूतानाम् प्राणिनाम् उत्पादक भूतेश भूताना नियन्त देवदेव देवाना ईश्वर जगतपते विश्वपालक 'त्व स्वय

'एव' 'आत्मना' आत्मन. प्रज्ञया न तु साधनान्तरेण इति भाव. 'आत्मानं' 'वेत्थ' जानासि, नान्य त्वां जानाति इत्यर्थ ।

15 O Supreme Person, Source and Ruler of created beings, God of gods, [and] Lord of the universe, thou thyself alone knowest thyself by thyself (i e, by thine own inherent power of knowing)

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय: ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

१६। 'याभि' 'विभूतिभि.' आत्मन माहात्म्यविस्तारै. 'त्व' 'इमान्' 'लोकान्' 'व्याप्य' पूरयित्वा 'तिष्ठसि', 'ता' 'दिव्या' अद्भुता (श्रीधर) असर्वज्ञै ज्ञातुमशक्या (मधुसूदन) 'विभूतय' 'अशेषेण' समग्रेन 'वक्तुम' 'अर्हसि' ।

16 Be pleased to relate, without exception, thy own divine manifestations, with which thou pervadest these worlds

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन् मया ॥१७॥

१७। [हे] 'योगिन्' निरतिशयैश्वर्यादिशक्तिशालिन्, 'सदा' [त्वां] 'परिचिन्तयन्' ध्यायन् [अहं] 'कथं' के विभूतिभेदै 'त्वां' 'विद्यां' जानीयां? [हे] 'भगवन्', 'केषु' 'केषु' 'भावेषु' वस्तुषु 'च' [त्वं] 'मया' 'चिन्त्य' चिन्तनीय ,ध्येय. 'असि' ?

17 O Yogin, how can I, by constant meditation know thee? O Glorious One in what aspects art thou to be contemplated by me?

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१८॥

१८। [हे] जनार्दन जनार्दयति * (असुराणां जनानां नरकादि गमयित त्वाम् अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थं प्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यसे इति सर्वजनयाचित पुरुषार्थ वा जायते इति जनः इत्यस्य त अर्दति व्याप्नोति इति सर्वव्यापिन् इति वा) आत्मनः 'योगं' सर्वज्ञत्व सर्वशक्तित्वादिलक्षण ऐश्वर्यातिशय विभूतिं ध्येय वस्तुनो विस्तरं (प्रकार) च विस्तरेण भूयः पुनः कथय 'हि' यतः अमृतं तव वाक्यामृतं शृण्वतः मे मम तृप्तिः परितोषः न अस्ति।

18 O Janardana, relate again at length thine own divine power and manifestation for there is no satiety for me in hearing thy ambrosial (life giving) words

श्रीभगवान् उवाच

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

१९। [श्रीभगवान् उवाच] हन्त (इत्यव्ययं हर्षे अनुकम्पायां वाक्यारम्भे वा) 'कुरुश्रेष्ठ दिव्याः आत्मविभूतयः' आत्मनः मम विभूतयः प्राधान्यतः' प्राधान्येन (प्रधानभूताः काश्चित् एव विभूतीः इत्यर्थः) ते तुभ्यं कथयिष्यामि, हि यस्मात् मे मम विस्तरस्य विभूतिविस्तरस्य अन्तः न अस्ति।

* समुद्रान्तरवासिनो जननामधेयोऽसुरान् घातितवान् जनार्दन इत्यपर टीकायां मातृमिश्रस्य।

19. Well, O best of Kurus, I will relate to you the most prominent ones among mine own divine manifestations, for there is no end to my manifestations.

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

२० । [हे] 'गुडाकेश' (गुडाका=निद्रा आलस्य वा+ईश) जितनिद्र (अत. ध्यानसमर्थ), 'अह' 'सर्वभूताशयस्थितः' सर्वेषां भूताना' प्राणिनां आशये अन्तःकरणे अवस्थितः 'आत्मा' । 'अहम्' 'एव' भूतानाम्' 'आदि.' कारण, 'मध्य' स्थिति., 'अन्तः' प्रलय 'च' ।

20. O Gudakeśa (conqueror of sleep or sloth), I am the Self existing in the hearts of all created beings I am also the beginning, the middle and the end of all created things

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

२१ । 'अहम्' 'आदित्यानां' द्वादशदेवविशेषाणां [मध्ये] 'विष्णुः', 'ज्योतिषां' प्रकाशकानां [मध्ये] 'अंशुमान्' रश्मिमान् 'रवि.' सूर्य्य , 'मरुतां' वायूनां सप्तदेवविशेषानां [मध्ये] 'मरीचिः' नाम वायु. 'अस्मि' . 'अहं' नक्षत्राणां [मध्ये] 'शशी' चन्द्रमा. [अस्मि] ।

21. Of the Ádityas (twelve solar deities), I am Vishnu, among luminaries, I am the radiant Sun; among the Maruts (storm-gods), I am Marichi, among the stars (asterisms or lunar mansions), I am the Moon,

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासव ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

२१। [अहं] वेदानां [मध्ये] सामवे॰ 'अस्मि गानमाधुर्येण अति रमणीयत्वात् देवानां वासव इन्द्र 'अस्मि इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां एकादशानां मन च अस्मि भूतानां प्राणिनां सम्बन्धिनी चेतना बुद्धिवृत्ति ज्ञानशक्ति अस्मि ।

2. Of the Vedas, I am the Sáma Veda among the gods I am Indra (the king of the gods) among the senses I am the sensorium in living beings, I am consciousness (or sentiency)

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरु शिखरिणामहम् ॥२३॥

११। अहं रुद्राणां एकादशानां [मध्ये] शङ्कर च अस्मि, 'यक्ष रक्षसां यक्षाणां रक्षसां च वित्तेश कुबेर [अस्मि] वसूनां अष्टानां पावक अग्नि च अस्मि शिखरिणां शिखरवतां उच्चानां पदार्थानां पर्वतानां मध्ये मेरु [अस्मि]।

23 Of the Rudras I am Sankara of the Yakshas and Rákshasas, I am Kuvera (the Lord of wealth) of the. Vasus, I am Agni of peaked mountains, I am Meru (the Golden Mount)

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्द सरसामस्मि सागर ॥२४॥

२४। [हे] पार्थ पृथातनय अर्जुन, मां पुरोधसां पुरोहितानां

(રાજપુરોહિતાનામિતિ શઙ્કરઃ) 'मुख्यं' પ્રધાન દેવપુરોહિતત્વાત્ ઇતિ ભાવઃ 'बृहस्पतिं' 'विद्धि' જાનીહિ। 'अहं' 'सेनानीनां' સેનાપતીનાં મધ્યે 'स्कन्दः' દેવસેનાપતિ. કાર્ત્તિકેય. [अस्मि], 'सरसां' જલાશયાનાં (સ્થિરજલાશયાનામિતિ શ્રીધરઃ, દેવખાતજલાશયાનામિતિ મધુસૂદનઃ) મધ્યે 'सागरः' સગરપુત્રૈઃ ખાતો જલાશયઃ સમુદ્રઃ 'अस्मि'।

24 Know me, O son of Prithá, to be the chief of family-priests, Brihaspati (the household priest of Indra). Among generals, I am Skanda (Kartikeya, the general of the gods), among (natural) reservoirs of water, I am the ocean

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥

૨૫। 'अहं' મહર્ષીણાં [મધ્યે] 'भृगुः', 'गिरां' વાક્યાનાં મધ્યે 'एकम् अक्षरम्' ઓઙ્કાર 'अस्मि', 'यज्ञानां' અગ્નિહોત્રાદિ-કર્મણાં મધ્યે 'जपयज्ञः' મન્ત્રાદીનાં પુનઃ પુનરુચ્ચારણરૂપઃ યજ્ઞઃ (હિંસાદિરાહિત્યેન અસ્ય પ્રાધાન્યમિતિ ભાવઃ), [તથા] 'स्थावराणां' સ્થિતિશીલાનાં પદાર્થાનાં મધ્યે 'हिमालयः' હિમવાન્ પર્વતરાજઃ [अस्मि]।

25. Of the great sages, I am Bhrigu, among words, the monosyllable (Om), among sacrifices (or acts of worship), the sacrifice of *japa* (silent repetition or muttering of prayers), among unmoving things, the Himalaya.

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

२६। [अहं] 'सर्ववृक्षाणां' सर्वेषां वृक्षाणां मध्ये 'अश्वत्थः' 'देवर्षीणां' च मध्ये 'नारदः' 'गन्धर्वाणां' देवयोनिविशेषाणां मध्ये 'चित्ररथः' नाम गन्धर्वः 'सिद्धानां' जन्मत एव धर्मज्ञानादिप्राप्तानां विकासप्रमुनीनां मध्ये 'कपिलः' 'मुनिः' [महर्षिः]।

26 [I am] Asvattha (the holy fig tree), among all trees, Narada among divine sages Chitraratha among Gandharvas (celestial musicians or singers) the sage Kapila among the Siddhas (perfected beings, seers or saints who are born perfected)

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

२७। 'माम्' 'अश्वानां' [मध्ये] 'अमृतोद्भवं' अमृतार्थं समुद्रमन्थनात् उद्भूतं 'उच्चैःश्रवसं' नाम इन्द्रस्य अश्वं 'गजेन्द्राणां' हस्तिश्रेष्ठानां मध्ये 'ऐरावतं' नाम इन्द्रस्य अमृतमथनोद्भवं गजं 'नराणां' मनुष्याणां मध्ये 'नराधिपं' राजानं च 'विद्धि'।

27 Among horses, know me as Uchchaihsravá (Indra s horse) born of ambrosia (i e, sprung from the ocean when it was churned for ambrosia), among lordly elephants Airavata (Indra's elephant) and among men, the ruler of men (i e the king)

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८॥

२८। 'आयुधानां' अस्त्राणां मध्ये 'अहं' 'वज्रं' दधीचेरस्थिसम्भवं अस्त्र

'धेनूनां' दुग्धवतीनां गवां मध्ये 'कामधुक्' (कामान् दोग्धि इति कामधुक्) समुद्रमथनोद्भवा वसिष्ठस्य सर्व्वकामप्रदात्री कामधेनुः (सामान्या कामधेनुः वा) 'अस्मि', 'अहं' [प्रजनयितॄणां मध्ये] 'प्रजनः' प्रजनयिता प्रजानां सन्तानानां उत्पत्तिहेतुः 'कन्दर्पः' कामदेवः 'अस्मि,' 'सर्पाणां' सर्पभेदानां (शङ्करः) सविषाणां (श्रीधरः) 'वासुकिः' सर्पराजः 'अस्मि'।

28. Among weapons, I am the thunderbolt (made of Dadhichi's bones), among cows, I am the Kámadhuk (also called the Kâmadhenu, the cow of plenty, the celestial cow yielding all desirable things), [among procreators,] I am the progenitor Kandarpa (also called Kámadeva, or, simply, Kāma, the god of love); among (venomous) serpents, I am the Vàsuki (the king of serpents).

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥२९॥

२९। 'नागानां' नागविशेषाणां (शङ्करः) निर्व्विषाणां [सर्पाणाम] इति श्रीधरः [मध्ये] 'अहं' [तेषां राजा] 'अनन्तः' शेषः 'अस्मि' 'यादसां' जलजन्तूनां (अब्देवतानां इति शङ्करः) [राजा] 'वरुणः' [अस्मि], 'पितॄणां' पितृदेवानां मध्ये 'अर्य्यमा' नाम पितृराजः 'च' 'अस्मि', 'संयमतां' संयमनं कुर्व्वतां नियन्तॄणां मध्ये 'अहं' 'यमः' धर्म्मराजः कृतान्तः [अस्मि]।

29. Among Nágas (snake-demons, or venomless serpents), I am Ananta (their king), among aquatic beings (or water-gods), I am Varuna (the water-

king) among the Pitris (Manes), I am Aryama (their chief); among controllers (or correctors) I am Yama (the god of death who is also the judge of the dead)

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

३० । दैत्यानां दितिवंश्यानां असुराणां च [मध्ये] अहं प्रह्लादः अस्मि कलयतां गणयतां गणनं कुर्वतां [मध्ये अहं] कालः समय ... इत्यर्थः (श्रीधर) [अस्मि] मृगाणां पशूनां च, [मध्ये] अहं मृगेन्द्रः पशुराज सिंहः (व्याघ्रो वा इति मधुः) [अस्मि] पक्षिणां च [मध्ये अहं] वैनतेयः विनतासुतः पक्षिराज गरुडः [अस्मि] ।

30 And among the demons I am Prahláda (the pious demon for whom Vishnu became incarnate in the form of Nrisinha) among reckoners I am time among quadrupeds I am the king of beasts (the Lion) and among birds I am the son of Vinatá, Garuda (probably the eagle—the Váhana or vehicle of Vishnu)

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

३१ । पवतां पावयितॄणां पवित्रकारिणां (वेगवतां वा इति श्रीधर) [मध्ये] अहं 'पवनः' वायुः 'अस्मि' 'शस्त्रभृतां' शस्त्रधारिणां [मध्ये अहं] 'रामः' दाशरथिः (मधुर श्रीधरश्च) परशुराम (विश्वनाथ) [अस्मि]

'झषाणां' मत्स्यानां [मध्ये अहं] 'मकरः' नाम मत्स्यजातिविशेषः 'अस्मि' ; 'स्रोतसां' प्रवाहोदकानां नदनदीनां [मध्ये अहं] 'जाह्नवी' जह्नुकन्या गङ्गा 'अस्मि' ।

31. Among purifiers (or swift-flowing things), I am the wind, among wielders of weapons, I am Ráma (Dasaratha's son, Ráma, according to Sankara, Sridhara and Madhusúdana Parasuráma, according to Visvanátha), among fishes, I am Makara (the shark or crocodile), among streams (of water), I am Jáhnaví (the Ganges).

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥

३२। [हे] 'अर्ज्जुन', 'सर्गाणां' सृष्टवस्तूनां 'आदिः' उत्पत्तिः, 'अन्तः' विलयः 'च' 'मध्यं' स्थितिः 'च' 'अहम्' 'एव', 'विद्यानां' [मध्ये] 'अहम्' 'अध्यात्मविद्या' आत्मविद्या, ब्रह्मविद्या, 'प्रवदतां' वक्तॄणां वाग्मिनां [अहम्] 'वादः' यथार्थविचारः, तत्त्वनिर्णयात्मिका कथा [अस्मि] ।

32 Of created things, I am the beginning, the end, and also the middle, O Arjuna, among sciences, I am the science of the (Supreme) Self, in orators (disputants or controversialists), I am *váda* (reasoned speech or argument).

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥३३॥

३३। 'अक्षराणां' सर्व्वेषां वर्णानां मध्ये [अहम्] 'अकारः' (तस्य

समस्ताभ्यस्तेन श्रेष्ठत्वात् इति श्रीधर) 'अथवा सामासिकस्य समासेषु द्वन्द्व मध्ये च द्वन्द्व (उभयपदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात् इति श्रीधर') [अस्मि], अहम् 'एव अक्षय अक्षीण अर्वाद्रूपेण काल (अहर्वोत्ता मध्ये महाकाली हर इति विश्वनाथ) अहं [कर्मफलविधातृणां मध्ये] 'विश्वतोमुख सर्वतोमुख धाता सर्वजगत कर्मफलस्य विधाता इति मधुर (अह मध्ये ब्रह्मा इति विश्वनाथ) ।

33 Among letters I am the letter अ (A) among compounds I am the compound Dvandva (the dual or copualtive compound) I am also undecaying (unending) Time I am the Dispenser of the fruits of actions with the face on every side (*i e* watching in all directions)

मृत्यु सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्ति श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृति क्षमा ॥३४॥

३४। अहम् [संहारकाणां मध्ये] सर्वहर सर्वहरणकारी सर्वसंहारक मृत्यु च भविष्यता भविष्यद्वस्तूना उद्भव उत्पत्तिहेतु च (भाविकल्याणानां उत्कर्षप्राप्तिश्च यानां अभ्युदयप्राप्तिहेतु इति मधुर भाविकल्याना प्राणिनाम् अभ्युदय इति श्रीधर)। नारीणां स्त्रीणां (मध्ये) कीर्ति ख्याति श्री कान्ति शोभा लक्ष्मी वाक् वाणी स्मृति स्मरणशक्ति मेधा धारणावती बुद्धि ग्रन्थधारणशक्ति धृति धैर्य क्षमा मानापमानयो अविकृतचित्तता च [अहमेव]। कीर्त्याद्या धर्मदेवतारूपा स्त्रिय (श्रीधर)।

34 And I am all destroying Death, and the source

of those that are to be I am also Kírti (fame) Srí (beauty or fortune), Vák (speech), Smriti (memory), Medhá (intelligence) Dhriti (fortitude or constancy), and Kshamá (forgiveness) among females (or of women).

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥३५॥

३५ । 'अहम्' 'साम्नां' सामगानसमूहानां मध्ये 'बृहत्साम' तन्नामक इन्द्रस्तुतिरूपं प्रधानं सामगानं, 'तथा' छन्दसां छन्दोविशिष्टानां मन्त्राणां मध्ये 'गायत्री' नाम सवितृस्तुतिरूप-प्रसिद्ध-वैदिक मन्त्रः, 'अहम्' 'मासानां' मध्ये 'मार्गशीर्षः' अग्रहायणः, अभिनव-शस्यसम्पन्नत्वात्, 'ऋतूनां' मध्ये 'कुसुमाकरः' वसन्तः [च अस्मि] ।

35 Among Sámans (hymns of the Sáma-Veda), I am the Vrihat-Sáman ; among metres (metrical formulas of prayer), the Gáyatri , among the months, Márgasírsha (Agraháyana), among the seasons, the flowery season (spring).

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥

३६ । 'अहम्' 'छलयतां' छलनाकारिणां वञ्चकानां [सम्बन्धि] 'द्यूतं' पाशकक्रीडा, [तथा] 'तेजस्विनां' प्रतापशालिनां 'तेजः' प्रभावः 'अस्मि', 'अहम्' [जेतॄणां] 'जयः' उत्कर्षः शत्रुपराजयः 'अस्मि', [व्यवसायिनां, उद्यमशीलानां] 'व्यवसायः' उद्यमः 'अस्मि', 'सत्त्ववतां' बलिनां, सात्त्विकानामिति शङ्करः 'सत्त्वं' बलं धर्मज्ञानादि-लक्षणं सत्त्वकार्यं वा [अस्मि] ।

36 Of cheats, I am the game of dice, [and] of the valiant, I am the valour I am the victory (of the victorious); I am the perseverance (or determination) [of the persevering] I am the strength of the strong

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥३७॥

३७ [illegible]

37 Among the Vrishnis (descendants of Vrishni an ancestor of Krishna) I am Vâsudeva (*i e* myself who am your friend and am now speaking to you) among the Pândavas Dhananjaya (Arjuna *i e*, your self); among the Munis (sages) Vyâsa; among the wise the wise Usanas (Sukra the preceptor of the Daityas)

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८॥

३८ [illegible] जिगीषतां [illegible] नीति [illegible] गुह्यानां [illegible] 'ज्ञानवतां [illegible] ज्ञान [illegible] [आहे]।

38. Of tamers (or chastisers) I am the rod, of those that desire to conquer I am statesmanship (or political wisdom); of secrets I am silence. I am also the knowledge of the knowing or wise.

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥३९॥

३९। [हे] 'अर्जुन', 'यत्' 'च' सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं 'तत्' 'अपि' अहम् [एव], 'मया' 'विना' यत् 'चराचरं' चरं जङ्गमं अचरं स्थावरं वा 'भूतं' वस्तु 'स्यात्' भवेत् 'तत्' [वस्तुतः] 'न' 'अस्ति' (अतः मदात्मकं सर्वमित्यर्थः इति शङ्करः)।

39. And I am also that which is the seed of all beings (or things), O Arjuna. There is nothing, moving or unmoving, that exists without me.

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥

४०। [हे] 'परन्तप' शत्रुतापन (जितेन्द्रिय वा), 'मम' 'दिव्यानां' 'विभूतीनां' विस्ताराणां 'अन्तः' इयत्ता 'न' 'अस्ति'। 'एषः' 'तु' 'विभूतेः' 'विस्तरः' विस्तारः विवृतिः 'मया' 'उद्देशतः' एकदेशेन, सङ्क्षेपतः 'प्रोक्तः'।

40. O harasser of (your) foes, there is no end to my divine manifestations. This detailed description of my manifestation has been given by me only by way of example.

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् ॥४१॥

४१। विभूतिमत् ऐश्वर्ययुक्त श्रीमत् शोभावत् कान्तिमत् सम्पत्तियुक्त ऊर्जित प्रभावबलादिना अतिशयित (उत्साहोपेत इति शङ्कर) एव वा यत् यत् सत्त्व वस्तुमात्र [अस्ति] तत् तत् एव [त्व] मम तेजो ऽशसम्भव तेजस प्रभावस्य शक्तेर्वा अंशेन सम्भूत जात [इति] अवगच्छ जानीहि ।

41 Whatever glorious beautiful or mighty thing there is know all that to have sprung from a part of my energy

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२॥

४२। अथवा [हे] धनञ्जय एतेन बहुना [पृथक् पृथक्] ज्ञातेन तव किं [प्रयोजनम्] ? अहम् इदं कृत्स्न समस्त जगत् एकांशेन मम एकदेशमात्रेण विष्टभ्य धृत्वा स्थित अवस्थित (न मद्व्यतिरिक्तं किञ्चिदपि अस्ति तस्मात् सर्वत्र मद्दृष्टिमेव कुरु इत्यथ)। "पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृत दिवीति" (ऋक १० ।६० ।३ छान्दोग्य ३।१२।६)।

42 Or of what avail is this detailed knowledge to you? I exist sustaining the whole universe with (but) one portion (of myself) [*i e*, there is nothing beyond me in this world I am in it and also above it, therefore see *me* alone in everything]

विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः

०:*:०

अर्जुन उवाच

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

१। [अर्ज्जुन. उवाच] 'मदनुग्रहाय' ममानुग्रहार्थं शोकनिवृत्तिरूपाय उपकाराय 'यत्' 'परम' निरतिशय (परमात्मनिष्ठ इति श्रीधर) 'गुह्य' गोप्य 'अध्यात्मसज्ञित' आत्मानात्मविवेकविषयक 'वच.' वाक्य 'त्वया' 'उक्त' 'तेन' ते वचसा 'मम' 'अय' 'मोहः' अविवेकबुद्धि, भ्रम 'विगतः' विनष्ट. ।

1. By the words about the profound secret concerning the descrimination of Self and Not-Self which thou hast uttered for my benefit, this, my delusion, has been dispelled.

[*Adhyátma* also means the Supreme Self, or the relation of the Supreme and the individual Self]

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥

२। 'हि' यतः [हे] 'कमलपत्राक्ष' पद्मपत्राक्षलोचन, 'त्वत्तः' भवतः

सकाशात् भूतानां प्राणिनां (वस्तूनां वा) भवाप्ययौ भव उत्पत्ति अप्यय विनाश विलय तौ विस्तरश विस्तरेण मया' श्रुतौ 'माहात्म्यं अव्यय महात्मन महिमान सर्वात्मत्वादिरूप ऐश्वर्यम् अपि च [श्रुतम्]।

2 For, O lotus eyed One, the production and dissolution of beings (or things) have been heard by me in detail from thee and also thy inexhaustible greatness

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥३॥

३। [हे] परमेश्वर त्वं 'यथा' येन प्रकारेण आत्मानं त्वं 'आत्थ' ब्रवीषि एतत् सर्वं [एवं] त्वद्वाक्ये अविश्वासो मे नास्ति [तथापि हे] 'पुरुषोत्तम पुरुषश्रेष्ठ ते तव 'ऐश्वरं ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलादिभि सम्पन्न 'रूपं द्रष्टुम् इच्छामि।

3 O Supreme Lord thou art as thou describest thyself I [now] desire O Best of Persons, to behold thy divine form

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥

४। [हे] प्रभो 'यदि तत् रूपं मया 'द्रष्टुं शक्यं 'इति [त्वं] मन्यसे विश्वसिषि 'तत तर्हि [हे] 'योगेश्वर त्वं' [तव] अव्ययं' नित्यम् आत्मानं ऐश्वररूपविशिष्टं 'मे मह्यं दर्शय।

4. If, O Lord, thou thinkest that that form can be seen by me, then, O Lord of *yoga*, show me thine immutable self

श्रीभगवान् उवाच

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

५। [श्रीभगवान् उवाच] [हे] 'पार्थ' पृथातनय, 'नानाविधानि' अनेकप्रकाराणि 'नानावर्णाकृतीनि' नाना अनेके वर्णा तथा आकृतय अवयव-सन्निवेशविशेषा येषा (रूपाणा) तानि 'च' 'शतश.' 'सहस्रश.' अनेकशः इत्यर्थः 'मे' मम 'दिव्यानि' दिवि भवानि अलौकिकानि 'रूपाणि' 'पश्य' ।

5 Behold [then], O son of Prithá, my divine forms of divers kinds and of divers colours and shapes, hundreds and thousands in number

पश्यादित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥६॥

६। [हे] 'भारत' भरतवंशावतंस अर्ज्जुन, 'आदित्यान्' द्वादशसंख्यकान् 'वसून्' अष्टौ, 'रुद्रान्' एकादश, 'अश्विनौ' द्वौ, 'तथा' 'मरुत.' एकोनपञ्चाशद्दे-वताविशेषान् [मम देहे] 'पश्य'। 'बहूनि' 'अदृष्टपूर्व्वाणि' त्वया अन्येन वा केनचित् पूर्व्वम् अदृष्टानि 'आश्चर्याणि' अद्भुतानि (रूपाणि वस्तूनि वा) [च] 'पश्य' ।

6. Behold, O descendant of Bharata, the [twelve]

Adityas the [eight] Vasus the [eleven] Rudras, the [two] Asvins and also the [forty nine] Maruts [in my body] Also behold many wonderful things never seen before

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥

७। [१] गुडाकेश (निद्राजयी अर्जुन) [illegible]

7 Here in my body behold to day, O Gudakesha (sleepless One) the whole universe with everything moving (animate) and unmoving (inanimate) and whatever else you desire to see (all) in one (place)

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

८। [illegible]

8 But you will not be able to see me with this your

own (natural or human) eye. [So] I give you a divine eye. Behold my sovereign *yoga* (wonder-working power).

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥९॥
अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥११॥

९ ११। [सञ्जय उवाच] [हे] 'राजन्' (धृतराष्ट्र), 'महायोगेश्वर' (महांश्चासौ योगेश्वरश्चेति) 'हरि' कृष्ण 'एवं' यथोक्तप्रकारेण 'उक्त्वा' 'तत' अनन्तर 'पार्थाय' अर्ज्जुनाय 'परमम्' उत्कृष्टम 'ऐश्वर' 'रूप' विश्वरूप—[किम्भूत तत् रूप ?]—'अनेकवक्त्रनयन' अनेकानि वक्त्राणि मुखानि नयनानि चक्षूषि च यस्मिन् त, 'अनेकाद्भुतदर्शनं' अनेकेषा अद्भुतानां आश्चर्य्याणा दर्शन यस्मिन् (अथवा अनेकानि अद्भुतानि विस्मयजनकानि दर्शनानि यस्मिन् त) 'अनेकदिव्याभरण' अनेकानि दिव्यानि उत्तमानि आभरणानि भूषणानि यस्मिन् त, 'दिव्यानेकोद्यतायुध' दिव्यानि उत्तमानि अनेकानि उद्यतानि उत्तोलितानि आयुधानि अस्त्राणि यस्मिन् त, [किञ्च] 'दिव्यमाल्याम्बरधर' दिव्यानि माल्यानि अम्बराणि वस्त्राणि च धारयति यः (अथवा ध्रियन्ते येन ईश्वरेण) त, 'दिव्यगन्धानुलेपनं' दिव्यंगन्धानुलेपनं यस्य वा यस्मिन् त, 'सर्व्वाश्चर्य्यमयम्' (अनेकाद्भुतप्रचुरम् इति मधुसूदनः), अनन्त' अन्तहीन अपरिच्छिन्न 'विश्वतोमुखं' विश्वतः

सर्वतः मुखानि यस्मिन् (तथा भूतं) तं सर्वताश्चर्यमयम् ... विश्वरूपं निदर्श—दर्शयामास [पञ्चमी दृश्य इति वा पाठः दृश्यते (शङ्कर)] ।

9-11 [Sanjaya said—] Having thus spoken O king (Dhritarashtra) the great Lord of *yoga* Hari, then showed to Pártha his supreme divine form—the Divine Being having many mouths and eyes many wonderful sights many celestial ornaments many up raised divine weapons [but] wearing divine garlands and robes anointed with divine unguents wonderful to all (or all miraculous) infinite (and) with faces in all directions

[In explaining the 10th sloka Sankara connects the epithets in it with रूपं (हरिं) but those in the 11th he connects with देवं (a substantive meaning ईश्वर—the Divine Being) This difference in the construction does not seem to commend itself to many It might have been avoided if he had only made the construction consistent by connecting the epithets in the 11th sloka also with देव Visvanath is silent here He does not say anything about the word देवं (whether it is a substantive or an adjective) But Sridhara and Madhusudana clearly interpret देव as meaning द्योतनात्मक (adj) and qualifying रूप Apte also takes the same view in his Dictionary and gives divine and celestial as its equivalents He also gives shining as an equivalent elsewhere But देव as an adjective is not found in any lexicon We have therefore followed Sankara, differing only in this that we have connected the epithets in both the 10th and 11th slokas with देवम्]

दिवि सूर्य्यसहस्रस्य भवेद् युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२॥

१२। 'यदि' 'दिवि' अन्तरीक्षे आकाशे 'सूर्य्यसहस्रस्य' सूर्य्याणां सहस्र तस्य 'भाः' प्रभा दीप्तिः 'युगपत्' एकदा 'उत्थिता' उदिता 'भवेत्', [तर्हि] 'सा' 'भाः' 'तस्य' महात्मनः' विश्वरूपस्य 'भासः' प्रभायाः [कथञ्चित्] 'सदृशी' अनुरूपा 'स्यात्' (विश्वरूपस्य एव भा अतिरिच्यते इति भावः) ।

12 If the lustre of a thousand suns were ever to burst all at once in the sky, that might be (to some extent) like the lustre of that Great One

तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥१३॥

१३। 'तदा' 'पाण्डवः' पाण्डुपुत्रः अर्ज्जुनः 'तत्र' 'देवदेवस्य' देवानां देवत्वस्य हरेः 'शरीरे' (तस्मिन् विश्वरूपे इत्यर्थः) 'अनेकधा' नानाप्रकारे 'प्रविभक्तं' पृथक्कृतं नानाविभागेन अवस्थितम् इत्यर्थः 'कृत्स्नं' समस्तं 'जगत्' 'एकस्थं' एकत्रस्थितं (तदवयवत्वेन) 'अपश्यत्' दृष्टवान् ।

13. The son of Pándu (Arjuna) then beheld there, in the body of the God of gods, the whole universe multifariously divided, [yet] existing (all) in one.

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥१४॥

१४। 'ततः' दर्शनानन्तरं 'सः' धनञ्जयः' अर्ज्जुनः 'विस्मयाविष्टः' विस्मयेन

आविष्ट: विस्मित: 'हृष्टरोमा' हृष्टानि उद्भूतपुलकितानि रोमाणि यस्य स: रोमाञ्चित [च सन्] देवं विश्वरूपं शिरसा प्रणम्य भक्तिप्रह्वेण (भूमिलग्नेन मस्तकेन वा) भक्त्यतिशयेन प्रणम्य कृताञ्जलि: (कृत अञ्जलिर्येन स) सम्पुटीकृतहस्तो भूत्वा [वक्ष्यमाणं वाक्यं] अभाषत उक्तवान्।

14 Then he Dhananjaya (the winner of wealth, Arjuna), struck with wonder and with his hair standing on end saluted the Deity with his head [bent down] and with folded hands, spoke [as follows]

अर्जुन उवाच

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥

१५। [वि] देव तव देहे सर्वान् देवान् तथा भूतविशेषसङ्घान् भूतविशेषाणां प्राणिविशेषाणां संघान् समूहान् कमलासनस्थं पद्मासनस्थं (पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थम् इति शङ्कर: भगवन्नाभिकमलासनस्थम् इति वा इति मधुसूदन:) 'ईशं' ब्रह्माणं चतुर्मुखं सर्वान् दिव्यान् दिवि भवान् ऋषीन् [दिव्यान्] उरगान् उरसा गच्छन्तीति उरगास्तान् सर्पान् वासुकिप्रभृतीन् च पश्यामि।

15 [Arjuna said—]O God I see in thy body all the gods, as also hosts of particular beings the god Brahmā seated on a lotus (the earth), and all the divine sages and the celestial serpents

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम्
पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिम्
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥१६॥

१६। [हे] 'विश्वेश्वर' 'विश्वरूप' ('विश्वं रूपं यस्य स', तस्य सम्बोधनं) 'अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं अनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि यस्य तं, 'अनन्तरूपं' अनन्तानि रूपाणि यस्य तं 'त्वां' 'सर्व्वतः' सर्व्वत्र 'पश्यामि' 'तव' 'अन्तं' अवसानं सीमां 'न' 'पश्यामि', 'न' 'मध्यं' 'न' 'पुनः' 'आदिं' [पश्यामि] ।

16 O Lord of the Universe, O thou whose form the universe is (*i. e*, who art manifest in the universe), I behold thee everywhere with many arms, bellies, mouths and eyes, (and) of countless forms I do not see thy end, nor thy middle, nor yet thy beginning

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्
दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥१७॥

१७। 'किरीटिनं' मुकुटवन्तं 'गदिनं' गदावन्तं 'चक्रिणं' चक्रम् अस्यास्तीति चक्री तं चक्रधरं 'सर्व्वतः' 'दीप्तिमन्तं' दीप्तिशालिनं 'तेजोराशिं' तेजःपुञ्जं 'दुर्निरीक्ष्यं' दुःखेन निरीक्ष्यं दुर्दर्शनीयं द्रष्टुमशक्यम् इति भावः, 'दीप्तानलार्क-द्युतिं' दीप्तौ अनलार्कौ अग्निसूर्य्यौ तयोः द्युतिरिव द्युतिः तेजः यस्य तं 'अप्रमेयं' सूक्ष्मत्वात् प्रमातुम् निश्चेतुं अशक्यं अशक्यपरिच्छेदम् असीमं 'त्वां' 'समन्तात्' सर्व्वत्र 'पश्यामि' ।

17 I behold thee with crown, mace and discus, as a mass of light shining on all sides, hard to look at, having the effulgence of a blazing fire or a dazzling sun (and) immeasurable

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यम्
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

१८। त्वम् अक्षरम् अविनाशि परमं श्रेष्ठं (परं ब्रह्म इति यावत्) वेदितव्यं ज्ञातव्यं त्वम् अस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृष्टं निधानं आश्रयस्थानं त्वम् अव्ययः नित्यः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनधर्मस्य रक्षकः त्वं सनातनः चिरन्तनः पुरातनः पुरुषः [च] मे मम मतः अभिप्रेतः सम्मतः [असि]।

18 Thou art the Imperishable One the Highest Object to be known Thou art the Supreme Support of this universe Thou art the Immutable the Protector of the eternal law of righteousness Thou art, to my mind the Primeval Person

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य्य
मनन्तबाहुं शशिसूर्य्यनेत्रम्।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रम्
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥१९॥

१९। अनादिमध्यान्तं आदिश्च मध्यश्च अन्तश्च न विद्यन्ते यस्य तं उत्पत्ति

क्षितिलयरहित 'अनन्तवीर्य्यं' अनन्तं वीर्य्यं प्रभावो यस्य तं, 'अनन्तबाहुं' अनन्ता. बाहव: यस्य तं, 'शशिसूर्य्यनेत्रं' शशिसूर्य्यौ नेत्रे यस्य तं 'चन्द्रादित्य-नयनम्' "अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्य्यौ" इति श्रुते (मुण्डक २।१।४) 'दीप्त-हुताशवक्त्रं' दीप्त हुताश. अग्नि वक्त्रं (वक्त्रेषु वा) यस्य अथवा तद्वत् वक्त्राणि यस्य तं, 'स्वतेजसा' स्वीयतेज प्रभावेन 'इदं' 'विश्वं' 'तपन्तं' सन्तापयन्तं 'त्वां' 'पश्यामि'।

19 I behold thee without beginning, middle, or end, of infinite prowess, with countless arms, having the sun and the moon as (thine) eyes, with faces like a blazing fire [and] heating this universe with thy glare.

> द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
> व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वा: ।
> दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदम्
> लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥२०॥

२०। [हे] 'महात्मन्' 'इद' 'द्यावापृथिव्यो.' द्यौ. स्वर्गश्च पृथिवी च तयो: 'अन्तरं' मध्यं अन्तरीक्षम आकाशमित्यर्थ 'हि' (पादपूरणे, निश्चित वा) 'एकेन' 'त्वया' विश्वरूपधरेण 'व्याप्तं' [तथा] 'सर्व्वा' 'दिशश्च' [व्याप्ता:], 'तव' 'इदं' 'अद्भुतं' विस्मयजनकम् 'उग्रं' घोरं भयानकं 'रूपं' 'दृष्ट्वा' 'लोकत्रयं' लोकानां त्रयं स्वर्गमर्त्यरसातलं 'प्रव्यथितं' अतिभीतं प्रचलितं वा।

20 O High-souled One, this intervening space between heaven and earth and all quarters (of the world) are pervaded by thee. The three worlds are extremely distressed on beholding this marvellous and awful form of thine

अमी हि त्वा सुरसङ्घा विशन्ति
केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥

२१। अमी सुरसङ्घाः देवसमूहाः हि त्वां विशन्ति शरणं प्रविशन्ति (श्रीधर) प्रविशन्तो दृश्यन्ते (मधु) केचित् (सुरसङ्घाः) भीताः [सन्तः] प्राञ्जलयः कृतसम्पुटकरपुटाः (भूत्वा) [त्वां] गृणन्ति स्तुवन्ति रक्षार्थं प्रार्थयन्ते महर्षिसिद्धसङ्घाः महर्षीणां सिद्धानां च सङ्घाः स्वस्ति एवं जगतः शुभमस्तु इति उक्त्वा पुष्कलाभिः श्रेष्ठाभिः बहुलाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति ।

21 Those hosts of god are entering into thee (as their Refuge) Some affrighted invoke thee (for protection) with joined palms The multitudes of great sages and Siddhas (vide ch x) praise thee in excellent hymns crying May it be well [with the world]

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा
वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२२॥

२२। रुद्रादित्याः रुद्राश्च आदित्याश्च वसवः ये च साध्याः नाम देवाः विश्वे विश्वेदेवाः नाम देवविशेषाः अश्विनौ अश्विनीकुमारौ मरुतः मरुद्गणाः च ऊष्मपाः पितरः पितृलोकविशेषाः च गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घाः गन्धर्वाणां यक्षाणां असुराणां सिद्धानां च सङ्घाः ते च सर्वे विस्मिताः विस्मयमापन्नाः [सन्तः] त्वां वीक्षन्ते पश्यन्ति ।

22. The Rudras, the Adityas, the Vasus, and those that are (called) Sadhyas, the Visvas, the Asvins, the Maruts, and the Ushmapas (the Manes) and the multitudes of [demi-gods and demons, named] Gandharvas, Yakshas, Asuras and Siddhas, all are beholding thee, amazed.

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रम्
महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालम्
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥२३॥

२३ । [हे] 'महाबाहो,' 'ते' तव 'बहुवक्त्रनेत्र" बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि चक्षूंषि यस्मिन् (रूपे) तत्, 'बहुबाहूरुपाद' बहवः बाहवः ऊरवः पादाश्च यस्मिन् तत्, 'बहूदर' बहूनि असंख्यानि उदराणि यस्मिन् तत्, 'बहुदंष्ट्राकराल' बहुभिः [बह्वीभिः] दंष्ट्राभिः बृहद्दन्तैः करालं विकृतं भयङ्करं 'महत्' 'रूप' 'दृष्ट्वा' 'लोकाः' प्राणिनः (भुवनानि वा) 'प्रव्यथिताः' अतिभीताः भयेन प्रचलिताः 'तथा' 'अहं' अहमपि [प्रव्यथितः] ।

23. O Mighty-armed, beholding thy huge form with many mouths and eyes, many arms, thighs and feet, and many bellies, and terrible with many large teeth, all beings and myself also are extremely distressed

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णम्
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥२४॥

२४। [हे] विष्णो (व्यापनशील) नभःस्पृशं नभः गगनं स्पृशतीति नभःस्पृक् तं दीप्तं ... ... अनेकवर्णं अनेके वर्णा यस्य तं व्यात्ताननं व्यात्तानि विवृतानि विस्तारितानि आननानि मुखानि यस्य तं दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्य तं त्वाम् हि दृष्ट्वा प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथित ... अन्तरात्मा मनो यस्य स ... [अहं] धृतिं धैर्यं शमं शान्तिं मनःस्थैर्यं च न विन्दामि लभे।

24 O Vishnu (the all pervading One) on seeing thee as touching the sky radiant many coloured with open mouths and huge glowing eyes I troubled in my inmost self fail to retain my peace and firmnes

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥

२५। दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिः ... करालानि विकृतानि भयङ्कराणि कालानलसन्निभानि प्रलयाग्निसदृशानि च ते तव मुखानि दृष्ट्वा एव ... [अहं] दिशः न जाने (पूर्वापरविवेकेन न जानामि) ... शर्म सुखं च न लभे ... [हे] देवेश देवानां ईश जगन्निवास जगतां निवास निवसतिस्थान आधार प्रसीद प्रसन्नो भव।

25 At the mere sight of thy mouths terrific with large teeth and resembling the fire of final destruction

I fail to discriminate the cardinal points or quarters of the sky, nor do I find peace Have mercy, O God of gods, Support of the world

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥२७॥

२६,२७। 'अमी' 'च' 'धृतराष्ट्रस्य' 'सर्व्वे' 'एव' 'पुत्राः' दुर्योधनादयः 'अवनिपालसङ्घैः' अवनिं पृथ्वीं पालयन्ति ये तेषां शल्यजयद्रथादीनां राज्ञां सङ्घैः समूहैः 'सह' 'तथा' 'भीष्मः' 'द्रोणः', 'असौ' 'सूतपुत्रः' अधिरथ-सारथि-पालितः सूर्य्यतनयः कर्णः 'अस्मदीयैः' अस्मत्पक्षीयैः 'योधमुख्यैः' योद्धृप्रधानैः धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिः 'सह' 'त्वरमाणाः' त्वरायुक्ताः धावन्तः सन्तः 'त्वां' 'ते' तव 'दंष्ट्राकरालानि' दंष्ट्राभिः विकृतानि 'भयानकानि' भयङ्कराणि 'वक्त्राणि' मुखानि 'विशन्ति' प्रविशन्ति, 'केचित्' (मुखानि प्रविष्टानां मध्ये) 'दशनान्तरेषु' दन्तसन्धिषु 'विलग्नाः' संश्लिष्टाः (भक्षितं मांसमिव) 'चूर्णितैः' चूर्णीकृतैः 'उत्तमाङ्गैः' मस्तकैः उपलक्षिताः 'संदृश्यन्ते' उपलभ्यन्ते ।

26, 27 And all those sons of Dhritaráshtra, with hosts of kings of the earth, Bhíshma, Drona, and yon charioteer's son (Karna), together with our warrior-

chiefs are hurrying into thy frightful mouths, terrific with large teeth. Some (of them) are seen clinging to the interstices of thy teeth with their heads crushed to pieces

> यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगा
> समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
> तथा तवामी नरलोकवीरा
> विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥२८॥

२८। 'यथा नदीनां 'बहव' अनेके 'अम्बुवेगा' अम्बूनां जलानां वेगा' वेगवन्त प्रवाहा वारिप्रवाहा 'अभिमुखा' प्रतिमुखा समुद्राभिमुखा सन्त 'समुद्रम् एव द्रवन्ति' गच्छन्ति प्रविशन्ति 'तथा' तद्वत् 'अमी नरलोकवीरा' मनुष्यलोकशूरा' भीष्मादय 'तव अभिविज्वलन्ति' अभित समन्तत विज्वलन्ति प्रदीप्यमानानि (अभितोज्वलन्ति इति वा पाठ) 'वक्त्राणि' मुखानि 'विशन्ति' प्रविशन्ति ।

28 As the many currents of rivers, flowing in the direction of the ocean, enter into it so are those heroes among men entering thy mouths flaming in all directions

> यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा
> विशन्ति नाशाय समृद्धवेगा ।
> तथैव नाशाय विशन्ति लोका
> स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगा ॥२९॥

२९। 'यथा समृद्धवेगा' समृद्ध उद्भूत वेग गति येषां ते उद्भूत

गतय: प्रचण्डवेगा: 'पतङ्गा' 'नाशाय' मरणाय एव 'प्रदीप्त' 'ज्वलन' ज्वलन्तमग्निं 'विशन्ति', 'तथा' 'एव' 'समृद्धवेगा:' 'लोका:' प्राणिन: (भुवनानि वा) 'अपि' 'नाशाय' मरणाय एव 'तव' 'वक्त्राणि' मुखानि 'विशन्ति'।

29. As moths flying, with great velocity, enter into a flaming fire to their destruction, so also do (these) people enter thy mouths with tremendous speed

लेलिह्यसे ग्रसमान: समन्ता-
ल्लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भि: ।
तेजोभिरापूर्य्य जगत्समग्रम्
भासस्तवोग्रा: प्रतपन्ति विष्णो ॥३०॥

३०। [हे] 'विष्णो' 'ज्वलद्भि:' दीप्यमानै 'वदनै' वक्त्रै. 'लोकान्' 'ग्रसमान:' अन्त:प्रवेशयन् गिलन् [त्व] [तान्] 'समन्तात्' सर्व्वासु दिक्षु, 'लेलिह्यसे' आस्वादयसि अतिशयेन भक्षयसि, 'तव' 'उग्रा:' क्रूरा तीव्रा, 'भास:' दीप्तय 'तेजोभि' विस्फुरणै. 'समग्र' समस्त 'जगत्' 'आपूर्य्य' सव्याप्य 'प्रतपन्ति' सन्तापयन्ति ।

30. O Vishnu, in the act of devouring all (these) people, thou art eating them up from all sides with thy flaming mouths. Thy keen rays are heating the whole universe, having filled it with their effulgence

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यम्
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

३१। 'उग्ररूप' अतिक्रूराकार भवान् क' [इति] मे मह्यं 'आख्याहि' कथय [हे] देववर' देवानां प्रधान ते तुभ्यं नम अस्तु 'प्रसीद' प्रसादं कुरु प्रसन्नो भव 'आद्य' आदौ भव 'भवन्तं' विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुम् इच्छामि यत हि तव 'प्रवृत्तिं' चेष्टां किमर्थमेव प्रवृत्तोऽसि इति न प्रजानामि ।

31 Tell me who thou art, of awful form Salutation to thee O Chief of the gods Be gracious I desire to have a clear knowledge of thee, the Primitive One for I do not understand thy purpose

श्रीभगवान् उवाच

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो
लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्त ।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिता प्रत्यनीकेषु योधा ॥३२॥

३२ [अहं] 'लोकक्षयकृत्' लोकानां विनाशकर्ता 'प्रवृद्ध' वृद्धिं गत [प्रथममुण्डके प्रथमखण्डस्य 'तपसा चीयते ब्रह्म' इति अष्टमश्लोको द्रष्टव्य] ('प्रवृद्धोऽत्युत्कट' इति श्रीधर) 'काल' अन्तक अस्मि 'इह' अस्मिन् काले (लोके वा) 'लोकान्' प्राणिन 'समाहर्तुं' संहर्तुं नाशयितुं 'प्रवृत्त' नियुक्त [अस्मि] 'प्रत्यनीकेषु' अनीकानि अनीकानि प्रति तेषु प्रतिपक्षभूतेषु सैन्येषु ये 'योधा' योद्धार 'अवस्थिता' [ते] 'सर्वे' 'त्वां' (हन्तारं) 'ऋते' विना अपि 'न भविष्यन्ति' जीविष्यन्ति ।

32 [The Lord said—] I am Death, the Destroyer

of the world, manifested in this enlarged form. I am now engaged in drawing back into me [a part of] the human race. All the warriors that are (arrayed) in the rival armies, shall cease to be, even without you (i. e., even if you kill them not).

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥

३३। 'तस्मात्' (हेतोः) 'त्वम्' 'उत्तिष्ठ' युद्धाय उन्मुखो भव, उद्युक्तो भव; 'यशः' कीर्त्तिं 'लभस्व' आप्नुहि, 'शत्रून्' अरीन् 'जित्वा' पराभूय 'समृद्धं' सम्पद्धियुक्तं 'राज्यं' 'भुङ्क्ष्व', 'एते' [लोकाः] 'पूर्व्वम्' 'एव' 'मया' कालात्मना 'एव' 'निहताः' निहतप्रायाः (श्रीधरः) निश्चयेन हताः, [हे] 'सव्यसाचिन्' (सव्येन वामहस्तेन साचितुं शरान् सन्धातुं शीलं यस्य सः तस्य सम्बोधनं) वामहस्तेनापि शरक्षेपकारिन् [त्वं] 'निमित्तमात्रं' निमित्तमेव त्वयैव निहताः एते इत्येव लौकिकव्यपदेशास्पदं 'भव'।

33. Therefore arise and gain renown, (and) conquering your foes, enjoy a prosperous kingdom. These (men) have already been slain by me, be only the instrument (or apparent cause) [of their death], O Savyasáchin [i. e, thou who canst shoot (arrows) even with the left hand].

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान्।
मयाहतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥३४॥

३४। त्वं 'मया' हतान् 'द्रोणं' च 'भीष्मं' च 'जयद्रथं' च 'कर्णं' [च] तथा अन्यान् अपि योधवीरान् वीरयोद्धॄन् 'जहि' घातय 'मा व्यथिष्ठाः' भयं मा कार्षीः 'युध्यस्व' युद्धं कुरु 'रणे' युद्धे सपत्नान् शत्रून् जेता असि जेष्यसि।

34 Kill Drona Bhishma Jayadratha and Karna, as also the other chief warriors who have been (really) slain by me. Be not pained Fight, and you are sure to be the conqueror of your enemies in the battle

सञ्जय उवाच

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

३५। [सञ्जय उवाच] 'केशवस्य' कृष्णस्य 'एतत्' पूर्वोक्तं 'वचनं' 'श्रुत्वा' 'किरीटी' अर्जुनः 'वेपमानः' कम्पमानः 'कृताञ्जलिः' सम्पुटीकृतहस्तः सन् नमस्कृत्वा [तथा] 'भीतभीतः' भीतादपि भीतः अतिभयाकुलः सन् 'प्रणम्य' [च] भूयः 'एव' 'कृष्णं' आह 'सगद्गदं' गद्गदेन कण्ठकम्पनेन सह वर्तते इति

सगद्गदं यथा स्यात् तथा 'आह' उक्तवान्। ['भूयः एव प्रणम्य' इति वा अन्वयः]।

35. [Sanjaya said] Having heard this speech of Kesava, he, the wearer of the crown (*i.e.*, Arjuna), trembling and saluting with joined palms, and bowing down in a frightened mood, spoke again to Krishna in a choked voice

अर्जुन उवाच

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥३६॥

३६। [अर्ज्जुनः उवाच] [हे] 'हृषीकेश' सर्व्वेन्द्रियनियामक, 'तव' 'प्रकीर्त्त्या' माहात्म्यकीर्त्तनश्रवणेन [यत्] 'जगत्' 'प्रहृष्यति' प्रकर्षेण हर्षं प्राप्नोति, 'अनुरज्यते' अनुरागं प्राप्नोति 'च', [तथा] 'रक्षांसि' 'भीतानि' सन्ति 'दिशः' दिशः प्रति 'द्रवन्ति' गच्छन्ति, पलायन्ते, 'सर्व्वे' 'सिद्धसङ्घाः' सिद्धानां समूहाः 'च' नमस्यन्ति' त्वां नमस्कुर्व्वन्ति [एतत्] 'स्थाने' उचित युक्तमेव ['स्थाने' इत्यव्ययम्]।

36. [Arjuna said—] O Hrishíkesha, it is right that the world is intensely delighted with thy praise and is devoted to thee and that the Rákshasas fly [from thee] affrighted in all directions and all the multitudes of Siddhas salute thee.

कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन्
गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥३७॥

३७। [हे] महात्मन्, अतएव हिरण्यगर्भस्य अपि 'गरीयसे' गुरुतराय आदिकर्त्रे आदिकारणाय [तुभ्यं] ते 'हिरण्यगर्भ' प्रभृतयः किमर्थं च न नमेरन् नमस्कारं कुर्युः ? [हे] अनन्त [हे] देवेश, [हे] जगन्निवास 'त्वम्' अक्षरम् अविनाशि ब्रह्म [असि]; यत् सत् स्थूलं, यत् असत् सूक्ष्मं च 'तत्परं' ताभ्यां परं यत् ... ब्रह्म [तदपि त्वमेव]।

37 [And] why should they not O high souled One, salute thee the First Cause who art greater even than (the lower) Brahman ? O Infinite One, O God of gods Support of all the worlds, thou art the Imperishable, Being and Not Being (*i e* the gross and the subtle)), and (also) That which is beyond them

त्वमादिदेव पुरुष पुराण
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्य च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥३८॥

३८। त्वम् आदिदेव देवानाम् आदि जगतः स्रष्टृत्वात् 'त्वं' पुराण अनादि चिरन्तन 'पुरुष' [त्वं] अस्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधान

आश्रयस्थान, [त्वं] 'वेत्ता' ज्ञाता सर्व्वज्ञः इत्यर्थः, 'वेद्य'' वेदनार्हं ज्ञेय 'परं' परम 'धाम' स्थान च्हद 'च' 'असि', [हे] 'अनन्तरूप', 'त्वया' 'विश्व'' 'ततं' व्याप्तं ।

38 Thou art the First of the gods (the Primal God), the Ancient (*i e*, Primeval) Person. Thou art the Supreme Resting-place of this Universe Thou art the Knower and the Known, and the Highest Abode O thou of endless forms, by thee is the universe pervaded.

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥३९॥

३९ । 'त्व' 'वायु.', 'यम ', 'अग्नि.', 'वरुण.' जलाधिप , 'शशाङ्क'' चन्द्रमाः, 'प्रजापति ' विश्वकर्म्मा, 'प्रपितामहः' पितामहस्य ब्रह्मण अपि पिता 'च' । 'नम'', 'ते' तुभ्यं 'नमः', 'सहस्रकृत्व.' सहस्रश [सहस्र+कृत्वसुच् प्रत्ययः] [नमः] 'अस्तु', 'पुनः' 'च' 'नमः', 'भूय ' पुनः 'अपि' 'ते' तुभ्य नम. ।

39 Thou art Váyu (the God of wind), Yama (the God of death), Agni (the God of fire), Varuna (the God of the ocean), the Moon, Prajápati (*i e.*, the Progenitor, the First embodied Being,) and the Great-grandsire. Salutation! Salutation to thee! A thousand salutations! Salutation to thee again and again!

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥४०॥

४०। ते तुभ्यं 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि सम्मुखे भागे 'नमः' अथ अनन्तरं पृष्ठतः पश्चाद्भागे नमः [हे] 'सर्व' सर्वात्मन् सर्वतः सर्वासु दिक्षु एव च तुभ्यं 'नमः अस्तु'। त्वम् अनन्तवीर्यामितविक्रमः अनन्तं वीर्यं सामर्थ्यं अमितं अपरिमितं अमोघं विक्रमः पराक्रमश्च यस्य सः। [त्वं] सर्वं समस्तं जगत् समाप्नोषि सम्यक् अन्तर्बहिश्च व्याप्नोषि 'ततः' तस्मात् 'सर्वः सर्वात्मकः' यतः त्वदतिरिक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः।

40 Salutation to thee in fron t Then salutation (to thee) behind ! Salutation be to thee on all sides O thou all Thou art of infinite power and of immeasurable prowess Thou thoroughly pervadest all wherefore thou art all

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥४१॥
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं
तत् क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

४१, ४२ । [हे] 'अच्युत' (स्वरूपसामर्थ्यात् न च्युतः च्यवते वा इत्यच्युतः तस्य सम्बोधनम्) अविनाशिन्, 'तव' 'इदं' 'महिमानं' विश्वरूपमाहात्म्यम् 'अजानता' 'मया' 'प्रमादात्' चित्तविक्षेपात् वस्तुविवेकासामर्थ्यात् भ्रमवशात् 'प्रणयेन' 'स्नेहेन 'वा' 'अपि' 'सखा' समानवयाः वयस्यः 'इति' 'मत्वा' ज्ञात्वा [हे] 'कृष्ण', [हे] 'यादव' यदुवंशोद्भव, [हे] 'सखे' 'इति' ['सखेति' सन्धिरार्षः] 'प्रसभं' बलात् अभिभूय आकुलीभूय हठात् तिरस्कारेण (प्रसभमित्यव्ययम्) 'यत्' 'उक्तं' उक्तवानस्मि, 'विहारशय्यासनभोजनेषु' विहारः क्रीडा भ्रमणं वा शय्या शयनं आसनं उपवेशनं भोजनं भक्षणं तेषु 'एकः' एकाकी सखीन् विना विजने स्थितः सन् 'अथवा' 'तत्समक्षं' तेषां सखीनां समक्षं पुरतः अपि 'अवहासार्थं' परिहासप्रयोजनाय [त्वं] 'यत्' 'असत्कृतः' अवज्ञातः अवमानितः 'च' 'असि' 'तत्' सर्वं अपराधजातं 'अहं 'अप्रमेयं' अचिन्त्यप्रभावं 'त्वां' क्षामये' क्षमां कारयामि ।

41, 42 O Immutable One, I beseech thee, the Immeasurable, to pardon whatever has been rashly said by me, such as, 'O Krishna, O Yádava, O friend,' through carelessness or from affection, thinking thee (merely) as a friend, not knowing this thy greatness (*i. e*, thy greatness as revealed in this universal form), and whatever dishonour I have done to thee by way of jest, while walking (or at play), or (lying) in bed, or sitting (together), or at meals, whether alone or in the presence of them (friends).

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव: ॥४३॥

४३। [illegible] अप्रतिमप्रभाव [illegible] 'अस्य' [illegible] चराचरस्य [illegible] पिता [illegible] त्वम् [illegible] पूज्यः [illegible] गुरुः [illegible] गरीयान् [illegible] त्रिभुवन [illegible] त्वत्समः [illegible] नास्ति [illegible] अभ्यधिकः [illegible] कुतः [illegible] [illegible]।

43 O thoa of matchless poner thou art the Tather of the world moving and unmoving (*i e* of the world of animate and inanimate things) Thou art its great and adorable Preceptor There is none equal to thee in the three worlds How can there be another greater (than thee)?

तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम्।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम्॥४४॥

४४। तस्मात् 'कायं' काय शरीरं प्रणिधाय नीचैः धृत्वा दण्डवत् भूमौ निपात्य 'प्रणम्य' [illegible] 'ईड्यं' [illegible] 'ईशं' जगतां नियन्तारं त्वां [illegible] प्रसादये [illegible] पिता पुत्रस्य इव [illegible] अपराधं पिता यथा क्षमते तद्वत्, सखा सख्युः इव सख्युः अपराधं सखा इव सखा यथा क्षमते तद्वत् 'प्रियः' कान्तः 'प्रियायाः' कान्तायाः इव प्रियायाः अपराधं यथा प्रियः क्षमते तद्वत् [च] देव [एवं त्वं मामपि] 'सोढुं' [illegible]

मित्यर्थः 'अर्हसि' योग्यो भवसि शक्तो भवसि। ['प्रियायाः अर्हसि' इत्यत्र सन्धिरार्षः]।

44. Therefore, bowing down by prostrating the body, I would propitiate thee, the adorable God. Be pleased to bear with me, O God, evon as a father (bears) with his son, a friend with his friend, a lover with his beloved.

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे।
तदेव मे दर्शय देव रूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥४५॥

४५। 'अदृष्टपूर्वं' पूर्वम् अदृष्ट' (मया अन्येन वा केनचित्) [इदं तव विश्वरूपं] 'दृष्ट्वा' 'हृषितः' हृष्टः सञ्जातहर्षः 'अस्मि', 'भयेन' 'मे' मम 'मनः' 'प्रव्यथितं' विचलितं' 'च', [तस्मात्] [हे] 'देव', 'तत्' मदभीष्टं मम सुखकर 'एव' 'रूपं' (यत् मत्सुखम् इत्यर्थः) 'मे' मह्यं 'दर्शय', [हे] 'देवेश', [हे] 'जगन्निवास' जगदाश्रय, 'प्रसीद' प्रसन्नो भव प्रसाद मे कुरु।

45. Having seen what was unseen before (*i e*, thy manifested world-form), I am delighted, and (yet) my mind is highly agitated with fear. Show me that (thy other) form, O God. Be gracious, O God of gods, Support of (all) the worlds.

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त

इच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन

सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥४६॥

४६। अहं त्वां तथा एव पूर्ववत् द्रष्टुम् किरीटिनं किरीटवन्तं मुकुटभूषित गदिनं गदावन्तं चक्रहस्तं चक्रं हस्ते यस्य तं चक्रपाणि [च] द्रष्टुम् इच्छामि [१] सहस्रबाहो सहस्रभुज [२] विश्वमूर्ते विश्वरूपिन् [त्वं] तेन एव चतुर्भुजेन रूपेण विशिष्ट भव ...

46 I wish to see thee with the crown and mace and with the discus in (thy) hand as before O Thousand armed, O thou whose form the universe is, assume that four armed form (again)

श्रीभगवान् उवाच

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं

रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्।

तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं

यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

४७। [श्रीभगवान् उवाच] [१] अर्जुन प्रसन्नेन त्वयि कृपावता मया आत्मयोगात् आत्मन ऐश्वर्यस्य प्रभावात् तव सन्तोषितम् इदं परं सर्वोत्कृष्टं रूपं विश्वरूपं दर्शितम् यत् मे मम तेजोमयं प्रचुरतेज सम्पन्न

'विश्व' समस्त विश्वात्मकम् इत्यर्थः 'अनन्तम्' अन्तरहितम् 'आद्यम्' आदौ भव [रूप] 'त्वदन्येन' त्वत्तः अन्येन केनापि जनेन 'न दृष्टपूर्व्वम्' पूर्व्वं न दृष्टम् ।

47. [The Lord said] Pleased (with you), O Arjuna, I have shown you, by my own divine power, this supreme form desired by you, which resplendent, universal, boundless and primeval form of mine was not seen by any one before, except (now) by you.

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥

४८ । [हे] 'कुरुप्रवीर' कुरुश्रेष्ठ, 'नृलोके' मनुष्यलोके 'त्वदन्येन' त्वत्तः अन्येन केन जनेन 'अपि' 'एवं रूप ' एवं यथादर्शितं रूपं विश्वरूपं यस्य सः 'अहं' वेदयज्ञाध्ययनैः वेदानां यज्ञानां यज्ञविधानां च अध्ययनैः पठनैः 'न' 'द्रष्टुं' जातु 'शक्यः', [तथा] 'न' 'दानैः', 'न' 'च' 'क्रियाभिः' श्रौतस्मार्त्तादि-कर्म्मभिः, 'न' 'उग्रैः' घोरैः 'तपोभिः' शरीरपीडनैः चान्द्रायणादिभिः [द्रष्टुं शक्यः] ['शक्य' अहं' सन्धिरार्षः] ।

48. O Chief of the Kurus, neither by the study of the Vedas, nor by the performance of sacrifices, nor by gifts, nor rites, nor severe penances, can I be seen in this form by any one other than yourself in this human world.

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥४९॥

४९। 'मम' 'ईदृक्' ईदृशम् 'इदं' 'घोरं' भयङ्करम् 'रूपं' 'दृष्ट्वा' 'ते' तव 'व्यथा' भयं 'मा' [भूत्] 'विमूढभावः' आकुल-चित्तता चित्तविक्षेपः 'च' 'मा' [भूत्]। 'त्वं' 'व्यपेतभीः' विगतभयः 'प्रीतमनाः' प्रसन्नचित्तः [च] [सन्] 'पुनः' भूयः 'मे' मम 'तत् एव' चतुर्भुजं तव इष्टम् 'इदं' 'रूपं' 'प्रपश्य'।

49 Be not frightened or bewildered at seeing this awful *form of mine. Freed from fear and with a* joyful heart, behold again that [usual] form of mine.

सञ्जय उवाच

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥

५०। [सञ्जय उवाच] 'वासुदेवः' कृष्णः 'अर्जुनम्' 'इति' एवं 'तथा' तथाभूतं वचनम् 'उक्त्वा' 'भूयः' 'स्वकं' स्वीयं परिचितपूर्वं चतुर्भुजं 'रूपं' 'दर्शयामास' दर्शितवान्, 'पुनः' च [सः] 'महात्मा' (वासुदेवः) 'सौम्यवपुः' प्रसन्नदेहः 'भूत्वा' 'भीतम्' 'एनम्' अर्जुनम् 'आश्वासयामास' आश्वासितवान्।

50 Having thus spoken to Arjuna Vásudeva again

showed him his own (human) form, and the high-souled One, assuming again a gentle form, cheered up this affrighted one.

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

५१। [अर्ज्जुन उवाच] [हे] 'जनार्दन' (१०।१८ श्लोको द्रष्टव्यः), 'इदं' 'सौम्य' शान्त प्रसन्नं 'तव' 'मानुषं' 'रूपं' 'दृष्ट्वा' 'इदानीम्' अधुना 'अहं' 'सचेताः' स्वस्थहृदयः प्रसन्नचित्तः 'संवृत्तः' जातः, 'प्रकृतिं' स्वभावं 'गतः' प्राप्तः [च] प्रकृतिस्थश्च इत्यर्थः 'अस्मि'।

51 [Arjuna said] O Janárdana, seeing this thy gentle human form, I am now become of a right mind (*i e*, composed in my mind) and am restored to my own normal state

श्रीभगवान् उवाच

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥५२॥

५२। [श्रीभगवान् उवाच] 'मम' 'इदं' 'रूपं' विश्वरूपं 'यत्' [त्वं] 'दृष्टवान्' 'असि' [तत्] 'सुदुर्दर्शं' सुष्ठु दुःखेन दर्शं दर्शनं यस्य तत् अत्यन्तं द्रष्टुमशक्यं 'देवाः' 'अपि' 'अस्य' 'रूपस्य' 'नित्यं' सर्व्वदा 'दर्शनकाङ्क्षिणः' दर्शनोत्सुकाः, दर्शनमिच्छन्ति परन्तु न पश्यन्ति इति भावः।

52 [The Lord said—] This form of mine which you have [just] seen is very hard to see Even the gods are always desirous of seeing it

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥५३॥

५३। [त्वं] यथा मां दृष्टवान् असि एवंविधं यथादर्शितप्रकारं अहं न वेदैः न तपसा उग्रेण व्रतेन न दानेन न च इज्यया यज्ञेन (पूजया वा) द्रष्टुं शक्यः ।

53 Neither by (the study of) the Vedas, nor by penance, nor by gifts, nor by sacrifices, can I be seen as you have seen me

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥५४॥

५४। [चे] परन्तप शत्रुतापन अर्जुन अनन्यया मदेकनिष्ठया भक्त्या तु एवंविधं विश्वरूपप्रकारं अहं तत्त्वेन परमार्थतः ज्ञातुं द्रष्टुं साक्षात्कर्तुं च प्रवेष्टुं च शक्यः अस्मि । [शक्य अहम् सन्धिरार्ष] ।

54 [But] O harasser of foes Arjuna, by whole hearted devotion [alone], can I of this form, be truly known seen, and entered into

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥५५॥

५५। [चे] पाण्डव पाण्डुतनय अर्जुन यः मत्कर्मकृत् मदर्थं कर्म

करोति 'मत्परमः' अहमेव परमः पुरुषार्थः यस्य सः, यः मामेव परमां गतिं प्रतिपद्यते, 'मद्भक्तः' ममैव भक्तः आश्रितः, यः मामेव भजते, 'सङ्गवर्ज्जितः' पुत्रकलत्रादिषु स्पृहाशून्यः आसक्तिविभाववर्ज्जितः, [तथा] 'सर्व्वभूतेषु' सकल प्राणिषु 'निर्व्वैरः' शत्रुभावरहितः, 'सः' 'माम्' 'एति' प्राप्नोति [नान्यः इति भावः]।

55. O Pàndava (Arjuna), he who does (his) works for my sake, to whom I (alone) am the supreme goal, who is devoted [only] to me, who is free from attachment [to lower objects] and who is without enmity towards any created being, comes to me.

भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः

अर्जुन उवाच

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

१। [अर्जुन उवाच] एवं पूर्वाध्यायोक्तेनैव सम्बन्धविधानेन सतत युक्ताः मैत्र्यादिभावसहिताः समाहिताः [सन्तः] ये भक्ताः त्वां विश्वरूपधारिणं पर्युपासते आराधयन्ति ये च अपि अक्षरम् अव्यक्तम् निर्विशेष निरुपाधिकम् ... [अक्षरं] [पर्युपासते] तेषां (उभयेषां मध्ये) के योगवित्तमाः योगं समाधिं विदन्तीति योगविदः ... श्रेष्ठाः ...।

1 [Arjuna said— Of the devotees who thus ever in communion (with thee, adore thee (as manifested in the world) and those who adore the Unmanifested and Imperishable, which are the best versed in *yoga* ?

श्रीभगवान् उवाच

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥

२। ये [भक्ताः] 'मयि विश्वरूपे परमेश्वरे समाधिं कृत्वा 'मनः' आवेश्य

समाधाय एकाग्रं कृत्वा 'नित्ययुक्ता' सततयुक्ताः 'परया' प्रकृष्टया 'श्रद्धया' 'उपेताः' युक्ता [च सन्तः] 'मां' 'उपासते' आराधयन्ति 'ते' 'युक्ततमाः' श्रेष्ठयोगिनः 'मे' मम 'मताः' अभिप्रेताः ।

2. [The Lord said] Those (devotees) who, fixing their minds on me (as the Manifested) and being ever-composed and possessed of supreme faith, worship me, are deemed by me (to be) the best of devotees.

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥

३, ४। 'तु' पक्षान्तरे 'ये' 'इन्द्रियग्रामं' इन्द्रियाणां समूहं 'सन्नियम्य' संहृत्य 'सर्वत्र' सर्वस्मिन् काले (शङ्कर) विषये (मधुसूदन.) 'समबुद्धयः' समा तुल्या बुद्धिर्येषां ते इष्टानिष्टप्राप्तौ तुल्यज्ञाना सुहृन्मित्रोदासीनेषु तुल्यदृष्टयः वा, 'सर्वभूतहिते' सर्वेषां भूतानां प्राणिनां हिते मङ्गलसाधने 'रताः' नियुक्ताः [सन्तः] 'अनिर्देश्यं' शब्देन निर्द्देष्टुम् अशक्यम् अशब्दगोचरम्, 'अव्यक्तम्' इन्द्रियाणाम् अगोचरं रूपादिहीनं 'सर्वत्रगं' सर्वत्रगामि सर्वव्यापि इत्यर्थः 'अचिन्त्यम्' इन्द्रियागोचरत्वात् चिन्तायाः अविषयं चिन्तातीतं 'कूटस्थं' सत्यवत् प्रतीतं मिथ्याभूतं वस्तु कूटं तस्मिन् स्थितं मिथ्याभाव-मायाप्रपञ्चे अवस्थितं [अथवा कूटवत् राशिवत् (नाभिवत् वा) अविकम्प्यरूपेण स्थितं] 'अचलं' निर्व्विकारं 'ध्रुवं' नित्यं शाश्वतं क्षयादिरहितम् 'अक्षरं' निर्व्विशेषं अविनाशि ब्रह्म 'पर्य्युपासते' ध्यायन्ति 'ते' [अपि] 'माम्' 'एव' प्राप्नुवन्ति ।

3 4 But those who restraining all the senses impartial to all and devoted to the welfare of all beings, adore the Indefinable, unmanifested all pervading unthinkable unchangeable immutable, eternal, (and) Im perishable [Brahman] also reach me

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥

५। तेषां [illegible] [illegible] [illegible] निर्गुणे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्गुणब्रह्मविषयकत्वात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हि यत [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दुःखं [illegible] स्यात् [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible]।

5 The trouble of those whose minds are fixed on the Unmanifested is [however] greater ; for the realisation of the Unmanifested is with difficulty attained by embodied beings

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥६॥
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥७॥

६-७। ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सगुणे ईश्वरे संन्यस्य मत्पराः

मत्पराः अहं परः प्रकृष्टप्रीतिविषयः येषां ते मत्पराः सन्तः. 'अनन्येन' न विद्यते अन्यः आश्रयः यस्मिन् तेन एकान्तेन 'एव' 'योगेन' समाधिना। 'मां' 'ध्यायन्तः' चिन्तयन्तः 'उपासते', [हे] 'पार्थ', 'मयि' विश्वरूपे 'आवेशितचेतसां' आवेशित एकाग्रतया प्रवेशित समाहित चेतो ये. तेषां वा तेषां मदुपासनैकपराणाम् 'अहं' 'न चिरात्' अचिरेण क्षिप्रमेव 'मृत्युसंसार-सागरात्' मृत्युः अज्ञानं तेन युक्तः यः संसारः स एव सागरः, सागर इव (दुस्तरत्वात्) तस्मात् 'समुद्धर्त्ता' सम्यक् उद्धर्त्ता ऊर्द्ध्वं नेता उद्धारकारी 'भवामि'।

6, 7. But those whose minds are fixed on me (as the Manifested) and who, offering all actions to me and regarding me as the Supreme (Goal or Object of love), worship me, meditating on me with whole-hearted devotion, I deliver them, without delay, O Pártha, from the deathlike ocean of the world

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्द्ध्वं न संशयः ॥८॥

८। [अतः] [त्वं] 'मयि' विश्वरूपे ईश्वरे सगुणे ब्रह्मणि 'एव' 'मनः' 'आधत्स्व' स्थापय 'मयि' 'बुद्धिं' 'निवेशय' सर्व्वदा माम् एव चिन्तय इत्यर्थः। [एवं कुर्व्वन्] 'अत' ऊर्द्ध्वं एतद्देहान्ते, प्राकृतजीवनावसाने वा 'मयि' शुद्धे ब्रह्मणि (मधुसूदनः) 'एव' 'निवसिष्यसि' निवत्स्यसि मदात्मना निवासं करिष्यसि. [अत्र] 'संशयः' 'न' [अस्ति]। 'एवं अत ऊर्द्ध्वं' इत्यत्र सन्ध्यभावः श्लोकपूरणार्थः।

8. [Therefore] Fix your mind on me only. Apply your understanding to me. You shall hereafter live in me. There is no doubt [about it].

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥९॥

९। [ए] धनञ्जय अथ ([illegible]) पक्षान्तरे यदि मयि चित्तं स्थिरं अचलं यथा स्यात् तथा समाधातुं धारयितुं स्थापयितुं न शक्नोषि ततः तर्हि अभ्यासयोगेन चित्तस्य एकस्मिन् आलम्बने सर्वतः प्रत्याहृत्य पुनः पुनः स्थापनम् अभ्यासः स एव योगः (तत्पूर्वको योगः समाधिर्वा) तेन मदनुस्मरणरूपेण अनुशीलनेन 'माम् आप्तुं प्राप्तुं इच्छ' प्रार्थयस्व यत्नं कुरु।

9 But if, O Dhananjaya you are unable to fix your mind steadfastly on me, then strive to reach me by means of constant practice [as taught in ch VI]

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

१०। [यदि पुनः] अभ्यासे उक्तलक्षणे अनुशीलने 'अपि असमर्थः अशक्तः असि [तर्हि] मत्कर्मपरमः मदर्थं मत्प्रीणनाय कर्म मत्कर्म तत् परमं प्रधानं यस्य ॥ मत्कर्मप्रधानः भव, 'मदर्थं' मत्प्रीत्यर्थं कर्माणि 'कुर्वन् अपि सिद्धिं (ब्रह्मभावलक्षणामिति मधुसूदनः) योगं (शङ्करः) मोक्षं (श्रीधरः) अवाप्स्यसि प्राप्स्यसि।

10 If you are incapable even of (such) practice, (then) be intent on doing works for me, (for) even by doing works for me, you shall attain perfection

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

११। 'अथ' यदि 'एतत्' मत्प्रीत्यर्थं कर्म 'कर्तुं' 'अशक्तः' 'असि', 'ततः' तर्हि 'मद्योगं' मदेकशरणत्वं 'आश्रितः', 'यतात्मवान्' संयतचित्तः (यतः संयतः संयतसर्वेन्द्रियः 'आत्मवान्' विवेकी च इति मधुसूदनः) [च सन्] 'सर्वकर्मफलत्यागं' सर्वेषां कर्मणां फलसन्यासं 'कुरु' फलाभिसन्धिं त्यज इत्यर्थः।

11. Even if you are unable to do this, then taking refuge in union with me and being self-controlled, renounce the fruits of all actions

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते।
ध्यानात् कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥१२॥

१२। [यतः] 'अभ्यासात्' (सम्यक्ज्ञानरहितात् इत्यर्थः) 'ज्ञानं' (युक्तिसहितोपदेशपूर्वकम् इति भावः) शब्दयुक्तिभ्याम् आत्मनिश्चयः (मधुसूदनः) 'श्रेयः' प्रशस्यतरं श्रेष्ठं, 'ज्ञानात्' 'ध्यानं' ज्ञानपूर्वकम् आत्मस्वरूपचिन्तनं 'विशिष्यते' विशिष्टम् अतिशयितं भवति, ध्यानात् 'कर्मफलत्यागः' [विशिष्यते] 'त्यागात्' कर्मफलासक्तिनिवृत्तेः 'अनन्तरं' पश्चात् 'शान्तिः' उपरतिः उपशमः, शान्तिः सकारणसंसारनिवृत्तिरूपः सर्वोपरमः [भवति]।

12 [For] Knowledge is better than practice, meditation is superior to knowledge, renunciation of the fruits of actions, [superior] to meditation, after renunciation (comes) peace [for ever]

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्र करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कार समदु खसुख क्षमी ॥१३॥
सन्तुष्ट सतत योगी यतात्मा दृढनिश्चय ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्त स मे प्रिय ॥१४॥

१३ १४ । य मद्भक्त मयि भक्तियुक्त मदुपेक्षक सर्वभूतानाम् अद्वेष्टा सर्वाणि भूतानि आत्मत्वेन हि य पश्यति (समेषु द्वेषशून्य) 'मैत्र समेषु मित्रभावापन्न करुण दीनेषु दुखितेषु दयायुक्त एव च [तथापि] 'निर्मम ममताशून्य ममत्ववर्जित निरहङ्कार निर्गताहंप्रत्यय आत्माभिमानरहित समदु खसुख सुखदु खजनकौ द्वेषविषादरहित समे सुखदु खे यस्य स इति वा क्षमी क्षमाशील' सतत नित्य सन्तुष्ट लाभालाभे च प्रसन्नचित्त योगी अप्रमत्त समाहितचित्त यतात्मा संयतस्वभाव दृढनिश्चय दृढ स्थिर [मद्विषये] निश्चय अध्यवसाय यस्य स आत्मतत्त्वविषये स्थिराध्यवसाय मय्यर्पितमनोबुद्धि मयि अर्पिते स्थापिते मनोबुद्धी (संकल्पविकल्पात्मकमन अध्यवसायलक्षणा बुद्धि ते) येन एवभूत स मे मम प्रिय ।

13, 14 That devotee of mine who hates no being, who is friendly and compassionate who [yet] is free from attachment and egotism, who is the same in pain and pleasure who is forgiving ever content, devoted, self controlled, (and) resolute in purpose, and whose mind and understanding are dedicated to me, is dear to me

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च य ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो य स च मे प्रिय ॥१५॥

१५ । यस्मात्' मद्भक्तात् लोक जन न उद्विजते उद्वेग भयमङ्कया

क्षोभं गच्छति, 'यः' 'च' 'लोकात्' 'न' 'उद्विजते' चित्तविकारं प्राप्नोति, 'यः' [च] 'हर्षामर्षभयोद्वेगैः' हर्षः स्वस्य इष्टलाभे उल्लासः, अमर्षः परस्य उत्कर्षे असहनं भयं त्रासः, उद्वेगः भयादिनिमित्तः चित्तक्षोभः, एतैः विमुक्तः यः 'सः' 'च' 'मे' 'प्रियः' ।

15. He, too, by whom the world is not troubled and who is not troubled by the world, and who is free from joy, jealousy, fear and anxiety, is dear to me

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६॥

१६ । 'यः' 'मद्भक्तः,' 'अनपेक्षः' यस्य विषयेषु अपेक्षा आकाङ्क्षा नास्ति सः, यदृच्छया लब्धे अर्थे अपि निस्पृहः, 'शुचिः' बाह्याभ्यन्तरशौचसम्पन्नः शुद्धः पवित्रः, 'दक्षः' अनलसः कर्मनिपुणः 'उदासीनः' निःसम्बन्धः निर्लिप्तः (पक्षपातरहितः वा), 'गतव्यथः' गता व्यथा यस्य सः अपकृतेऽपि मनःपीडाशून्यः विगतसन्तापः 'सर्वारम्भपरित्यागी' सर्वान् आरम्भान् अहङ्कारजातान् उद्यमान् परित्यक्तुं शीलं यस्य सः, 'सः' 'मे' 'प्रियः' ।

16. That devotee of mine who depends on nothing, who is pure, diligent, unattached, [and] free from anguish, and renounces all [egotistic] undertakings, is dear to me.

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥१७॥

१७ । 'यः' 'न हृष्यति' इष्टं प्राप्य हर्षं न गच्छति, 'न द्वेष्टि' अनिष्टं प्राप्य

क्रोध विरागं वा न गच्छति न शोचति इष्टवियोगे शोकं न करोति न काङ्क्षति अप्राप्तम् अर्थं न इच्छति य शुभाशुभपरित्यागी शुभाशुभे सुख साधनदुःखसाधने कर्मणी (पुण्यपापे इति शङ्कर श्रीधरश्च) परित्यक्ते येन यस्य स भक्तिमान् मद्भक्तियुक्त, स मे प्रिय ।

17 He who neither rejoices, nor hates, nor grieves nor desires who renounces [both] good and evil (i e the pleasant and the painful) [and] is full of devotion [to me] is dear to me

सम शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयो ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु सम सङ्गविवर्जित ॥१८॥
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेत स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नर ॥१९॥

१८ १९। शत्रौ च मित्रे च सम एकरूप तथा मानापमानयो [सम] हर्षविषादशून्य इत्यर्थ शीतोष्णसुखदुःखेषु शीतोष्णयो सुख दुःखयो च सम सङ्गविवर्जित आसक्तिरहित क्वचिदपि अनासक्त तुल्य निन्दास्तुति निन्दा च स्तुतिश्च ते तुल्ये यस्य स मौनी संयतवाक् येन केन चित् यथालब्धेन शरीरस्थितिमात्रेण (शङ्कर) सन्तुष्ट अनिकेत निकेत आश्रय निवास नियतो न विद्यते यस्य स नियतवासशून्य आकाशवदीन "अनागार" स्थिरमति स्थिरा मति (परमार्थवस्तुविषया इति मधुसूदन) यस्य स व्यवस्थितचित्त भक्तिमान् [च य] नर [स] मे प्रिय ।

18 19 That man who is the same to friend and foe as also in honour and dishonour, in cold and heat, [and] in pleasure and pain who is free from attachment to whom censure and praise are alike [who is]

silent [in habit], content with anything whatsoever [that comes of itself], homeless (*i. e.*, unattached to a particular habitation), steady-minded, [and] full of devotion, is dear to me

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

२०। 'ये' 'तु' 'श्रद्दधानाः' श्रद्धां धारयन्तः श्रद्धान्विताः 'मत्परमाः' अहं परमं निरतिशया गतिः येषां ते मदेकाश्रयाः ईश्वरपरायणाः इत्यर्थः 'भक्ताः' 'यथोक्तम्' उक्तप्रकारम् 'इदं' 'धर्म्यामृतं' धर्ममेव अमृतं अमृतसाधनत्वात् [धर्म्यामृतमिति वा पाठः] 'पर्युपासते' अनुतिष्ठन्ति, 'ते' 'मे' 'अतीव' 'प्रियाः' [भवन्ति]।

20. Those devotees who, being full of faith and regarding me as the Supreme (Goal), partake of this ambrosia of dharma (*i. e.*, observes or follows this law or religion giving immortality to its followers), are exceedingly dear to me.

क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्याय

श्रीभगवानुवाच

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥१॥ *

१। [श्रीभगवान् उवाच] हे कौन्तेय कुन्तीतनय अर्जुन इदं भोगायतनं शरीरं क्षेत्रं क्षयात् नाशात् क्षरणात् अपचयात् क्षेत्रवत् वा अस्मिन् कर्मबीजम् [illegible] क्षेत्रमिति इति पद [illegible] अभिधीयते कथ्यते। यः एतत् शरीरं वेत्ति विजानाति (अहं ममेति मन्यते इति शेषः) तं तद्विदः तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ विदन्ति ये तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः विवेकज्ञाः 'क्षेत्रज्ञ' इति एवं प्राहुः वदन्ति (क्षेत्रवत् तदुपलभमानत्वात्)।

1 [The Lord said—] O son of Kuntî this body is called the field (object) (and) they (*i e*, the sages) that know them (*i e*, both the object and the subject) call him who knows it the knower of the object (*i e* the subject)

* A *sloka* commencing with प्रकृतिं पुरुषं found in some editions but not recognised by any commentator is omitted here

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥२॥

२। [हे] 'भारत' भरतवंशावतंस, 'सर्व्वक्षेत्रेषु' 'अपि' 'मां' (अनुगतं) 'च' एव 'क्षेत्रज्ञं' 'विद्धि' जानीहि, 'तथ्व क्षेत्रज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्व्वक्षेत्रेषु अनुगतं मामेव विद्धि' इति श्रीधरः। जीवात्मपरमात्मनोर्भेदाभेदत्वात् जीवात्मनः परमात्मनोऽनुप्रकाशत्वात्, चित्स्वरूपस्य चिदंशत्वात् युक्तमेवैतत्, 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः' 'यत्' (वैलक्षण्येन) 'ज्ञानं' 'तत्' 'ज्ञानं' सम्यक्ज्ञानं (मोक्षहेतुत्वात्) [इति] 'मम' 'मतं' अभिप्रायः।

2 And know me also, O Bhárata, to be the subject in all bodies (or objects). The knowledge of object and subject is deemed by me to be the (true) knowledge.

तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत् समासेन मे शृणु ॥३॥

३। 'तत्' 'क्षेत्रं' 'यत्' [स्वरूपतः] जडदृश्यादिस्वभावं 'यादृक्' [यादृशञ्च] इच्छादिधर्म्मकं, 'यद्विकारि' यैः इन्द्रियादिविकारैः युक्तं, 'यतः' यस्मात् कारणात् (प्रकृतिपुरुषसंयोगात्) 'च' 'भवति', 'सः' (क्षेत्रज्ञः, जीवलक्षणः, परमेशलक्षणः च) 'च' 'यः' स्वरूपतः स्वप्रकाशचैतन्यानन्दस्वभावः, 'यत्प्रभावः' ये प्रभावाः शक्तयो यस्य सः अचिन्त्यैश्वर्य्ययोगेन यैः प्रभावैः सम्पन्नः, 'तत्' क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः याथात्म्यं 'समासतः' संक्षेपेण 'मे' मत्तः मम वचनात् 'शृणु'।

3 [Now,] what that object is, what it is like (*i.e.*, of what nature it is), what changes it is liable to, and

whence it is (i e, comes into being) also who he (the subject) is and what his powers are—hear [all] this briefly from me

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥४॥

४। [एतत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वं] ऋषिभिः बहुधा बहुप्रकारं विस्तरेण गीतं कथितं निरूपितं विविधैः नानाप्रकारैः छन्दोभिः छन्दांसि च ऋगादीनि तैः वेदैः पृथक् विवेकतः [गीतं] तथा हेतुमद्भिः युक्तियुक्तैः विनिश्चितैः सन्देहरहितैः यथार्थप्रतिपादकैः निखिलब्रह्मयोर्निपादकैः 'ब्रह्मसूत्रपदैः' [ब्रह्म सूच्यते सूच्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि तथा ब्रह्म पद्यते गम्यते ज्ञायते एभिरिति पदानि ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानि च] वेदान्तसूत्रैः च [पृथक् गीतं]।

4 [All this has been[1] sung by the sages in many ways separately in various (Vedic) hymns as also in the well reasoned decisive texts of (the aphorisms called) the 'Brahmasutras

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥५॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥६॥

५-६। महाभूतानि महान्ति भूतानि क्षित्यादीनि पञ्च अहङ्कारः महाभूतकारणम् अहंप्रत्ययलक्षणः बुद्धिः ज्ञानात्मकं महत्तत्त्वं (बोधरूपं) अहङ्कार

कारणम् अध्यवसायलक्षणा (शङ्कर.), 'अव्यक्त' मूलप्रकृति. (श्रीधर:) बुद्धेः कारणम ईश्वरशक्तिर्माया (शङ्कर.) 'एव' 'च' 'इन्द्रियाणि' बाह्यानि ज्ञान कर्मेन्द्रियाणि 'दश' 'एक' (मन) 'च 'इन्द्रियगोचरा.' श्रोत्रादिग्राह्याः 'पञ्च' तन्मात्ररूपा शब्दादिविषया' 'च' [एतानि चतुर्विंशति तत्त्वानि],—'इच्छा', 'द्वेष.', 'सुख, 'दु.खं', 'सघात:' सर्वस्य क्षेत्रभेदस्यातस्य सहति. समष्टिस्वरूपम् इद शरीर, 'चेतना' ज्ञानात्मिका मनोवृत्ति., 'धृति:' धैर्य्यं, 'एतत्' 'सविकारम्' इन्द्रियादिविकारसहितं 'क्षेत्र' 'समासेन' सक्षेपेण 'उदाहृतम' मया कथितम् ।

5, 6. The (five) great [gross] elements, egoism, the understanding, and also the Unmanifested (*i. e.*, *Prakriti*), the ten senses and the one (*i. e.*, the sensorium), the five [subtle] objects of the senses, desire, aversion, pleasure, pain, the body, (lit combination or aggregate) consciousness, patience, (all) this is briefly mentioned [by me here] as the *kshetra* (the objective world) with its modifications

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्य च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥९॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥१०॥

অধ্যাত্মজ্ঞাননিত্যত্বং তত্ত্বজ্ঞানার্থদর্শনম্ ।
এতজ্জ্ঞানমিতি প্রোক্তমজ্ঞানং যদতোঽন্যথা ॥১১॥

১১। [illegible]

समवाये 'अरतिः' अरुचिः, 'अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं' आत्मज्ञानादिविषये अनित्यभावः, आत्मानम् अधिकृत्य वर्त्तमानम् आत्मविषयकं ज्ञानं अध्यात्मं तस्मिन् नित्यत्वं नित्यभावः नित्यं तदनुशीलनमिति भावः, 'तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं' तत्त्वज्ञानस्य अर्थः प्रयोजनं मोक्षः तस्य दर्शनं मोक्षस्य सर्व्वोत्कृष्टत्वालोचनमित्यर्थः, [इति] 'एतत्' [सर्व्वं] अमानित्वादिविंशतिसंख्यकं यत् उक्तं तत् 'ज्ञानम्' (ज्ञानसाधनत्वात्) 'इति' 'प्रोक्तं' कथितं [ऋषिभिः शास्त्रकारैर्वा], 'अतः' अस्मात् यथोक्तात् 'यत्' 'अन्यथा' अन्यरूपं विपरीतं [तत्] मानित्वादि सर्व्वम् 'अज्ञानं' ज्ञानविरोधित्वात् संसारप्रवृत्तिकारणत्वाच्च। अतः तत् परित्याज्यमित्यर्थः।

7-11. Humility, unostentatiousness (*i. e*, absence of arrogance or religious hypocrisy), harmlessness, forgiveness, straightforwardness, service of the preceptor, purity, steadfastness, self-restraint, indifference to the objects of the senses, and also absence of egotism, perception of the evil or misery in birth, death, old age and disease, absence of attachment, absence of intense affection for son, wife, home, and other things (leading to self-identification with them), constant equanimity of mind on the attainment of good (the agreeable or desirable) and evil (the disagreeable or undesirable), unswerving devotion to me by single-hearted contemplation, resort to sacred (or solitary) places, distaste for the company of [worldly-minded] men, constancy in (the pursuit of) the knowledge of the (Supreme) Self, keeping in view the end (*i. e.*, liberation) of true wisdom, all this has been declared to be knowledge, what is contrary to this is ignorance.

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१२॥

१२। [इदानीं] यत् ज्ञेयं ज्ञातव्यम् (इत्यर्थः) तत् प्रवक्ष्यामि स्पष्टमेव स्फुटतया वदामि यत् (ज्ञेयं) ज्ञात्वा अमृतम् अमृतत्वं मोक्षम् अश्नुते प्राप्नोति (मोक्षं लभते इति भावः) तत् अनादिमत् (नास्ति आदिः यस्य तत् अनादि, अनादि एव अनादिमत्) आदिरहितं परं निरतिशयं ब्रह्म न सत् स्थूलं न असत् सूक्ष्मम् उच्यते। अनादि इति वक्तव्ये अनादिमत् इत्यत्र मतुप्प्रत्ययः छान्दसः (श्रीधरस्वामी)।

12 I will (now) clearly declare that which is to be known (*i e* which is the sole object of knowledge) (and) knowing which one attains immortality That beginningless Supreme Brahman is said to be neither Sat' (gross) nor Asat (subtle)

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥

१३। तत् (ब्रह्म) सर्वतः पाणिपादं सर्वत्र सर्वतः (सर्वेषु देशेषु इति भावः) पाणयः हस्ताः पादाश्च यस्य तत् सर्वतः अक्षिशिरोमुखं सर्वत्र अक्षीणि चक्षूंषि शिरांसि मस्तकानि मुखानि च यस्य तत् सर्वतः श्रुतिमत् सर्वत्र श्रुतयः कर्णेन्द्रियाणि यस्य तत् सर्वतः कर्णेन्द्रिययुक्तं [सत्] लोके जगति भुवने प्राणिनिकाये इति यावत् सर्वम् आवृत्य व्याप्य तिष्ठति। (श्वेताश्वतरोपनिषत् ३।१६)।

13 That (*i e* the Supreme Brahman) having hands and feet everywhere eyes, heads and faces in all directions and ears on all sides, exists in the world, pervading all (things)

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

१४ । [तत् ज्ञेय ब्रह्म] 'सर्व्वेन्द्रियगुणाभास' (सर्व्वेषां इन्द्रियाणां गुणेषु रूपाद्याकारासु वृत्तिषु, तत्तदाकारेण आभासते यत् तत्, अथवा सर्व्वेन्द्रियाणि गुणान् च तत्तद्विषयान् आभासयति यत् तत्, किंवा सर्व्वेन्द्रियगुणैः अध्यवसाय-सङ्कल्पश्रवणवचनादिभि अवभासते यत् तत् इति शङ्कर., सर्व्वेन्द्रियव्यापारैः व्यापृतम् (इव), 'सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जित सर्व्वैः इन्द्रियैः विवर्ज्जित सर्व्वकरणरहितं, 'असक्त' सर्व्वसंश्लेषवर्ज्जितं सङ्गशून्य, [तथापि] 'सर्व्वभृत्' सर्व्वं बिभर्त्ति धारयति पालयतीति च यत् तत् सर्व्वस्य आधारभूत 'च' निर्गुंण सत्त्वादिगुणरहित, [तथापि] 'गुणभोक्तृ' गुणाना सत्त्वादीना शब्दादिद्वारेण सुखदु खमोहाकार-परिणताना भोक्तृ उपलब्धृ (शङ्कर.) पालकं (श्रीधरः) 'च' 'एव' । श्वेता-श्वतरोपनिषत् ३।१७) ।

14 That (Brahman) is resplendent with all sense-functions, yet devoid of all senses , unattached, yet supporting all (things) , devoid of qualities (*gunas*), yet enjoyer or supporter of (all) qualities

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१५॥

१५ । [तत् ब्रह्म] 'भूताना' प्राणिना चराचराना स्वकार्य्याणाम् इति श्रीधर, 'बहि' बाह्यविषयात्मकम् इत्यर्थः, 'अन्त' अन्तर्म्मध्ये प्रत्यग्भूतम् इत्यर्थः 'च' , [तत्] 'अचर' स्थावर, 'चर' जङ्गम भूतजात 'एव' 'च' (अधिष्ठाना-त्मकत्वात्) . 'सूक्ष्मत्वात्' रूपादिहीनत्वात् अतीन्द्रियत्वात् [तत्] 'अविज्ञेय' न स्पष्टज्ञानार्ह (ज्ञानसाधनशून्याना) 'तत्' 'दूरस्थ' (अविदुषा अप्राप्यत्वात्) 'च' 'अन्तिके' समीपे नित्यसन्निहितं 'च' (विदुषां तदात्मत्वात्) ।

15 [That (Brahman) is] without and within all beings (or things) the unmoving and also the moving, not clearly knowable on account of [its] subtlety that is both far and near

অবিভক্তং চ ভূতেষু বিভক্তমিব চ স্থিতম্ ।
ভূতভর্তৃ চ তজ্জ্ঞেয়ং গ্রসিষ্ণু প্রভবিষ্ণু চ ॥১৬॥

১৬। 'তৎ' 'জ্ঞেয়' (ব্রহ্ম) 'অবিভক্ত' কারণাত্মনা অভিন্নম্ একম্ [অপি] চ [সৎ] 'ভূতেষু' ভিন্নেষু ভিন্নেষু 'বিভক্তং' কার্যাত্মনা ভিন্নম্ 'ইব' চ 'স্থিতং' 'ভূতভর্তৃ' ভূতানাং পোষকং পালকং (স্থিতিকালে) 'গ্রসিষ্ণু' গ্রসনশীলং সংহারকং (প্রলয়কালে) 'চ' 'প্রভবিষ্ণু' প্রভবনশীলং (নানাকার্যাত্মনা উৎপত্তিকালে) চ।

16 That knowable (Brahman), though undivided yet exists as if divided in beings (or things) [and] is the supporter of beings (or things) also the devourer (i e destroyer) and the generator

জ্যোতিষামপি তজ্জ্যোতিস্তমসঃ পরমুচ্যতে ।
জ্ঞানং জ্ঞেয়ং জ্ঞানগম্যং হৃদি সর্বস্য বিষ্ঠিতম্ ॥১৭॥

১৭। 'তৎ' (ব্রহ্ম) 'জ্যোতিষাম্' অবভাসকানাং সূর্যাদীনাং (বুদ্ধ্যাদীনাঞ্চ ইতি মধুসূদন) 'অপি' 'জ্যোতিঃ' প্রকাশকং 'তমসঃ' 'পরং' তমোঽস্পৃষ্টম্ অন্ধকারাতীতম্ অথবা তমসঃ অজ্ঞানাৎ পরং তেন অসংস্পৃষ্টম্ 'উচ্যতে', [তৎ] 'জ্ঞানং' 'জ্ঞেয়ং' 'জ্ঞানগম্যং' জ্ঞানসাধনেন প্রাপ্যং 'সর্বস্য' প্রাণিমাত্রস্য 'হৃদি' বুদ্ধৌ 'বিষ্ঠিতং' বিশেষেণ স্থিতং (নিয়ন্তৃতয়া জীবরূপেণান্তর্যামিরূপেণ চ ইতি মধুসূদন)।

১৮

17. That (Brahman) is the Light even of all luminous bodies (or things), (and) is said to be beyond darkness (or ignorance), [it] is knowledge, the knowable (*i.e.*, the object of knowledge), and attainable by knowledge, and dwells in the hearts of all

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१८॥

१८। 'इति' एवं 'क्षेत्रं' (५ ६), 'तथा' 'ज्ञानं' (७ ११), 'ज्ञेयं' (१२-१७) 'च' 'समासतः' सङ्क्षेपेण [मया] 'उक्तम्'। 'मद्भक्तः' 'एतत्' 'विज्ञाय' सम्यक् ज्ञात्वा 'मद्भावाय' मम भावाय ब्रह्मभावाय ब्रह्मत्वाय 'उपपद्यते' युज्यते मोक्षं प्राप्तुं योग्यो भवति।

18 Thus have the body and also knowledge and the object of knowledge been declared in brief. Knowing this, my devotee becomes fitted for [attaining] my nature.

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥१९॥

१९। 'प्रकृति' 'पुरुष' 'च' 'उभौ' 'अपि' 'अनादी' आदिरहितौ 'एव' 'विद्धि' जानीहि (प्रकृतेः अनादित्वम् ईश्वरस्य शक्तित्वात् तस्याः अपराप्रकृतित्वात् इति वा, पुरुषस्य अनादित्वं तदंशत्वात् तत्पराप्रकृतित्वादिति वा), 'विकारान्' देहेन्द्रियादीन् 'च' 'गुणान्' सत्त्वादिगुणपरिणामान् सुखदुःखादीन् 'च' 'प्रकृतिसम्भवान्' प्रकृतेः सम्भूतान् प्रकृतिपरिणामान् 'एव' 'विद्धि'।

19 Know both Prakriti and Purusha to be beginningless, [and] know all modifications and all qualities to be born of Prakriti

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०॥

२०। कार्यकारणकर्तृत्वे कार्यं शरीरं करणानि सुखदुःखानां साधनानि इन्द्रियाणि च तेषां कर्तृत्वे उत्पादकत्वे तदाकारपरिणामे प्रकृतिः हेतुः कारणम् उच्यते [कपिलादिभिः]। सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वे उपलब्धृत्वे पुरुषः जीवः हेतुः उच्यते। [कार्यकरणकर्तृत्वे इति वा पाठः]।

20 Prakriti is said to be the cause of the body and the senses, as their producer Purusha (Self or Spirit) is said to be the cause of the enjoyment (*i e*, experience) of pleasure and pain

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२१॥

२१। 'हि' यस्मात् 'पुरुषः प्रकृतिस्थः' प्रकृतौ स्थितः अधिष्ठितः ताम् आत्मत्वेन गतः तत्कार्ये देहे तादात्म्येन स्थितः सन् 'प्रकृतिजान्' प्रकृतितः जातान् प्रकृतिजनितान् 'गुणान्' सुखदुःखादीन् 'भुङ्क्ते' उपलभते, [अतः] गुणसङ्गः गुणेषु शब्दादिषु सुखदुःखमोहात्मकेषु सङ्गः अभिनिवेशः आत्म इति भावः, अथवा गुणैः शुभाशुभकर्मकारिभिः इन्द्रियैः सङ्गः मिथः

त्रिगुणात्मकप्रकृतौ तादात्म्याभिमान. [एव] 'अस्य' पुरुषस्य 'सदसद्योनिजन्मसु' सतीषु देवादिषु असतीषु पश्वादिषु च योनिषु यानि जन्मानि तेषु 'कारण' निमित्त [भवति] ।

21 For Purusha, when joined with (or seated or dwelling in) Prakriti, enjoys the qualities born of Prakriti. [Hence] his connection with (or attachment to) (those) qualities is the cause of his birth in good and evil wombs.

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ २२

२२ । 'अस्मिन्' 'देहे' [जीवात्मरूपेण वर्त्तमानोऽपि] 'पुरुषः' 'पर.' गुणातीत. असङ्गः एव न तद्गुणै. युज्यते, स्वेन रूपेण विद्यमान इत्यर्थः , [यत स'] 'उपद्रष्टा' समीपस्थ. सन् अपि पृथग्भूत. अव्यापृत. एव स्थित्वा द्रष्टा साक्षी न तु कर्त्ता इत्यर्थ., [तथा] 'अनुमन्ता' अनुमोदनकर्त्ता सन्निधिमात्रेण अनुग्राहक. (देहेन्द्रियाणां प्रवृत्तिषु स्वय अप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते अथवा स्वव्यापारेषु प्रवृत्तान् बुद्ध्यादीन् न निवारयति इत्यनेन अनुमन्ता) 'च', 'भर्त्ता' विधायक: धारयिता पोषयिता, 'भोक्ता' भोगकर्त्ता (पालक. इति श्रीधरः), 'महेश्वरः' महांश्चासौ ईश्वरश्चेति ब्रह्मादीनामपि नियन्ता, 'परमात्मा' अन्तर्यामी 'च' 'इति' 'अपि' 'उक्तः' (श्रुतौ श्रुत्या वा , माण्डुक्य ६, श्वेताश्वतर ६।११ इत्यादौ, बृहदारण्यक ३।७ इत्यादौ) ।

22. [Even though residing] in this [material or human] body, Purusha is transcendent (*i e*, untouched by its qualities); [for] it is also said that he is the On-looker, Approver (Permitter), Supporter, Enjoyer (Protector), the Great God and the Supreme Self.

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२३॥

२३। य 'एवं' यथोक्तप्रकारेण उपद्रष्टृत्वादिरूपेण 'पुरुषं' 'गुणैः' सविकारैः सुखदुःखादिपरिणामैः 'सह' तत्सहितामिमां 'प्रकृतिं' 'च' 'वेत्ति' स सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानः 'अपि' 'भूयः' पुनः 'न' 'अभिजायते' न उत्पद्यते देहान्तरं न गृह्णाति मुक्त एव भवति ।

23 He who thus knows Purusha and Prakriti with the qualities though living in every way is not born again

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥२४॥

२४। केचित् जनाः 'ध्यानेन' आत्मचिन्तनेन 'आत्मनि' देहे (श्रीधर) बुद्धौ (शङ्कर) 'आत्मना' मनसा (ध्यानसंस्कृतेन मनसा करणेन इति शङ्कर) 'आत्मानं' परमात्मानं 'पश्यन्ति' साक्षात् कुर्वन्ति 'अन्ये' अपरे [तु] 'सांख्येन योगेन' प्रकृतिपुरुषयोः भेदज्ञानजन्येन चिन्तनेन 'अपरे' 'च' 'कर्मयोगेन' निष्कामेन ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठीयमानेन कर्मणा [आत्मानं आत्मनि पश्यन्ति] ['सांख्येन' 'योगेन' इत्येवं पृथक् अन्वये तु प्रकृतिपुरुष वैलक्षण्यालोचनेन अष्टाङ्गयोगेन इत्येवमर्थः स्यात्]।

24 Some, by meditation see the Self in the self (or body) by the self (mind) ; others [see] by *sankhya yoga* (the contemplative devotion of the Sankhya system) and others again by *karma yoga* (the practical devotion of action)

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥२५॥

२५। 'अन्ये' तु 'एवम्' आत्मसाक्षात्कारस्य ईदृशम् उपायत्रयम् 'अजानन्तः' 'अन्येभ्यः' आचार्येभ्यः [तान् उपायान्] 'श्रुत्वा' [आत्मानम्] 'उपासते' ध्यायन्ति, 'ते' 'श्रुतिपरायणाः' श्रुतिः श्रवणं परं परमम् अयनं गमनं मोक्षमार्गप्रवृत्तौ श्रेष्ठं साधनं येषां ते श्रद्धया उपदेशश्रवणपरायणाः सन्तः 'अपि' स्वयं विचारासमर्था अपि इत्यभिप्रायः) 'च' 'मृत्युं' मृत्युयुक्तं संसारम् 'अतितरन्ति' अतिक्रामन्ति।

25. Yet others, not knowing this (*i. e.*, how to see the Self in the ways described above), worship (the Self), hearing [of it] from others. They, too, adhering to what is heard, overcome (lit. cross beyond) death

यावत् सञ्जायते किञ्चित् सत्त्वं स्थावरजङ्गमम्।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२६॥

२६। [हे] 'भरतर्षभ' भरतश्रेष्ठ, 'यावत् किञ्चित्' यत् किञ्चित् 'स्थावरजङ्गमं' स्थावरं जङ्गमं च 'सत्त्वं' वस्तुमात्रं 'सञ्जायते' समुत्पद्यते 'तत्' [सर्वं] 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्' क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः योगात् [एव सञ्जायते इति] 'विद्धि' जानीहि।

26 O best of the race of Bharata, whatever thing, moving or unmoving, comes into being, know that to be due to the union of body and soul [or object and subject].

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२७॥

२७। सर्वेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु भूतेषु समम् एकरूपं निर्विशेषं तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तम् [अत एव] विनश्यत्सु विनाशं गच्छत्सु इत्यर्थः स्वभावेषु [यदि] अविनश्यन्तं परमेश्वरं यः पश्यति सः [सम्यक्] पश्यति [स एव परमार्थदर्शी नान्य इत्यर्थः]।

27 He alone sees [truly] who sees the Supreme God existing alike in all things [and so] unperishing amidst the perishing

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥२८॥

२८। हि यस्मात् [सः] सर्वत्र सर्वभूतेषु समं यथा स्यात् तथा समवस्थितं सम्यक् अवस्थितम् ईश्वरं पश्यन् उपलभमानः [जनः] आत्मना स्वेन मनसा [एव] आत्मानं स्वं न हिनस्ति हिंसां करोति विनाशयति अधःपातयति इति भावः ततः तस्मात् तदनन्तरं वा परां सर्वोत्कृष्टां गतिं मोक्षमित्यर्थः याति प्राप्नोति ।

28 For he who sees God abiding alike everywhere, does not destroy the self by the self, and therefore he attains the supreme goal

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥२९॥

२९। यः च कर्माणि प्रकृत्या (देहेन्द्रियाकारेण परिणतया)

'एव' 'सर्व्वशः' सर्व्वैः प्रकारैः 'क्रियमाणानि' निवर्त्यमानानि 'तथा' 'आत्मानम्' 'अकर्त्तारं' (देहाभिमानेनैव आत्मनः कर्त्तृत्वं, न स्वतः, इत्येवं) [च] 'पश्यति' उपलभते 'सः' [एव] (सम्यक्) 'पश्यति' ।

29. He alone sees [truly] who sees all actions done in every way by Prakriti alone and also sees the Self as a non-agent

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥३०॥

३० । 'यदा' यस्मिन् काले [साधकः] 'भूतपृथग्भावं' भूतानां सर्व्वेषां स्थावरजङ्गमानां पृथक्त्वं भेदं परस्परभिन्नत्वम् 'एकस्थम्' एकस्मिन् एव आत्मनि स्थितम् 'अनुपश्यति' आलोकयति (आलोचयति इति श्रीधरः), 'ततः' तस्मात् आत्मनः 'एव' 'विस्तारं' भूतानाम् उत्पत्तिं विकाशं 'च' [अनुपश्यति], 'तदा' तस्मिन् काले [सः] 'ब्रह्म' 'सम्पद्यते' प्राप्नोति ब्रह्मभावम् उपैति ।

30. When one sees the separateness of things as existing in One (*i. e*, the supreme Self) and also [their] emanation from that One, one atta ns Brahman.

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥३१॥

३१ । [हे] 'कौन्तेय,' 'अनादित्वात्' आदिहीनत्वात् 'निर्गुणत्वात्' सत्त्वादि-गुणराहित्यात् 'अयम्' 'अव्ययः' अविकारी 'परमात्मा' 'शरीरस्थः' शरीरे स्थितः (सर्व्वगतत्वेन सर्व्वात्मत्वेन च) 'अपि' 'न' [किञ्चित्] 'करोति', [अतः] 'न' 'लिप्यते' कर्म्मफलैः लिप्तो भवति ।

31 O son of Kunti, this immutable supreme Self with[illegible] beginning and without [illegible] the qualities [of [illegible]], does not act and (therefore) is not tainted (i e., by the fruits of action) even when existing in the body

[illegible] ।
[illegible] ॥३२॥

३२। [illegible]) स्थित व्यापि' अपि [illegible] ([illegible]) न [illegible]) देह अवस्थित [illegible]

32 As the all pervading ether (or space) on account of its subtlety, is not tainted so the Self, though abiding in every body is not tainted [by action]

[illegible] ।
[illegible] ॥३३॥

३३। [illegible] दृष्ट कर्तृत [illegible] स युज्यते) 'तथा [illegible] जगत् [illegible] [illegible] ।

33 O descendant of Bharata, as the one sun

illumines this whole world, even so does the subject [in every body] illumine the whole objective world

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३४॥

३४ । 'एवम्' उक्तप्रकारेण 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः' 'अन्तरं' भेद परस्परवैलक्षण्यं 'भूतप्रकृतिमोक्ष' भूतानां प्रकृतिः तस्याः सकाशात् मोक्ष तत् साधन मोक्षोपायं ध्यानध्यानादिक 'च' 'ज्ञानचक्षुषा' आत्मज्ञानरूपेण चक्षुषा 'ये' 'विदुः' विजानन्ति 'ते' 'परं' परमात्मानं 'यान्ति' लभन्ते ।

34 Those who, by the eye of knowledge, thus perceive the distinctiveness of the object and the subject and [the means of] release from Prakriti and her modifications, go to (*i e*, attain) the Supreme.

गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः

श्रीभगवान् उवाच

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१॥

१। [श्रीभगवान् उवाच] [अहं] ज्ञानानां [मध्ये] उत्तमं परम् उत्कृष्टं परमात्मविषयं ज्ञानं भूयः पुनः [तुभ्यं] प्रवक्ष्यामि पूर्वमेव कथयिष्यामि यत् [ज्ञानं] ज्ञात्वा मुनयः मननशीलाः सर्वे इतः अस्मात् लोकात् अस्मात् देहबन्धनात् ऊर्ध्वं वा पराम् उत्कृष्टां सिद्धिं मुक्तिं मोक्षमित्यर्थः गताः प्राप्ताः।

1 [The Lord said —] I will again speak [to thee] about that supreme knowledge the best of all kinds of knowledge learning which all the *munis* (sages) have attained the highest perfection (*i e*, final emancipation) from here (*i e*, this world or after this life of bondage to the body)

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥२॥

२। 'इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानम् उपाश्रित्य प्राप्य ज्ञानसाधनम् अनुष्ठाय इति

मद्भक्ता. [मुनयः जना. वा] 'मम' परमेश्वरस्य 'साधर्म्यं' मत्स्वरूपतां न तु समानधर्मताम् इति मद्भक्ता. 'आगता.' प्राप्ता. सन्त. 'सर्गे' सृष्टिकाले 'अपि' 'न' 'उपजायन्ते' उत्पद्यन्ते, [तथा] 'प्रलये' विनाशकाले [अपि] 'न' 'व्यथन्ति' व्यथां नाप्नुवन्ति प्रलयदुःखं नानुभवन्ति 'च', न च लीयन्ते इत्यर्थ इति मधुसूदन ।

2. By acquiring this knowledge, they, the *munis*, (or men generally), attaining the same nature as mine, are not [re-]born even at the time of [a new] creation, nor are they pained (*i e*, they do not suffer the pain of death) even at the dissolution of the world

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥

३। [हे] 'भारत', 'महत् ब्रह्म' (देशतः कालतश्च अपरिच्छिन्नत्वात् महत्, बृंहितत्वात् स्वकार्याणां वृद्धिहेतुत्वात् ब्रह्म) प्रकृति सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणं प्रधानं 'मम' परमेश्वरस्य 'योनि' गर्भाधानस्थानं [भवति], 'अहं' 'तस्मिन्' योनौ योनिभूते महति ब्रह्मणि 'गर्भं' सर्वभूतजन्मकारणं बीजं जगद्विस्तारहेतुं चिदाभासं 'दधामि' निक्षिपामि अर्पयामि , 'ततः' तस्मात् गर्भाधानात् 'सर्वभूतानां' निखिलस्थावरजङ्गमानां 'सम्भव' उत्पत्तिः 'भवति' ।

3. O descendant of Bharata, the great Brahman (*i. e*, Prakriti or Nature) is my womb, I place the germ [of the world] into it, thence are produced all beings (or things).

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥४॥

४। [टी] कौन्तेय सर्वयोनिषु सर्वासु योनिषु मनुष्यादिषु या मूर्तयः स्थावरजङ्गमात्मिका तनवः सम्भवन्ति उत्पद्यन्ते तासां मूर्तीनां महद्ब्रह्म प्रकृतिः योनिः कारणम् उत्पत्तिहेतुत्वात् मातृस्थानीया इति भावः अहं परमेश्वरः बीजप्रदः गर्भाधानस्य कर्त्ता पिता ।

4 O son of Kunti whatever forms (*i e*, bodies) are born in all wombs, the great Brahman is their womb (*i e* mother), [and] I am the seed imparting Father

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥५॥

५। [टी] महाबाहो सत्त्वं रजः तमः इति प्रकृतिसम्भवाः प्रकृतेः सकाशात् पृथक्त्वेन अभिव्यक्ताः गुणाः देहे प्रकृतिकार्ये शरीरे [तादात्म्येन स्थितम्] अव्ययं निर्विकारं परमात्मनं इत्यर्थः देहिनं देहवन्तं चिदंशम् आत्मानं जीवमिति यावत् निबध्नन्ति स्वकार्यैः सुखदुःखमोहादिभिः संयोजयन्ति इत्यर्थः। [अथवा देहे देहाभ्यन्तरे निबध्नन्ति इत्यनेन सह अन्वयः]।

5 O mighty armed *sattvam* (goodness or purity), *rajas* (passion or activity) and *tamas* (darkness or ignorance)—these *gunas* (qualities) born of Prakriti (Nature), bind the unchanging self existing in the body (or bind down the unchanging self in the body)

तत्र सत्त्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥६॥

६। [हे] 'अनघ' पापशून्य, 'तत्र' तेषां गुणानां मध्ये 'निर्म्मलत्वात्' स्वच्छत्वात् 'प्रकाशकं' भास्वरं ज्ञानव्यञ्जकम् 'अनामयं' निरुपद्रवं शान्तमित्यर्थः, सुखस्य अभिव्यञ्जकम् इति आनन्दगिरिः. 'सत्त्वं' सत्त्वात्मकं गुणः 'सुखसङ्गेन' शान्तत्वात् स्वकार्य्येण सुखेन यः सङ्गः तेन 'ज्ञानसङ्गेन' प्रकाशकत्वात् स्वकार्य्येण ज्ञानेन यः सङ्गः तेन 'च' [देहिनं] 'बध्नाति' अहं सुखी ज्ञानी च इति मनोधर्म्मान् तदभिमानिनि क्षेत्रज्ञे संयोजयति इत्यर्थः ।

6. O sinless One, of these, *sattvam*, which, on account of its purity (or clearness), is luminous (enlightening) and healthy (free from disease or defect), binds [the self] with attachment to happiness and attachment to knowledge.

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्म्मसङ्गेन देहिनम् ॥७॥

७। [हे] 'कौन्तेय', 'रजः' रजआत्मकं गुणं 'रागात्मकं' अभिलाषात्मकं 'तृष्णासङ्गसमुद्भवं' तृष्णा अप्राप्तविषये अभिलाषः सङ्गः प्राप्ते अर्थे प्रीतिः आसक्तिः आश्लेषः (प्राप्ते विषये मनसः प्रीति-लक्षणः संश्लेषः इति शङ्करः) तयोः समुद्भवः यस्मात् तत् 'विद्धि' जानीहि, 'तत्' रजः 'देहिनं' शरीरिणं जीवं 'कर्म्मसङ्गेन' दृष्टादृष्टार्थेषु कर्म्मसु सङ्गेन आसक्त्या अभिलाषेण वा तत्परतया इति शङ्करः 'निबध्नाति' नितरां बध्नाति, तृष्णासङ्गाभ्यां हि कर्म्मसु आसक्तिर्भवति इत्यर्थः ।

7 O son of Kuntí, know *rajas* to be of the nature

of desire (passion) and to be the source of thirst and attachment It binds the embodied self with attachment to action

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥८॥

८। [ॐ] भारत तमः तु अज्ञानजम् [illegible] [illegible] सर्वदेहिनां [illegible] मोहनम् [illegible] विद्धि [तत्] [illegible] [illegible] [illegible] निबध्नाति [illegible] ।

8 O descendant of Bharata, know *tamas* to be born of ignorance and [to be] the confounder of all embodied selves [So] it binds (the embodied self) with error, indolence and sleep (or sloth)

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥९॥

९। [ॐ] भारत सत्त्वं [देहिनं] सुखे सञ्जयति [illegible] दुःखसुखादिकारणे सत्यपि देहिनं सुखाभिमुखम् एव करोति [illegible] रजः कर्मणि [सञ्जयति] तमः तु ज्ञानं [illegible] विवेकम् [illegible] [illegible] सञ्जयति [illegible] उत अपि। [illegible] ।

9. O descendant of Bharata, *sattvam* connects [the self] with happiness; *rajas*, with action, but *tamas*, by covering knowledge, connects [it] with error.

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥१०॥

१०। [हे] 'भारत', 'सत्त्व' (कर्तृ) 'रज.' 'तम.' च उभौ अपि 'अभिभूय' तिरस्कृत्य 'भवति' उद्भवति वर्द्धते, यदा तदा प्रागुक्तं स्वकार्य्यं करोति इत्यर्थ.; [तथा] 'रज' (कर्तृ) 'सत्त्व' 'तम.' 'च' इति गुणद्वयम् अभिभूय भवति, अत. कर्म्मतृष्णादिस्वकार्य्यम् आरभते इत्यर्थः, [एव] 'तम' (कर्तृ) 'सत्त्व' 'रजः' [च] उभौ अपि गुणौ अभिभूय भवति, अत ज्ञानावरणादि-स्वकार्य्यम् आरभते इत्यर्थः।

10. O descendant of Bharata, *sattvam* prevails by overpowering *rajas* and *tamas*, *rajas*, by overwhelming *sattvam* and *tamas*, so also *tamas*, by overwhelming *sattvam* and *rajas*.

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥११॥

११। 'यदा' 'अस्मिन्' 'देहे' 'सर्व्वद्वारेषु,' सर्व्वेषु द्वारेषु आत्मन. उपलब्धिसाधनेषु श्रोत्रादिकरणेषु 'प्रकाशः' प्रकाशरूप 'ज्ञानम्' 'उपजायते' उत्पद्यते, 'तदा' अनेन प्रकाशलिङ्गेन 'उत' * निश्चित, पादपूरणे वा, 'सत्त्व' 'विवृद्धम्' उद्भूतम् 'इति' 'विद्यात्' जानीयात्।

* This particle is often used for the sake of emphasis, especially at the end of a line after इति, hence it is translated here by 'indeed.'

11 When knowledge whose nature is light, arises (is generated) in this body through all its gates (*i e* organs of sense) then should one know that *sattvam*, indeed is increased

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥१२॥

१२। [प] भरतर्षभ लोभः विषयतृष्णा प्रवृत्तिः सर्वेन्द्रियचेष्टा कर्मणाम् आरम्भः उपक्रमः अशमः इन्द्रियाणाम् अनुपरतिः हर्षरागादि प्रवृत्तिः इति भावः, स्पृहा विषयाभिलाषः एतानि चिह्नानि रजसि रजोगुणे विवृद्धे वृद्धिं गते [सति] जायन्ते ।

12. O best of the descendants of Bharata greed propensity to actions the undertaking of actions disquiet and covetousness,—these arise when *rajas* is increased

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥१३॥

१३। [प] कुरुनन्दन अप्रकाशः विवेकस्य ज्ञानाभावः अप्रवृत्तिः अनुद्यमः, प्रमादः अनवधानता मोहः मिथ्याभिनिवेशः एव च एतानि चिह्नानि तमसि विवृद्धे प्रवृद्धे [सति] जायन्ते ।

13 O descendant of Kuru, ignorance, inactivity error, and delusion,—these arise when *tamas* is increased.

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥१४॥

१४। 'यदा' 'तु' 'सत्त्वे' 'विवृद्धे' [सति] 'देहभृत्' देहं बिभर्त्ति धारयति यः स आत्मा जीव इत्यर्थः 'प्रलयं मृत्युं याति' प्राप्नोति 'तदा' [स] 'उत्तमविदाम्' उत्तमान् हिरण्यगर्भादीन् विदन्ति उपासते ये तेषां हिरण्यगर्भोपासकानां (उत्तमं ब्रह्म विन्दन्ति लभन्ते इत्येवं वा ब्रह्मज्ञानां ब्रह्मोपासकानाम्) 'अमलान्' रजस्तमोमलहीनान् 'लोकान्' सुखोपभोगस्थानविशेषान् ब्रह्मलोकादीन् इत्यर्थः 'प्रतिपद्यते' प्राप्नोति ।

14. When, on the increase of *sattvam*, a living being goes to dissolution (*i. e.*, dies), he goes to the spotless regions of those who know the Supreme.

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥

१५। 'रजसि' [प्रवृद्धे सति] [देहभृत्] 'प्रलयं' मृत्युं 'गत्वा' प्राप्य 'कर्मसङ्गिषु' कर्मणि सङ्गः आसक्तिः येषां तेषु काम्यकर्मासक्तेषु मनुष्येषु 'जायते' शरीरं गृह्णाति, 'तथा' 'तमसि' [प्रवृद्धे सति] [सः] 'प्रलीनः' मृतः [सन्] 'मूढयोनिषु' मूढानाम् अविवेकिनाम् आच्छन्नज्ञानानाम् योनिषु पश्वादिषु प्राणिषु 'जायते' ।

15. Dying in *rajas* (*i. e.*, when *rajas* prevails), he is born among those who are attached to action; and, dying in *tamas*, he is born in the wombs of the confounded (*i.e.*, as an irrational animal).

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥

१६। [illegible]

16. They (the wise) say (that) the fruit of a virtuous action is good (lit. of the quality of *Sattwa*) and pain the fruit of *Rajas* and that of *Tamas* ignorance.

सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥

१७। [illegible]

17. From *sattwa* springs knowledge, from *rajas* only greed, and from *tamas* [spring] error and delusion and also ignorance.

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥१८॥

१८। 'सत्त्वस्थाः' सत्त्वगुणसम्पन्नाः 'ऊर्ध्वं' 'गच्छन्ति' उन्नतलोकान् प्राप्नुवन्ति, 'राजसाः' रजोगुणवृत्तिनिरताः 'मध्ये तिष्ठन्ति' मनुष्यलोके एव उत्पद्यन्ते, 'जघन्यगुणवृत्तिस्थाः' जघन्यस्य निकृष्टस्य गुणस्य तमोगुणस्य वृत्तौ प्रमादमोहादौ स्थिताः मूढाः 'तामसाः' तमःप्रधानाः 'अधो गच्छन्ति' पश्वादिषु तमिस्रादिषु निरयेषु वा उत्पद्यन्ते। [जघन्यगुणवृत्तस्थाः इति वा पाठः]।

18. Those who are possessed of *sattvam* go up, those who are endowed with *rajas* remain in the middle, [and] those who live in the state generated by the lowest quality, [that is], those under the sway of *tamas*, go downwards.

नान्यं गुणेभ्यः कर्त्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥

१९। 'यदा' 'द्रष्टा' विवेकी तत्त्वयाथात्म्यदर्शी जीवः 'गुणेभ्यः' 'अन्यं' 'कर्त्तारं' 'न' 'अनुपश्यति' किन्तु गुणा एव सदैव कर्त्तारः इत्येवम् अनुपश्यति अनुभवतीत्यर्थः, 'गुणेभ्यः' 'च' 'परं' व्यतिरिक्तं गुणव्यापारसाक्षिभूतम् अकर्त्तारम् आत्मानं 'वेत्ति' जानाति, 'तदा' 'सः' 'मद्भावं' मम भावम् ईश्वरस्वरूपतां ब्रह्मत्वम् 'अधिगच्छति' प्राप्नोति, ब्रह्मभावः अस्य अभिव्यज्यते इत्यर्थः।

19. When the seer sees no other agent than the *gunas* (qualities) and knows him who is above the qualities, then he acquires my nature.

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०॥

२०। देही देहधारी जीव देहसमुद्भवान् देहः समुद्भवः परिणामः येषां तान् देहोत्पत्तिबीजभूतान् देहोत्पादकान् एतान् पूर्वोक्तान् त्रीन् गुणान् अतीत्य अतिक्रम्य [सन्] जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्म च मृत्युश्च जरा वार्द्धक्यं जीर्णता च दुःखानि च तैः [जीवन् एव] विमुक्तः [सन्] अमृतं परमानन्दं मोक्षम् अश्नुते प्राप्नोति।

20 The embodied self transcending these three *gunas* (qualities) whose product the body is and being freed from birth death old age and pain attains immortality

अर्जुन उवाच

कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥२१॥

२१। [अर्जुन उवाच] [हे] प्रभो! कैः कीदृशैः लिङ्गैः साधकैः चिह्नैः [देही] एतान् त्रीन् गुणान् अतीतः भवति किमाचारः [सः] कः आचारः व्यवहारः यस्य सः भवति इत्यर्थः कथं केन उपायेन च [सः] एतान् त्रीन् गुणान् अतिवर्तते अतिक्रामति अतीत्य वर्तते (तत् कथय इत्यर्थः)।

21 [Arjuna said,—] O Lord by what marks is he known when he has transcended these three qualities? What is his conduct? And how (by what means) does he transcend these three qualities?

श्रीभगवान् उवाच

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥२२॥
उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥२३॥
समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥२४॥
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

२२-२५ । [श्रीभगवान् उवाच] [हे] 'पाण्डव', [यः] प्रकाशं' सत्त्व-कार्यं 'च' 'प्रवृत्तिं' रजःकार्यं 'च' 'मोहं' तमःकार्यम् 'एव च' [एतानि] 'संप्रवृत्तानि' स्वतः प्रवृत्तानि आरब्धानि [सन्ति] (तत्र दुःखबुद्ध्या) 'न द्वेष्टि' तत्प्रति वैरभावं न पोषयति [एतानि] 'निवृत्तानि' विरतानि [सन्ति] 'च' (सुखबुद्ध्या) 'न' 'काङ्क्षति' कामयते, 'यः' 'उदासीनवत्' निःसम्पर्कवत् साक्षितया 'आसीनः' स्थितः सन् 'गुणैः' गुणकार्यैः सुखदुःखादिभिः 'न विचाल्यते' स्वरूपावस्थात् न चाल्यते, [अपि तु] 'गुणाः' [एव] (गुणेषु स्वकार्येषु प्रकाशादिषु) 'वर्तन्ते' 'इति' 'एव' ['एवं' वा पाठः] 'यः' 'अव-तिष्ठति' ['इत्येव योऽनुतिष्ठति इति पाठभेदश्च दृश्यते] तैः सह मम सम्बन्ध एव नास्ति इत्येवं विवेकबुद्ध्या तूष्णीमवतिष्ठति ['अवतिष्ठति' इत्यत्र परस्मैपदम् आर्षं, छन्दोभङ्गभयात् परस्मैपदप्रयोगः इति शङ्करः], 'न' [च] 'इङ्गते' चलति चेष्टते चलचित्तो भवति । [यः] 'समदुःखसुखः' दुःखञ्च सुखञ्च ते समे यस्य सः, 'स्वस्थः' स्वे आत्मनि स्थितः स्वरूपे एव स्थितः प्रसन्नः इति शङ्करः, 'समलोष्टा-श्मकाञ्चनः' लोष्टं मृत्खण्डं च अश्मा प्रस्तरश्च काञ्चनं स्वर्णं च एतानि समानि

यस्य च तुल्यप्रियाप्रियः प्रियश्च अप्रियश्च ते सुखदुःखहेतुभूते तुल्ये यस्य सः धीरः धीमान् तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः निन्दा दोषोत्कीर्तनं आत्मनः संस्तुतिः गुणकीर्तनञ्च ते तुल्ये यस्य सः य। मानापमानयोः मानं सत्कारे अपमाने तिरस्कारे च तुल्यः समः निर्विकारः मित्रारिपक्षयोः मित्रपक्षे अरिपक्षे शत्रुपक्षे च तुल्यः अभिन्नभावः न कस्यचित् पक्षे तिष्ठति इति भावः सर्वारम्भपरित्यागी सर्वान् दृष्टादृष्टार्थान् आरम्भान् उद्यमान् परित्यक्तुं शीलं यस्य सः — एवम्भूतः पुरुषः — गुणातीतः उच्यते।

22 25 [The Lord said —] O son of Pándu he who has no aversion for light (*i e* knowledge) activity (propensity to action) and ignorance (delusion) when they come into play [of themselves] nor long for them when they cease to act (22) who remaining uncon cerned, is not moved by [the action of] the *gunas* (qualities) but remains unaffected thinking that it is the qualities that act on their modifications [and not he] (23) to whom pain and pleasure are alike who is self contained to whom a lump of earth a stone and [a piece of] gold are of the same value to whom the agreeable and the disagreeable are the same who is wise to whom censure and praise [of himself] are alike (24) [who is] the same *i e* equally minded) in honour and disgrace, [and] the same to both parties friends and foes [and] who has renounced all [egotistic] under-takings—is said to have transcended the qualities (25)

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

२६। 'सः च' [अत्र 'च' शब्दः अवधारणार्थः] 'अव्यभिचारेण' अचलितेन एकान्तेन 'भक्तियोगेन' 'माम्' परमेश्वरम् [एव] 'सेवते' उपास्ते सदा चिन्तयति अनुसन्धत्ते 'सः', 'एतान्' प्रागुक्तान् 'गुणान्' 'समतीत्य' सम्यगतिक्रम्य 'ब्रह्मभूयाय' भूयः भवनं ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय ब्रह्मभावाय ब्रह्मत्वाय मोक्षाय 'कल्पते' योग्यः भवति।

26 He who serves (or worships) me with unshaken devotion, becomes fit to attain the nature of Brahman (the Supreme Being) by fully transcending (overcoming) these *gunas* (qualities).

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥

२७। 'हि' निश्चितम् 'अहम्' प्रत्यगात्मा इति शङ्करः 'अमृतस्य' विनाशरहितस्य 'अव्ययस्य' अपक्षयरहितस्य 'ब्रह्मणः' 'प्रतिष्ठा' प्रतितिष्ठति अस्मिन् इति प्रतिष्ठा, घनः अहं, (प्रतिष्ठा प्रतिमा इति श्रीधरः), [तथा] 'शाश्वतस्य' नित्यस्य 'धर्मस्य' च 'ऐकान्तिकस्य' एकान्तनियतस्य अव्यभिचारिणः सर्वस्मिन् देशे काले च नित्यानन्दे [illegible] 'सुखस्य' परमानन्दस्य 'च' [प्रतिष्ठा]। ['अव्ययस्य अमृतस्य शाश्वतस्य च धर्मस्य' इत्येवं वा अन्वयः]।

27. Assuredly I am the embodiment of the immortal and immutable Brahman, of eternal righteousness, and of perfect happiness.

पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः

•

श्रीभगवान् उवाच

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

१। [श्रीभगवान् उवाच] 'ऊर्ध्वमूलम्' ऊर्ध्वम् उत्तमम् उत्कृष्ट कारणत्वात् (ब्रह्म क्षराक्षराभ्याम् उत्कृष्टं पुरुषोत्तमं व्याख्यास्यते) मूलम् आदिकारणम् उत्पत्तिस्थानं यस्य तं (ऊर्ध्वं उच्चं ब्रह्म एव मूलं यस्य तमिति वा) 'अधःशाखम्' अधः निम्नं ब्रह्मणः अधमेषु, देवमानवपश्वादिषु, अवरोहात् अधमेषु [illegible] स्थावरादिविभागेषु वा प्रसृता शाखा यस्य तं (अधः ब्रह्मणः अधमा हिरण्यगर्भादयः शाखा इव शाखाः यस्य तमिति वा) 'अश्वत्थं' न श्वः प्रभातपर्यन्तम् अपि स्थास्यति इति अश्वत्थः तं क्षणप्रध्वंसिनं विनश्वरं संसारवृक्षम् 'अव्ययं' प्रवाहरूपेण नित्यम् अनन्तम् 'प्राहुः' वदन्ति [श्रुतयः स्मृतयश्च वा] 'छन्दांसि' वेदाः श्रुतिवाक्यानि वैदिककर्मप्रतिपादकानि वा 'यस्य' संसारवृक्षस्य 'पर्णानि' पत्राणि [illegible] रक्षणीयत्वात् परिपालनोपायानि 'तं' यथाव्याख्यातं संसारवृक्षं 'यः' 'वेद' सम्यक् जानाति 'सः' 'वेदवित्' वेदार्थवित् [illegible] इति मधुसूदनः। [कठवल्ली २।३।१ द्रष्टव्य]। ब्रह्म हि संसारवृक्षस्य मूलं जीवाः सर्वे तस्य शाखाप्रशाखाः स च संसारवृक्षः क्षणेनैव विनश्वरः प्रवाहरूपेण च नित्यः वेदैः (वैदिकैः कर्मभिः) च स सिच्यते अतएव वेदाः कर्माणि तस्य पत्राणि रक्षणोपायानि (क्रिया वेदाः

धर्म्माधर्म्मप्रतिपादनेन सर्व्वजीवानामाश्रयणीयत्वात् पर्णवत् तेषां जीवानां छाया-स्थानीयाः, अतः वेदास्तस्य संसारवृक्षस्य पत्रस्थानीयाः), तज्ज्ञानेन च स छन्दांस्यपि वेत्ति एतावानेव हि वेदार्थः, यस्तमेव जानाति स एव सम्यग्दर्शी, स वेदविदिति ।

१. [The Lord said,—] They (the *srutis* or the sages) say that the Asvattha tree (meaning the transient world, which is likened to the Asvattha or the holy fig-tree, commonly called the banyan tree), with its roots above (*i e*, in Brahman or God) and its branches (meaning all created beings or individual selves) below (that is to say, in the world), is eternal [on account of its unbroken course or existence]. He who knows it (this Asvattha tree), whose leaves are the Vedas (or the sacred texts of the Vedic hymns), is a knower of the Vedas

अधश्चोर्द्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि
कर्म्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥

२। 'तस्य' संसारवृक्षस्य 'गुणप्रवृद्धाः' गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः वृद्धिं प्राप्ताः परिपुष्टाः 'विषयप्रवालाः' विषयाः रूपादयः प्रवालाः पल्लवाः इव यासां ताः 'शाखाः' संसारवृक्षशाखाः जीवा इत्यर्थः 'अधः' तेषु ये दुष्कृतिनस्ते अधमेषु पश्वादियोनिषु 'ऊर्द्ध्वं' सुकृतिनः उत्तमेषु देवादियोनिषु, 'च 'प्रसृताः' विस्तारं गताः, 'मनुष्यलोके' मनुष्याणां लोकश्चेति तस्मिन् 'कर्म्मानुबन्धीनि' कर्म्म एव अनुबन्धि अनुवर्त्ति उत्तरभावि येषां (कर्म्म धर्म्माधर्म्मलक्षणं अनुबन्धः

[illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] ।

2. Its branches, which are nourished by the *gunas* (qualities) and which have the objects of the senses as their sprouts, are stretched downwards and upwards. Its roots, which are the cause of (lit. which culminate or are followed by) action (i.e. whose consequence or result is action) extend downwards and upwards in the world of man.

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥३॥
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यम्
यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥

३, ४ । [illegible] [[illegible]] [illegible] [[illegible]] [illegible]

विरूढानि अङ्कुरितानि जातानि बद्धानि मूलानि यस्य तम् अत्यन्तबद्धमूलं दुरुच्छेद्यम् 'अश्वत्थ' 'दृढेन' कठिनेन 'असङ्गशस्त्रेण' सङ्गः स्पृहा तस्याभावः असङ्गः सङ्गविरोधि वैराग्यम् असङ्ग एव शस्त्रम् आयुधं तेन सङ्गराहित्येन वैराग्येन अहं-ममतात्यागरूपेण शस्त्रेण 'छित्वा' पृथक्कृत्य समूलमुद्धृत्य (३). 'ततः' पश्चात् 'तत्' 'पदं' पद्यते गम्यते इति स्थानं ब्रह्मेत्यर्थः 'परिमार्गितव्यम्' अन्वेष्टव्यं ज्ञातव्यमित्यर्थः 'यस्मिन्' पदे 'गताः' प्रविष्टाः यत्पदं प्राप्ताः सन्तः 'भूयः' पुनः 'न निवर्तन्ति' न आवर्तन्ते संसाराय इत्यर्थः, 'यतः' यस्मात् पुरुषात् 'एषा' 'पुराणी' चिरन्तनी अनादिः 'प्रवृत्तिः' संसारप्रवृत्तिः जगत्प्रवाहः 'प्रसृता' विस्तृता 'तं' यः पदशब्देनोक्तस्तम् 'एव' 'च' 'आद्यम्' आदौ भवं जगन्मूलभूतं 'पुरुषं' ब्रह्मेत्यर्थः 'प्रपद्ये' शरणं गतोऽस्मि (इत्येवं तदेकशरणतया परि-मार्गितव्यमित्यर्थः) (४)।

3, 4. Its form (or character) is not thus known (understood) here [in this world], nor [its] end, nor beginning, nor support (basis or foundation). After cutting down this firmly-rooted *Asvattha* with the strong weapon of non-attachment (3), that place (meaning Brahman) ought to be sought going where men return no more, in the spirit of exclusive devotion as follows: I seek refuge in that Primeval Person alone from whom this eternal stream [of the world] has flowed forth (4)

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥५॥

५। निर्मानमोहाः मानः अहङ्कारः मोहः अविवेकः मिथ्याभिनिवेशो वा मानमोहौ निर्गतौ मानमोहौ येभ्यः (न स्तः मानमोहौ येषां वा) ते मानमोहवर्जिताः, जितसङ्गदोषाः जितः पराजितः सङ्गः एव दोषः पुत्रादिषु आसक्तिरूपः दोषः विषयेन्द्रियसंयोगजन्यदोषः वा यैः ते [illegible] इति भावः, अध्यात्मनित्याः अध्यात्मनि परमात्मस्वरूपालोचने नित्याः परिनिष्ठिताः तत्पराः, विनिवृत्तकामाः निःशेषेण निवृत्ताः विरताः कामाः विषयभोगाः येषां ते, 'सुखदुःखसंज्ञैः' सुखदुःखनामकैः द्वन्द्वैः रागद्वेषादिविरुद्धयुग्मैः प्रियाप्रियादिभिः विमुक्ताः विमुक्ताः 'अमूढाः' अविद्यारहिताः मोहवर्जिताः 'तत् अव्ययम्' अक्षयं नित्यम् 'पदं' ब्रह्मपदं 'गच्छन्ति' प्राप्नुवन्ति।

5 Those who are free from pride and delusion, who have conquered the evil of attachment who are constantly engaged in the contemplation of the Supreme Self, whose desires have entirely ceased, who are freed from the pairs of opposites named pleasure and pain [and] who are not deluded go to that imperishable place or goal (*i e* Brahman)

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥६॥

६। 'तत्' पदं 'सूर्यः' न भासयते प्रकाशयति न शशाङ्कः' चन्द्रः 'न' [च] पावकः अग्निः [भासयते]। यत् पदं 'गत्वा' प्राप्य [योगिनः] न निवर्तन्ते संसाराय न आवर्तन्ते तत् 'मम' परमात्मनः 'धाम', स्थानं स्वरूपं परमम् इति शेषः। [कठवल्ली २।२।१५ द्रष्टव्या]।

6　The sun lights not that [place], nor the moon, nor fire That is my supreme abode going to which they (the *yogins*) return not

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

७। 'जीवलोके' जीवानां लोके संसारे 'मम' 'एव' 'सनातनः' नित्यः 'अंशः' उपाधिपरिच्छिन्नः भागः अवयवः एकदेशः. 'जीवभूतः' भोक्ता कर्ता इति प्रसिद्धः. [सन्] (ममैव सनातनो जीवभूतः अंश इति वा अन्वयः) 'प्रकृतिस्थानि' प्रकृतौ सूक्ष्मरूपेण स्थितानि 'मनःषष्ठानि' मनः षष्ठं येषां तानि 'इन्द्रियाणि' चक्षुरादिपञ्चक तदपेक्षया षष्ठं मनः. 'कर्षति' संसारोपभोगार्थम् आकर्षति ('जीवलोके कर्षति' इत्यपि वा अन्वयः. संसारे प्रवर्तयति इत्यर्थः.)।

7.　In the world of living beings, an eternal portion of me, becoming the individual self, draws to itself the senses with the sensorium as the sixth (*i e*, the five external organs of sense and the sensorium), which are inherent in Prakriti.

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥८॥

८। 'ईश्वरः' देहादीनां स्वामी जीवः इत्यर्थः 'यत्' यदा 'शरीरं' देहम् 'अवाप्नोति' स्वीयकर्मवशात् गृह्णाति, 'यत्' यदा 'च' 'अपि' 'उत्क्रामति' शरीरात् बहिर्निर्गच्छति [तदा] 'एतानि' मनःषष्ठानि इन्द्रियाणि 'गृहीत्वा' पूर्वदेहात् आदाय, 'आशयात्' स्वस्थानात् कुसुमादेः सकाशात् 'गन्धान्' गन्धात्मकान् सूक्ष्मान् अंशान् [गृहीत्वा] 'वायुः इव' "वायुर्यथा कुसुमादे

यथा [illegible] गन्धाशयात् गृहीत्वा गन्धान् याति तद्वदयम् ईश्वरः संयाति गच्छति शरीरान्तरं गच्छतीति।

8 When the ruler [of the body, i.e. the individual self] assumes the body and also when he passes out of it he goes taking these (i.e. the senses and the sensorium) even as the wind [goes or passes] taking scents from their source.

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥९॥

९। अयं जीवः श्रोत्रं कर्णं चक्षुः स्पर्शनं त्वगिन्द्रियं रसनं जिह्वां घ्राणं घ्राणेन्द्रियम् एवापि च मनश्च अन्तःकरणं च अधिष्ठाय आश्रित्य विषयान् शब्दादीन् उपसेवते उपभुङ्क्ते।

9 This individual self taking [as its instruments] the ear, the eye and the organ of touch, taste and smell and also the sensorium enjoys the objects of the senses.

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम्।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥

१०। उत्क्रामन्तं देहात् निष्क्रामन्तं (देहे एव) स्थितं तिष्ठन्तम् अपि गुणान्वितम् इन्द्रियादियुक्तं वा भुञ्जानं विषयान् उपभुञ्जानं एनं गुणैः सत्त्वादिभिः अन्वितं युक्तं [जीवं] विमूढाः अविवेकिनः न अनुपश्यन्ति। ज्ञानचक्षुषः ज्ञानमेव चक्षुर्येषां ते विवेकिनः [तु] पश्यन्ति।

10. Whether he (the embodied self) departs [from this body] or dwells [in it], and enjoys [the objects of sense], endowed with the senses, the deluded do not see him. Those [alone] see him who have the eye of knowledge

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥११॥

११ । 'यतन्तः' प्रयत्नं कुर्व्वन्तः ध्यानादिभिः प्रयतमानाः 'योगिनः' समाहितचित्ताः [केचित्] 'च' 'एनं' जीवात्मानम् 'आत्मनि' स्वस्यां बुद्धौ (शङ्करः), देहे (श्रीधरः) अवस्थितं 'पश्यन्ति' उपलभन्ते, 'यतन्तः' केचित् यतमानाः 'अपि' 'अकृतात्मानः' अनात्मज्ञाः अशुद्धबुद्धिनः 'अचेतसः' अनुदितविवेकाः 'एनं' 'न' पश्यन्ति ।

11. Striving devotees see him dwelling in the body, but those who are of impure hearts and are not awakened, even though striving, do not see him.

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

१२ । 'आदित्यगतं' सूर्य्यस्थितं 'यत्' तेजः ज्योतिः, 'चन्द्रमसि' चन्द्रे 'च' 'यत्' [तेजः], 'अग्नौ' 'च' 'यत्' [तेजः] 'अखिलं' समस्तं 'जगत्' विश्वं 'भासयते' प्रकाशयति, 'तत्' 'तेजः' 'मामकं' मदीयं मम ज्योतिः 'विद्धि' जानीहि ।

12. Know that light to be mine which is in the

un in the moon, and in fire, and which illuminates the whole world

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधी सर्वा सामो भूत्वा रसात्मक ॥१३॥

१३। अह च ओजसा बलेन स्वसत्ता 'गां पृथिवीम् आविश्य प्रविश्य अधिष्ठाय भूतानि चराचराणि धारयामि [अहं] च रसात्मक रसस्वभाव सर्वरसानाम् आकर सोम चन्द्र 'भूत्वा सर्वा ओषधी ब्रीह्यादिका 'पुष्णामि सवर्द्धयामि ।

13 And entering into the earth I uphold all things (or beings) by my energy and becoming the sap giving moon I nourish all plants

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिना देहमाश्रित ।
प्राणापानसमायुक्त पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥

१४। अहं वैश्वानर जठरानल उदरस्थ अग्नि भूत्वा प्राणिनां देहम् आश्रित प्रविष्ट [सन्] प्राणापानसमायुक्त प्राण ऊर्ध्व (ऊर्ध्व गमनवान्) वायु अपान अधो गमनवान् वायु तौ प्राणापानौ ताभ्यां समायुक्त संयुक्त सहित [सन्] 'चतुर्विध चर्व्यचोष्यलेह्यपेयात्मकम् अन्नम् भक्ष्य पचामि पाक करोमि ।

14 Becoming the fire of digestion I enter the bodies of living creatures and being associated with the upward and downward vital airs I digest the four kinds of food

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥

१५। 'अहं' 'च' 'सर्व्वस्य' जीवजातस्य 'हृदि' मनसि, बुद्धौ इति शङ्करः 'सन्निविष्टः' अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टः, [अतः] 'मत्तः' मम सकाशात् एव 'स्मृतिः', 'ज्ञानम्', 'अपोहनं' तयोः स्मृतिज्ञानयोः अपसरणं 'च' [भवति], 'सर्व्वैः' 'वेदैः' 'च' 'अहं' परमात्मा 'एव' 'वेद्यः' ज्ञेयः. सर्व्वात्मत्वात् तत्तद्देवतादिरूपेण वेदितव्यः, 'वेदान्तकृत्' वेदानाम् अन्तभागः उपनिषत्, तस्याः रचयिता, यद्वा वेदानाम् अन्तम् अर्थनिर्णयं करोति यः स वेदार्थनिर्णायकः, वेदान्तदर्शनकारः, "वेदान्तार्थसम्प्रदायकृत्" इति शङ्करः, "वेदान्तसम्प्रदायप्रवर्त्तकः ज्ञानगुरुः" इति श्रीधरः, 'वेदवित्' वेदार्थतत्त्वज्ञः 'च' 'अहम्' 'एव' सर्व्वेषाम् अन्तरात्मत्वात्।

15 And I abide in the hearts of all. Memory and knowledge, as well as their disappearance, are from me. And it is I who am to be known by all the Vedas, I am the author of the Vedanta and the knower of the Vedas (as the inmost self of all).

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥

१६। 'लोके' संसारे 'क्षरः' क्षरति इति, विनाशी, परिवर्त्तनशीलः, 'च' 'अक्षरः' अविनाशी, अपरिवर्त्तनीयः 'एव च इमौ' 'द्वौ' द्विविधौ "पृथक् राशीकृतौ" इति शङ्करः, 'पुरुषौ' [पुरुषितौ]। कौ तौ पुरुषौ इति आह;— 'सर्व्वाणि भूतानि' समस्तं विकारजातं (शङ्करः), ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरीराणि-

(शौचर') 'क्षर' [इत्युच्यते तथा] कूटस्थः 'कूटः' राशिः शिलाराशिः पर्वत इव शरीरेषु नश्यत्सु अपि निर्विकारतया तिष्ठति इति संसारबीजभूता प्रकृतिः 'अक्षर' [इत्युच्यते] [विवेकिभिः]। "क्षर. प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः" इति श्रुतेः इत्युपाध्याय ।

16 There are these two [kinds of] Purushas (souls) in this world namely, the Kshara (changing) and the Akshara (the unchanging) All living creatures are the changing and the one who is perpetually the same, is the unchanging

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

१७। 'तु' शब्दात्तु 'अन्यः' एताभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षण उत्तमः उत्कृष्टतम 'पुरुषः' परमात्मा इति [श्रुतिभिः] उदाहृत उक्त 'यः' अव्ययः सर्वविकाररहित 'ईश्वर' लोकत्रयं भूर्भुव स्वराख्यं सर्वं जगत् इति यावत् आविश्य प्रविश्य [सं] बिभर्ति धारयति।

17 On the other hand there is another, namely, (the highest Person) called the *Paramatma* (the Supreme Self), who, the imperishable Lord, pervades and sustains the three worlds

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

१८। 'यस्मात्' यत, 'अहं' 'क्षरम्' 'अतीतः', अतिक्रान्त. तत्कारणत्वात्, 'अक्षरात्' 'अपि च' 'उत्तम.' उत्कृष्टतमः कार्य्यकारणविलक्षणत्वात्, 'अत' 'लोके' संसारे 'वेदे' 'च' 'पुरुषोत्तमः' उत्तमः पुरुषः [इति] 'प्रथित' प्रसिद्धः 'अस्मि', "सः उत्तमः पुरुषः" इति श्रुते छान्दोग्योपनिषत् ८।१२।३)।

18 As I transcend the changeable and am higher than the unchangeable, so I am known in the world and in the Veda as Purushottama (the Highest Person)

योमामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥१९॥

१९। [हे] भारत', 'एवम्' उक्तप्रकारेण असमूढ.' निश्चितमतिः [सन्] 'य ' 'मा' 'पुरुषोत्तम' परमात्मान 'जानाति' 'सः' 'सर्व्ववित्' सर्व्वसारतत्त्वज्ञ. 'सर्व्वभावेन' सर्व्वात्मरूपेण, सर्व्वात्मना वा 'माम्' [एव] 'भजति' सेवते ।

19 O descendant of Bharata, he who, being undeluded, knows me thus as the Highest Person, knows all things and worships me in all my aspects (or with his whole heart)

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।
एतद्‌बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

२०। [हे] 'अनघ' अपाप, [हे] 'भारत' 'इति पूर्व्वोक्तप्रकारेण

'गुह्यतमं गोप्यतमम् अतिरहस्यम् इदं शास्त्रं' मया उक्तम् एतत् मदुक्तं बुद्ध्वा ज्ञात्वा [यः कोऽपि] बुद्धिमान् आत्मज्ञानवान् सम्यक्ज्ञानी कृतकृत्य कृतकृत्यसम्पन्न ... स्यात् भवेत्।

20 O sinless one O descendant of Bharata, the most secret knowledge has thus been declared by me Understanding this one should become wise and successful in the discharge of one s duties

दैवासुरसम्पद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः

:*:*:

श्रीभगवान् उवाच

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥३॥

१-३ । [श्रीभगवान् उवाच] [हे] 'भारत', 'अभयं' भयराहित्यं 'सत्त्वसंशुद्धिः' सत्त्वस्य चित्तस्य संशुद्धिः सुप्रसन्नता, 'ज्ञानयोगव्यवस्थितिः' ज्ञानयोगे आत्मज्ञानोपाये व्यवस्थितिः परिनिष्ठा, 'दानं' 'दमः' बाह्येन्द्रियसंयमः 'च', 'यज्ञः' 'च', 'स्वाध्यायः' वेदाध्ययनं 'तपः' शरीरपीडनादितपस्या, 'आर्ज्जवं' ऋजुता सरलता, (१) 'अहिंसा' परपीडावर्ज्जनं, 'सत्यम्' 'अक्रोधः' 'त्यागः' विषयेषु औदास्यं, 'शान्तिः' चित्तोपरतिः अन्तःकरणस्य उपशमः, 'अपैशुनं' परोक्षे परदोषाकथनं, 'भूतेषु' दीनेषु दुःखितेषु प्राणिषु 'दया' कृपा, 'अलोलुप्त्वं' लोभाभावः, अवर्णलोपस्तु आर्षः (श्रीधरः), 'मार्द्दवं' मृदुता, 'ह्रीः' लज्जा,

अकार्यप्रवृत्तौ सङ्कोच अचापल्य चापल्यहीनत्व व्यर्थक्रियाराहित्यं, (२) तेज पराक्रम क्षमा 'धृति धैर्य्यं शौच शुचिता बाह्याभ्यन्तरशुद्धि 'अद्रोह जिघांसाराहित्य 'नातिमानिता आत्मन अतिमानित्वस्य अतिपूज्यत्वाभिमानस्य अभाव —' एते षड्विंशतिप्रकारा धर्म्मा]— दैवीं देवयोग्यां सात्त्विकीं सम्पद वासनासन्ततिं (मधुसूदन) अभि अभिलक्ष्य तदाभिमुख्येन जातस्य [पुरुषस्य] भवन्ति ।

1 3 [The Lord said] O descendant of Bharata, fearlessness, purity of heart, steadfastness in *jnana yoga* (devotion or mental abstraction through spiritual knowledge), charity, restraint of the senses sacrifice, study of the scriptures, austerity, uprightness, harmlessness truth absence of anger, renunciation, tranquillity, freedom from slander compassion for all beings uncovetousness, gentleness, modesty, absence of fickleness, vigour forgiveness fortitude purity, absence of malice absence of inordinate pride—these are his who is born to the godly nature

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोध पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम ॥४॥

४। [हे] पार्थ दम्भ धर्म्मध्वजित्व धार्म्मिकत्वप्रदर्शनाय धर्म्मानुष्ठान धार्म्मिकतया आत्मन ख्यापन दर्प धनविद्यादिनिमित्त गर्व्व अभिमान आत्मनि अतिपूज्यत्वारोप च क्रोध पारुष्यं परुषवचन (शङ्कर) निष्ठुरत्व (श्रीधर) एव च अज्ञान च [एते दोषा] आसुरीं रजस्तमोमयीं सम्पद सम्पत्तिम् अशुभवासनासन्ततिम् अभि जातस्य [पुरुषस्य भवन्ति]।'

4. O son of Prithá, ostentation (arrogance or religious hypocrisy), insolence, self-conceit, anger, harshness, and ignorance,—these are his who is born to the demoniac nature

दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।
मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥५॥

५। 'दैवी' 'सम्पत्' 'विमोक्षाय' संसारबन्धनात् विमुक्तये, 'आसुरी' [सम्पत्] 'निबन्धाय' नियतं बन्धं संसारबन्धं, तदर्थं 'मता' शास्त्राणां तदनुसारिणां च अभिमता, [हे] 'पाण्डव', 'मा शुचः' शोकं मा कार्षीः [यतस्त्वं] 'दैवीं' 'सम्पदं' 'अभिजातः' अभिलक्ष्य जातः 'असि' ।

5 The godly nature is regarded as conducive to liberation and the demoniac to bondage Grieve not, O Pándava, for you are born to the godly nature

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६॥

६। 'अस्मिन्' 'लोके' संसारे 'दैवः' 'आसुरः' 'एव' 'च' 'द्वौ' द्विविधौ 'भूतसर्गौ' भूतानां जीवानां सर्गौ सृष्टी जीवसृष्टी [भवतः], 'दैवः' (भूतसर्गः) 'विस्तरशः' बहुप्रकारैः 'प्रोक्तः' मया कथितः (स्थितप्रज्ञलक्षणे द्वितीये, भक्तिलक्षणे द्वादशे, ज्ञानलक्षणे त्रयोदशे, गुणातीतलक्षणे चतुर्दशे अध्याये)। [हे] 'पार्थ', 'आसुरं' भूतसर्गं 'मे' मत्तः मम वचनात् 'शृणु' ।

6 There are two kinds of created beings in this

world, the godly and the demoniac The godly has been spoken of at length Now hear from me O son of Pritha, about the demoniac

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

७। आसुराः असुरस्वभावाः जनाः प्रवृत्तिं धर्मे प्रवर्तनं च निवृत्तिं अधर्मात् निवर्तनं च न विदुः जानन्ति [यतः] तेषु आसुरजनेषु न शौचं शुद्धत्वं न आचारः सदाचारः न च अपि सत्यं यथार्थभाषणं विद्यते ।

7 Demoniac men know not either a propensity to virtue, or abstention from vice In them, there is neither purity nor good conduct, nor yet [any devotion to] truth

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥८॥

८। ते आसुराः जनाः जगत् असत्यं भ्रान्तिविजृम्भितम् अप्रतिष्ठम् आश्रयहीनम् अनीश्वरं नास्ति ईश्वरः नियन्ता यस्य तादृशम् अपरस्परसम्भूतम् अपरश्च परश्च इति अपरस्परम् अपरस्परेण अन्योन्यतः स्त्रीपुंमिथुनात् सम्भूतम् उत्पन्नं किमन्यत् किम् अन्यत् (कार्यं) कारणमस्य नास्त्यन्यत् किञ्चित् [किन्तु] कामहैतुकम् (स्त्रीपुंसयोः उभयोः) काम एव प्रवाहरूपेण हेतुरस्य इत्येतत् [आहुः] ।

8 They (demoniac men) say that the world is unreal, unstable (*i e* without a firm basis), without a God (ruler), produced by mutual union (*i e*, union of male and female), and, further lit, what else ?), caused by lust

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

९। 'एतां' 'दृष्टिं' दर्शनं 'अवष्टभ्य' आश्रित्य [एते] 'अल्पबुद्धयः' तुच्छमतयः 'नष्टात्मानः' नष्टस्वभावाः, मलिनचित्ता, उग्रकर्माणः' उग्रं हिंस्रं कर्म्म येषां ते क्रूरकर्म्माणः हिंसात्मकाः, 'अहिताः' अनिष्टकारिणः [जनाः] 'जगतः' प्राणिजातस्य 'क्षयाय' नाशाय 'प्रभवन्ति' उद्भवन्ति ।

9 Holding this view, (these) harmful men of little knowledge, of lost souls and of fearful deeds are born for the destruction of the world

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहाद् गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्त्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥१०॥

१०। 'दुष्पूरं' पूरयितुमशक्यं अशक्यपूरणं 'कामं' विषयतृष्णाम् 'आश्रित्य' 'दम्भमानमदान्विताः' दम्भः (अधार्म्मिकत्वेऽपि धार्म्मिकत्वख्यापनं), मानः (अपूज्यत्वेऽपि पूज्यत्वख्यापन), मदः (उत्कर्षराहित्येऽपि उत्कर्षविशेषस्य अध्यारोपः), तैः अन्विताः युक्ताः [च सन्तः] 'मोहात्' अविवेकतः 'असद्ग्राहान्' अशुभाभिप्रायान् 'गृहीत्वा' उपादाय 'अशुचिव्रताः' अशुचीनि अपवित्राणि व्रतानि नियमाः कर्म्माणि येषां ते [सन्तः] [ते] 'प्रवर्त्तन्ते' आत्मानं कर्म्मणि नियोजयन्ति ।

10 Cherishing some insatiable desire, and filled with arrogance pride and infatuation, they set to work, adopting wicked resolves through delusion and engaging in unholy practices

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥
आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥१२॥

११ १२। प्रलयान्तां मृत्युपर्यन्तां [illegible] प्रलयः तदन्ताम् अपरिमेयां परिमातुम् अशक्यां च चिन्तां 'कथं कथं' उपाश्रिताः कामोपभोगपरमाः कामानाम् इष्टवस्तूनाम् उपभोग एव परमः पुरुषार्थः येषां ते एतावत् कामोपभोगमात्रम् इति एवं निश्चिताः कृतनिश्चयाः कामभोग एव परमः पुरुषार्थः नान्यत् अस्ति इत्येवं निश्चितात्मानः (११) आशापाशशत आशाः आकाङ्क्षाः एव पाशाः रज्जवः तेषां शतैः बद्धाः आकृष्यमाणाः 'काम क्रोधपरायणाः' कामक्रोधौ परम् अयनं परः आश्रयः येषां ते [सन्तः] [न] कामभोगार्थ कामभोगप्रयोजनाय (न धर्मार्थम् इत्यर्थः) अन्यायेन परस्व अपहरण चौर्यादिना 'अर्थसञ्चयान्' अर्थानां सञ्चयान् राशीन् समूहान् ईहन्ते चेष्टन्ते (१२) ।

11 12 Entertaining unbounded thought ending only with death with sensual enjoyment as their highest aim thinking this is all that is disirable) (11), bound by a hundred cords of desire given over to lust and anger, they strive to obtain hoards of wealth by unfair means for the purpose of sensual enjoyment

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥१४॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

१३-१६। 'अद्य' इदानीं 'मया' 'इदं द्रव्य 'लब्धं', 'इदम्' (अन्यत्) 'मनोरथं' मनसः प्रियम् ईप्सितं 'प्राप्स्ये' प्राप्स्यामि, 'इदम्' 'अस्ति', 'पुनः' 'मे' मम 'इदम्' 'अपि 'धनं' भविष्यति' (१३), 'असौ' 'शत्रुः' 'मया' 'हतः', 'अपरान्' अन्यान् शत्रून्) 'च' 'अपि' 'हनिष्ये' हनिष्यामि, 'अहम्' 'ईश्वरः' कर्त्ता, 'अहं' 'भोगी' भोगकर्त्ता 'सिद्धः' कृतकृत्यः, 'बलवान्' 'सुखी' (१४), [अहम्] 'आढ्यः' धनादिसम्पन्नः, 'अभिजनवान्' कुलीनः 'अस्मि', 'मया सदृश अन्यः' कः 'अस्ति'? [अहं] 'यक्ष्ये' यागानुष्ठानं करिष्यामि 'दास्यामि' दानं करिष्यामि, 'मोदिष्ये' हर्षं प्राप्स्यामि, 'इति' एवम् 'अज्ञानविमोहिताः' अविवेकभावम् आपन्नाः (१५), 'अनेकचित्तविभ्रान्ताः' अनेकेषु मनोरथेषु प्रवृत्तं चित्तम् अनेक-चित्तं तेन विभ्रान्ताः विक्षिप्ताः, 'मोहजालसमावृताः' मोहः अविवेकः अज्ञानं, तदेव जालम् इव (आवरणात्मकत्वात्) तेन समावृताः सम्यक् आच्छादिताः 'कामभोगेषु' कामानाम् उपभोगेषु, 'प्रसक्ताः' अभिनिविष्टाः [सन्तः] [ते] 'अशुचौ' अपवित्रे 'नरके' पतन्ति' ।

13-16 "This has been obtained by me to-day, this desired thing I shall obtain [tomorrow], this (wealth) is mine, again this wealth also shall be mine [in

future], that enemy has been killed by me and others also I shall kill I am the lord I am the enjoyer I am successful powerful happy I am rich and of noble birth Who else is like unto me? I will sacrifice I will give make gifts) I will rejoice Thus infatuated by ignorance bewildered by numerous thoughts, enclosed by the net of delusion and given to the gratification of desire they fall into foul hell

आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

१७। आत्मसम्भाविताः आत्मना [illegible] पूजिताः [illegible] (न तु साधुभिः केचित्) आत्मप्रशंसिनः, स्तब्धाः अनम्राः 'धनमानमदान्विताः' धनेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] युक्ताः [illegible] (न तु [illegible]) नामयज्ञैः नाममात्रेण [illegible] यज्ञाः [illegible] [illegible] अविधिपूर्वकं यदा भवति तदा 'यजन्ते' पूजां कुर्वन्ति।

17 Self glorified, stubborn and filled with the intoxication of wealth and pride they with ostentatiousness (or religious hypocrisy) worship with nominal sacrifice without following any prescribed rule

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

१८। [एते पूर्वोक्ताः] अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः [illegible] [इति] आत्मपरदेहेषु, आत्मदेहे परदेहेषु च [[illegible]

अन्तर्यामिरूपेण वा अवस्थितं] 'मां' 'प्रद्विषन्त.' मच्छासनातिवर्त्तित्वं प्रद्वेष. त कुर्व्वन्त: (शङ्कर.) 'अभ्यसूयका.' सन्मार्गवर्त्तिनां गुणेषु असहमाना. दोषारोपका: [भवन्ति] ।

18 Resorting to egotism, force, insolence, lust, and anger, and hating me in their own and others' bodies, they become detractors [of virtuous men]

तानहं द्विषत: क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९ ॥

१९ । 'अहं' [मां] 'द्विषत:' द्वेष कुर्व्वत. 'क्रूरान्' निर्दयान् नृशंसान् 'नराधमान्' 'अशुभान्' अशुभकर्म्मकारिण: 'संसारेषु' जन्ममृत्युमार्गेषु 'आसुरीषु' अतिक्रूरासु 'योनिषु' व्याघ्रसर्पादियोनिषु (श्रीधर.) 'एव' 'अजस्रम्' अनवरत 'क्षिपामि' पातयामि ।

19 Those evil-doers hating [me] cruel, and worst of men, I hurl down continually into demoniac wombs in the course of their births

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥२०॥

२० । [हे] 'कौन्तेय', 'मूढा:' अविवेकिन. 'जन्मनि जन्मनि' प्रतिजन्म 'आसुरीं' तमोबहुलां 'योनिम्' 'आपन्ना:' प्राप्ता. तासु योनिषु जायमाना. सन्त: 'माम्' ईश्वरम् 'अप्राप्य' अनासाद्य 'एव' 'तत.' तस्मादपि 'अधमां' निकृष्टतमां गतिं' कृमिकीटादिजन्म (श्रीधर:) 'यान्ति' प्राप्नुवन्ति ।

20 Entering into demoniac wombs, the deluded, without attaining to me birth after birth, go down, O son of Kunti, to a state [even] lower than these

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥

२१। 'कामः' 'क्रोधः' तथा लोभः [इति] इदं त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य 'द्वारम्' [प्रवेशद्वारं] आत्मनः नाशनं नीचयोनिप्रापकं (कोपकं) महानर्थमूलं (मधुसूदन) 'तस्मात्' एतत् त्रयं 'त्यजेत्'।

21 Lust, anger and greed,—this is the threefold gate to hell [and so] destructive of the self There fore, one ought to abandon these three

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

२२। [हे] कौन्तेय 'एतैः' त्रिभिः कामादिभिः तमोद्वारैः तमसः नरकस्य द्वारभूतैः 'विमुक्तः' नरः आत्मनः श्रेयः श्रेयःसाधनं तपोदीक्षादिकम् आचरति अनुतिष्ठति ततः तस्मात् पराम् उत्कृष्टां गतिं मोक्षमित्यर्थः 'याति' प्राप्नोति।

22 O son of Kunti, freed from these three gates to darkness (i e hell) a man works out his own good (or the final liberation of the self), and then attains to the supreme goal

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥

२३। 'यः' 'शास्त्रविधिं' वेदादिशास्त्रविहितं धर्मम् 'उत्सृज्य' परित्यज्य 'कामकारतः' कामप्रयुक्तः सन् (शङ्करः) 'वर्त्तते' विहितं नाचरति निषिद्धमप्याचरति इत्यर्थः, 'सः' 'सिद्धिं' पुरुषार्थयोग्यतां (शङ्करः) तत्त्वज्ञानं (श्रीधरः) 'न' 'अवाप्नोति' प्राप्नोति, 'न सुखं न' च] 'परां गतिं' [प्राप्नोति]।

23 He who abandoning scriptural ordinance, lives, acting at will (*i e*, unrestrained) under the impulse of desire, attains neither success (or perfection), nor happiness, nor the supreme goal

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

२४। 'तस्मात्' 'कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ' इदं कार्य्यं कर्त्तव्यम् इदम् अकार्य्यम् अकर्त्तव्यं च एतस्याः व्यवस्थायाः स्थिरीकरणे 'शास्त्रं' वेदादिशिष्टवचनं 'ते' तव 'प्रमाणं' ज्ञानसाधनं (शङ्करः), मार्गनिर्देशकरूपेण आश्रयणीयम्, [अतः] 'इह' संसारे कर्म्माधिकारभूमौ (मधुसूदनः) 'शास्त्रविधानोक्तं' शास्त्रम् एव विधानं कुर्य्यात् न कुर्य्यात् इत्येवं लक्षणं तेन उक्तं स्वकर्म यत् तत् 'ज्ञात्वा' 'कर्म्म' 'कर्त्तुम्' 'अर्हसि' योग्यो भवसि।

24 Therefore, in determining what ought and what ought not to be done, scripture is your authority So, knowing what is prescribed by scriptural ordinance, you ought to work here (in this world, or in this stage of *Karma-yoga*).

श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः

•

अर्जुन उवाच

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

१। [अर्जुन उवाच] [हे] कृष्ण ये शास्त्रविधिं शास्त्रीयं विधानम् उत्सृज्य परित्यज्य श्रद्धया [च] अन्विता युक्ता [सन्तः] केवलम् आचारमात्रेण श्रद्धान्विता सन्तः केवलम् आभिजात्यबुद्ध्या वा श्रद्धया यजन्ते देवादीन् पूजयन्ति तेषां निष्ठा स्थितिः का कीदृशी? तेषां निष्ठायाः किं स्वरूपम् — सत्त्वम्, रजः आहो अथवा तमः?

1 [Arjuna said—] O Krishna, what is the state of those who worship (or perform sacrifice) abandoning scripture ordinance but full of faith?—(Is it one of) *sattva* or *rajas* or *tamas*?

श्रीभगवान् उवाच

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२॥

२। [श्रीभगवान् उवाच—] देहिनां 'सात्त्विकी राजसी च तामसी च इति' त्रिविधा त्रिप्रकारा एव श्रद्धा भवति 'सा

(श्रद्धा) 'स्वभावजा' स्वभाव पूर्व्वसंस्कार जन्मान्तरकृत' धर्म्मादिसंस्कार तस्मात् जाता , 'तां' त्रिविधां श्रद्धा 'शृणु' ।

2 [The Lord said] The faith of the embodied is of three kinds, *sáttvika* (*i e.*, of the quality of purity or goodness), *rajasika* (of the quality of passion), and *támasika* (of the quality of darkness) It is born of Nature (*i e* , according to the individual nature or disposition of the embodied as determined by acts in a former life)

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥३॥

३ । [दे] 'भारत', 'सर्व्वस्य' प्राणिजातस्य विवेकिन अविवेकिनो वा लोकस्य 'श्रद्धा' 'सत्त्वानुरूपा' स्वत्वतारतम्यानुसारिणी स्वत्ववचित्र्यात् विचित्रा इत्यर्थ. 'भवति' , 'अयं' 'पुरुष ' संसारी जीव, 'श्रद्धामय:' त्रिविधश्रद्धाप्रचुर: , 'य.' जीव: 'यच्छ्रद्ध ' या यादृशी श्रद्धा यस्य जीवस्य स: यच्छ्रद्ध., 'स.' 'एव' 'स.' तादृशश्रद्धायुक्त: (यस्य यादृशी श्रद्धा स. तच्छ्रद्धानुरूप एव) [भवति] ।

3 O descendant of Bharata, the faith of each and every man is in accordance with the proportion of the quality of *sattva* in him This Purusha (*i.e* , every man) is full of faith As his faith is, so is he (lit , 'of what faith one is, one is even that,' *i e* , a man's faith shows what his nature or character is)

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसा: ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जना: ॥४॥

४ । 'सात्त्विका.' सत्त्वप्रधाना: सत्त्वनिष्ठा. जना: 'देवान्' सत्त्वप्रकृतीन्

[illegible] पूजयन्ति [illegible] यक्षरक्षांसि [illegible] प्रेतान् भूतगणान् च [illegible] ।

4 Men of sattva worship the gods, those of rajas worship yakshas and rakshasas and others, men of tamas, (worship) the pretas and bhutas.

[The yakshas and rakshasas are believed to be superior spirits, the former being generally demi gods and the latter demons. The pretas and bhutas are inferior spirits being ghosts or departed spirits, the former being supposed to haunt cemeteries, cremation grounds and other unclean places and the latter occasionally to enter into and animate dead bodies and possess even living bodies.]

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥५॥
कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥६॥

५, ६। दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः [illegible] 'कामराग [illegible] (अथवा [illegible]) [illegible] शरीरस्थं [illegible] भूतग्रामं [illegible] 'मां [illegible] (इदम् [illegible]) अशास्त्रविहितं [illegible] 'घोरं [illegible] 'तपः तप्यन्ते'

निर्वर्तयन्ति, कुर्वन्ति, 'तान्' 'आसुरनिश्चयान्' आसुरः अतिक्रूरः निश्चयः निर्णयः अवधारणं येषां तान् अतिक्रूरमतीन् इति भावः। 'विद्धि' जानीहि। ['कर्षयन्तः' इति वा पाठः।]।

5, 6 Those silly men who practise severe austerity not enjoined by scripture, full of ostentation and egotism, given to lust, attachment and violence, and weakening the collection of elements in the body and also me, who dwell in the interior of the body,—know them to be of demoniac resolves [If the reading is कर्षयन्त, the rendering is 'torturing'; and if कर्शयन्त, it is 'weakening']

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥७॥

७। 'सर्वस्य' जनस्य 'आहारः' भक्ष्यवस्तु अन्नादि 'अपि' 'तु' 'त्रिविधः' 'प्रियः' इष्टः 'भवति', 'तथा' 'यज्ञः', 'तपः', 'दानं' 'च' (यज्ञतपोदानानि च त्रिविधानि इत्यर्थः)। 'तेषां' आहारयज्ञतपोदानानाम् 'इमं' वक्ष्यमाणं 'भेदं' वैलक्षण्यं 'शृणु'।

7 The food also, according as it is dear to each, is of three kinds, as also sacrifice (or worship), penance, and charity Hear this distinction of them

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥८॥

८। 'आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः' आयुः जीवनं, सत्त्वम्

उत्साहं पराक्रमं वीर्यं वा बलं शक्तिं आरोग्यं रोगराहित्यं सुखं चित्त-प्रसादं प्रीतिं रुचिं च तासां विवर्धना विशेषेण वर्धकाः 'रस्याः' रसवन्तः 'स्निग्धाः' स्नेहयुक्ताः (स्नेह = घृतादि द्रवद्रव्य) 'स्थिराः' देहे सारांशेन चिरकालस्थायिनः 'हृद्याः' हृदयप्रियाः आहाराः मनःप्रीतिप्रदाः सात्त्विकप्रियाः सात्त्विकस्य जनस्य इष्टाः ।

8 The foods which prolong life and increase energy, strength health happiness and joy and which are savoury, oily substantial and agreeable, are dear to the men of *sattva*

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥

९। कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः कटु तिक्त (निम्बादि) अम्ल लवण अत्युष्ण तीक्ष्ण (मरिचादि) रूक्ष स्नेहरहित विदाही सन्तापक (सर्षपादि) एते आहाराः [अति शब्दः कटादिषु सप्तसु योज्य इति मधुर] 'दुःखशोकामयप्रदाः' दुःखं शोकं आमयं रोगं एतान् प्रददति प्रयच्छन्ति इति एवंभूताः आहाराः राजसस्य रजोगुणप्रधानस्य जनस्य प्रियाः ।

9 The foods which are bitter, acid, salted, over hot, pungent, dry, and burning, and which cause pain, grief and disease, are agreeable to a man of *rajas*

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

१०। 'यातयामं' यातः यामः प्रहरो यस्य पक्वस्य सिद्धान्नादेः तत् यात

याम मत्वावस्था प्राप्तम् इत्यर्थः, मन्दपक्वं इति शङ्करः, 'गतरस' रसरहितं विरसतां प्राप्त, शुष्क, 'पूति' दुर्गन्धि, 'पर्य्युषित' दिनान्तरपक्वं, पक्वं सत् रात्र्यन्तरित (शङ्कर.), 'उच्छिष्टम' अन्यभुक्तावशिष्टम्, 'अमेध्यम्' अशुचि, अपवित्र, अयज्ञार्हं (शङ्कर), अभक्ष्य (श्रीधर), 'अपि' 'च' 'यत्' 'भोजनं भोज्य [तत्] 'तामसप्रिय' तामसजनस्य प्रिय ।

10 That food which is cold (or half-cooked), tasteless (*i e*, which has lost its flavour), putrid, stale, refuse (or rejected, meaning 'leavings' or 'offals'), and impure, is dear to men of *tamas*

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदिष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥११॥

११ । 'अफलाकाङ्क्षिभि' फलाकाङ्क्षारहितैः [पुरुषैः] 'यष्टव्यम् एव' यज्ञानुष्ठानमेव कार्य्यं, नान्यत् फल साधनीयम् 'इति' 'मनः' 'समाधाय' एकाग्र कृत्वा 'विधिदिष्ट.' विधिना विहित. 'य' 'यज्ञ.' 'इज्यते' अनुष्ठीयते, क्रियते 'स' 'सात्त्विक' 'यज्ञ' ।

11 That sacrifice (or worship) is of *sattva*, which, being prescribed by (scriptural) ordinance, is performed by men who desire no fruit, and fix their mind [on this] as [sacrifice or worship] which *must* be performed [for its own sake]

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

१२ । [हे] 'भरतश्रेष्ठ', 'फलम' 'अभिसन्धाय' उद्दिश्य 'तु' 'दम्भार्थं'

धार्मिकत्वख्यापनाय सम्यक्त्वख्यापनाय च ■ यत् इज्यते यजनं क्रियते यज्ञ यनुष्ठीयते तं यज्ञं राजसं विद्धि ।

12 But, O best of the race of Bharata, know that [sacrifice] to be of *rajas* which is performed with a view to fruit and for ostentation

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

१३। विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिशून्यं तदपरीतं वा यदृष्टान्नं न दत्त ब्राह्मणादिभ्य अन्नं यस्मिन् यज्ञे तत् अन्नाद्य मन्त्रहीनम् स्वरवर्णहीनं दक्षिणारहितं श्रद्धाविरहितं श्रद्धाशून्यं यज्ञं तामसं तमोनिर्वृत्तं परिचक्षते कथयन्ति (शिष्टा)।

13 That sacrifice (or worship) they (the wise) declare to be of *tamas* which is without (i e, not enjoined by) scriptural ordinance in which food is not distributed [to Brahmanas etc], which is without *mantras* (hymns or sacred texts or formulas of prayer), in which there is no gift [of fee or other presents to the officiating priests) and which is devoid of faith

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥

१४। देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं देवाश्च द्विजाश्च गुरवश्च पित्रादयश्च प्राज्ञा आत्मविदश्च तेषां पूजनं प्रणामशुश्रूषादि शौच शरीरशोधनम् आर्जवं ऋजुत्वं ब्रह्मचर्यम् अव्यभिचारनिवृत्ति, अहिंसा प्राणिनां अपीडनं च शारीरं शरीरेण साध्यं तप उच्यते ।

14 Honouring the gods, the *dvijas* (the twice-born, or the regenerate), the preceptors, and the wise, purity, straightforwardness, life as a Brahmacharin (*i e*, a life of celibacy and continence), and harmlessness,—all this is said to be the austerity (or discipline) of the body.

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

१५। 'अनुद्वेगकरं' प्राणिनाम् अदुःखकरं, 'सत्यं' 'प्रियहितं' प्रियं श्रुतिसुखं हितं परिणामे सुखकरं 'च' 'यत्' 'वाक्यं', 'स्वाध्यायाभ्यसनं' वेदाध्ययनं 'च' 'एव' 'वाङ्मयं' वाक्प्रधानं वाक्येन निर्वर्त्यं 'तपः' 'उच्यते'।

15 The speech that causes no annoyance, and is true, agreeable and beneficial, and also the habitual study of the scriptures,—this is said to be the austerity of speech

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

१६। 'मनःप्रसादः' मनसः प्रशान्तिः (स्वच्छता वा), 'सौम्यत्वम्' अक्रूरता, 'मौनं' तूष्णींभावः, वाक्संयमः, मुनेर्भावः मननं (श्रीधरः), 'आत्मविनिग्रहः' आत्मनः मनसः विनिग्रहः विषयेभ्यः प्रत्याहारः 'भावसंशुद्धिः' भावस्य हृदयस्य संशुद्धिः निर्मलता, 'इति' 'एतत्' 'मानसं' मनसा निर्वर्त्यं 'तपः' उच्यते।

16 Serenity of mind, placidity, silence, self-restraint, purity of heart,—all this is said to be the austerity of the mind

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

१७। अफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैः युक्तैः समाहितैः एकाग्रचित्तैः नरैः 'परया' प्रकृष्टया श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या तप्तम् अनुष्ठितं तत् पूर्वोक्तं त्रिविधं तपः सात्त्विकं परिचक्षते कथयन्ति [शिष्टाः]।

17 They (the wise) declare that threefold austerity (namely, that of body, speech and mind) to be of *sattva*, which is practised with supreme faith by men who are devoted [to the Supreme Self] and who desire no fruit

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

१८। सत्कारमानपूजार्थं सत्कारः साधुकारः साधुरयम् इत्येवं वाक् पूजा मानः माननं प्रत्युत्थानाभिवादनादिना दर्शितो पूजा पूजा च पादप्रक्षालनार्चनादिरूपा वा एतदर्थं दम्भेन च शैवधर्मित्वेन च 'एव' 'यत्' 'तपः' 'क्रियते' [नरैः] [तपस्विभिः] इह संसारे 'चलम्' अनित्यम् अध्रुवं क्षणिकं तत् तपः राजसं प्रोक्तं कथितम्।

18 That austerity is said to be of *rajas* which is done with hypocrisy (or ostentation) for gaining respect (praise, or hospitable reception) honour and reverence, and which is transitory and unstable here (in this world)

मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत् तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

१९। 'मूढग्राहेण' मूढ अविवेकिनाम् अविवेकी तस्य ग्राह, दुराग्रह, तेन, अभिनिवेश' तेन अविवेकज्ञेन निश्चयेन 'आत्मन' स्वस्य देहादेरित्यर्थ 'पीडया' पीडनेन 'परस्य' अन्यस्य 'उत्सादनार्थं' विनाशार्थ 'वा' 'यत्' 'तप 'क्रियते' 'तत्' 'तामसम' उदाहृत कथितम्।

19 That austerity is declared to be of *tamas* which is done under a wrong notion, with torture of self and for the destruction of another

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

२०। 'देशे' पुण्यक्षेत्रे, 'काले' पुण्यकाले 'च', 'पात्रे' सत्पात्रे 'च' 'दातव्यम्' 'इति' एवं निश्चयेन (न तु फलाभिसन्धिना) 'अनुपकारिणे' य, कश्चित् अपि उपकारं न करोति यो वा प्रत्युपकारे असमर्थ तस्मै जनाय 'यत्' 'दान' 'दीयते' 'तत्' 'दान 'सात्त्विक' 'स्मृतं' विवेचितम्।

20 That gift is regarded to be of *sattva* which is given in a right place, at a right time, and to a right person, and to one who does no good or service (or is incapable of doing it in return), with the conviction that it is a duty to give

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥

२१। 'यत्' (दान') 'तु' 'प्रत्युपकारार्थं' प्रत्युपकारम् उद्दिश्य (काले तु अयं मा प्रत्युपकरिष्यति इत्येवम् अयं फलम् अभिवाञ्छ्य) 'फल' (स्वर्गादिकम)

उद्दिश्य वा पुन परिक्लिष्ट चित्तक्लेशयुक्त यथा स्यात् तथा दीयते तत् दानं राजसं मतम् ।

21 But that gift is regarded to be of *rajas* which is given with a view to a return of service (or benefit) or for the sake of fruit or with pain (*i e* grudgingly)

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत् तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

२२। अदेशकाले अदेशे अस्थाने अकाले अपात्रेभ्य पात्रान् अयोग्येभ्य च असत्कृतं प्रियवचनादिरहितम् अवज्ञातम् पात्रतिरस्कारयुक्त यत् दानं दीयते तत् तामसम् उदाहृतं कथितम्।

22 And that gift is declared to be of *tamas* which is given at a wrong place or time to unworthy persons *without respect or kindness and with contempt*

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविध स्मृत ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता पुरा ॥२३॥

२३। ओं तत् सत् इति ब्रह्मण परमात्मन त्रिविध निर्देश नाम स्मृत कथित [प्रश्न माण्डूक्य छान्दोग्यादिषु वेदान्तेषु]। तेन त्रिविधेन निर्देशेन ब्राह्मणा वेदा च यज्ञा च पुरा पूर्व विहिता नियता प्रकटिता प्राप्नरितिशेष ।

23 "Om, Tat Sat, —this has been laid down as the

threefold designation of Brahman. By it (*i e*, by this threefold designation) were ordained of old the Brahmanas, the Vedas, and the sacrifices

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥

२४ । 'तस्मात्' एव ब्रह्मणो निर्द्देशप्रशस्तत्वात् 'ओम्' 'इति' 'उदाहृत्य' उच्चार्य्य 'ब्रह्मवादिनां' ब्रह्मवदनशीलानां वेदवादिनां वा 'विधानोक्ताः' शास्त्रोक्ताः 'यज्ञदानतपःक्रियाः' यज्ञादीनि कर्म्माणि 'सततं' सर्व्वदा 'प्रवर्त्तन्ते' अनुष्ठीयन्ते ।

24 Therefore, all acts of sacrifice, gift and austerity of the knowers of Brahman or followers of the Vedas, as prescribed by [scriptural] ordinance, commence with the utterance of Om.

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥२५॥

२५ । 'तत्' 'इति' निर्द्देशं ब्रह्माभिधानम् [उच्चार्य्य] 'फलम्' 'अनभिसन्धाय' फलाभिसन्धिम् अकृत्वा 'मोक्षकाङ्क्षिभिः' मुमुक्षुभिः 'विविधाः' 'यज्ञतपःक्रियाः' यज्ञक्रिया तपःक्रियाश्च 'दानक्रियाः' 'च' 'क्रियन्ते' निर्व्वर्त्यन्ते ।

25 Uttering 'Tat' and without aiming at fruit, are done the various acts of sacrifice and austerity and of gift by those who desire final emancipation.

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥

२६। [हे] पार्थ 'सद्भावे' अस्तित्वे ब्रह्मणो विद्यमानत्वे 'साधुभावे' साधुत्वे च सत् इति एतत् पदं प्रयुज्यते उच्यते दृश्यते तथा प्रशस्ते माङ्गलिके कर्मणि (विवाहादौ) [च] सत् शब्दः युज्यते प्रयुज्यते सम्बध्यते वा ।

26 O son of Pritha the word 'Sat is used in reference to reality (or existence) and goodness, and the word 'Sat is also used in an auspicious act

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥

२७। यज्ञे तपसि 'दाने' च [या] स्थितिः अवस्थानं स्थिरता [सा] च सत् इति उच्यते [विद्वद्भिः] तदर्थीयं यज्ञदानतपोऽर्थीयम् अथवा यस्यैव नामत्रयम् तदर्थीयं ब्रह्मार्थीयं कर्म च एव सत् इति एव अभिधीयते कथ्यते ।

27 Steadfastness in sacrifice austerity and gift, is called 'Sat and an action for the sake of these (namely, sacrifice, austerity and gift, or for the sake of 'Tat, (*i e*, Brahman) is also called Sat

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह ॥२८॥

२८। अश्रद्धया हुतं [हवनं] दत्तं [दानं] तप्तम् अनुष्ठितं 'तपः,

[अन्यत् अपि] 'यत्' (स्तुतिनमस्कारादि) 'च' 'कृतम्' अनुष्ठित, [तत् सर्व्वम्] 'असत्' (ईश्वरप्राप्तिसाधनमार्गबाह्यत्वात्) 'इति' 'उच्यते', [हे] 'पार्थ,' 'तत्' 'प्रेत्य' परलोके 'न' फलति, फलाय भवति 'इह' अस्मिन् लोके 'च' 'नो' न [फलति] ।

28 Whatever is offered as an oblation, whatever is given, whatever austerity is practised, and whatever [else] is done without faith, is called 'asat' O son of Prithá, that is not (nought), here and hereafter (*i e*, of no use in this life and in the next)

मोक्षयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः

अर्जुन उवाच

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥१॥

१। [अर्जुन उवाच] [हे] हृषीकेश सर्वेन्द्रियनियामक महाबाहो। केशिनिषूदन केशिनामकदैत्यहन्तः संन्यासस्य सकामकर्मत्यागस्य त्यागस्य त्यागशब्दार्थस्य च तत्त्वं याथात्म्यं पृथक् विवेकेन वेदितुं ज्ञातुं (तयोः प्रभेदं ज्ञातुमित्यर्थः) इच्छामि।

1 [Arjuna said —] O Ruler of the senses, O Mighty armed O Slayer of Kesin I desire to know separately the truth (*i e.*, the true nature or distinctive signification) of *samnyasa* and *tyága*

श्रीभगवान् उवाच

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥

२। [श्रीभगवान् उवाच] कवयः पण्डिताः सूक्ष्मदर्शिनः काम्यानां फलकामनया अनुष्ठितानां कर्मणां (अश्वमेधादीनां) न्यासं परित्यागं (सम्यक्

फले. सह इति श्रीधर.) 'सन्न्यास' सन्न्यासशब्दार्थं 'विदुः' जानन्ति, 'विचक्षणाः' निपुणा. पण्डिता: 'सर्व्वकर्म्मफलत्याग' सर्व्वेषां कर्म्मणां फलमात्रत्याग 'त्यागं' त्यागशब्दार्थं 'प्राहुः' कथयन्ति ।

2 Sages know *samnyasa*, to be the abandonment of actions done with desire (*i e*, for some object and with a view to fruition in future) , the wise declare the renouncement of the fruit of all actions to be *tyága.*

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिण ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥

३ । 'एके' केचित् 'मनीषिण.' पण्डिता. (सांख्या) 'कर्म्म' 'दोषवत्' दोष. रागादिः यथा त्यज्यते तथा 'त्याज्यं' त्यक्तव्यम् 'इति' 'प्राहुः' [अथवा दोषः अस्यास्ति इति 'दोषवत्' दोषयुक्तम 'इति' (हेतोः) 'त्याज्यं' 'प्राहु.' इत्येव वा अन्वय'], 'अपरे' अन्ये मनीषिणः (मीमांसकाः) 'यज्ञदान-तप'कर्म्म' यज्ञादिक कर्म्म 'न' 'त्याज्यम्' 'इति' 'च' [प्राहुः] ।

3 Some thoughtful men declare that action should be abandoned as an evil , others say that an act of sacrifice, gift, or penance should not be abandoned

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥४॥

४ । [हे] 'भरतसत्तम' भरतानां साधुतम, 'तत्र' 'त्यागे' विषये 'मे' मम (मम वचनात् इति शङ्कर:) 'निश्चयं' निर्णयं (पूर्व्वाचार्य्यैः कृत निश्चयम् इति मधुसूदन.) 'शृणु' । [हे] 'पुरुषव्याघ्र' पुरुषश्रेष्ठ, 'त्याग.' त्यागसन्न्यासशब्द-वाच्य' 'हि' 'त्रिविधः' त्रिप्रकार. 'सम्प्रकीर्त्तित ' शास्त्रेषु सम्यक् कथितः ।

4. O best of the race of Bharata, hear my positive conclusion about *tyaga* (relinquishment) *Tyaga*, verily O bravest of men, is said to be threefold

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत्।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

५। यज्ञ दानतपःकर्म्म यज्ञः दानं तपः इत्येतत् त्रिविधं कर्म न त्याज्यं 'तत् कार्य्यं कर्त्तव्यम् एव [यतः] यज्ञः दानं तपः च एव मनीषिणां विवेकिनां फलाकाङ्क्षारहितानां, पावनानि शोधकानि चित्तशुद्धिकराणि एव [भवन्ति]।

5 An act of sacrifice gift or penance should not be renounced but it should be performed, [for] sacrifice, gift and also penance are the purifiers of the wise

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

६। [हे] पार्थ एतानि कर्माणि यज्ञदानतपांसि अपि तु सङ्गम् आसक्तिं विषयानुरागं फलानि च त्यक्त्वा परित्यज्य कर्त्तव्यानि अनुष्ठेयानि इति एतत् मे मम निश्चितम् अवधारितं स्थिरीकृतं [अतएव] उत्तमम् उत्कृष्टं परमं मतम् अभिप्रेतम् अभिप्राय।

6 But O son of Pritha, even these actions should be performed by relinquishing attachment and the fruits this is my decided and best opinion

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात् तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

७। 'नियतस्य' नित्यस्य 'कर्मणः' तु 'सन्न्यासः' परित्यागः 'न' 'उपपद्यते' युक्तो भवति, 'मोहात्' अज्ञानात् 'तस्य' 'परित्यागः' 'तामसः' तमोगुणनिष्पन्न [इति] 'परिकीर्त्तितः' कथितः [शास्त्रकारैः, सुधीभिः]।

7. Verily, the renunciation of a prescribed action is not proper, its abandonment from ignorance (or delusion) is said to be of (i e, due to) *tamas*

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

८। 'दुःख' दुःखजनकम् 'इति' 'एव' [मत्वा] [यः] 'कायक्लेशभयात्' शरीरदुःखभयात् 'यत्' 'कर्म' 'त्यजेत्', 'सः' 'राजस' रजोनिर्वृत्तम् [तत्] 'त्याग' 'कृत्वा' 'त्यागफलं' सात्त्विकत्यागस्य फल ज्ञानपूर्व्वकस्य त्यागस्य फलमित्यर्थः 'न' 'एव' 'लभेत्' नैव प्राप्नोति ।

8 He who renounces an action from fear of physical suffering, thinking it to be painful, surely does not obtain the fruit of renouncement by [thus] making an abandonment impelled by passion (*rajas*),

कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९॥

९। [हे] 'अर्ज्जुन', 'सङ्ग' कामसम्बन्ध 'फल' 'च' 'एव' 'त्यक्त्वा', 'कार्य्य'

कार्यम् 'इति (मत्वा) एव 'यत्' नियतं' नित्यम् अवश्यकर्तव्यं 'कर्म' 'क्रियते' 'सः' त्यागः 'सात्त्विकः' सत्त्वनिर्वृत्तः 'मतः' विदुषाम् अभिमतः।

9 O Arjuna, when one performs a prescribed action abandoning attachment and also fruit and thinking that it ought to be done, that abandonment is regarded as of *sattva*

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः॥१०॥

१०। सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेन गुणेन सम्युक्तः सात्त्विकः इत्यर्थः मेधावी स्थिरबुद्धिः छिन्नसंशयः छिन्नः विनष्टः संशयः सन्देहः मिथ्याज्ञानं वा यस्य सः त्यागी अकुशलं दुःखावहं काम्यं निषिद्धं वा कर्म न द्वेष्टि' प्रतिकूलतया मन्यते तस्मिन् कर्मणि अप्रीतिं न करोति कुशले सुखकरे [कर्मणि च] 'न' अनुषज्जते आसक्तः भवति तस्मिन् प्रीतिं न करोति इत्यर्थः।

10 One who has abandoned [action] being pervaded by *sattva* (goodness or purity), and possessed of intelligence with his doubts dispelled, hates not a painful action, nor is attached to a pleasant one

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥११॥

११। देहभृता देहं बिभर्ति धारयति पोषयति इति देहभृत् तेन अशेषतः निःशेषेण कर्माणि त्यक्तुं 'न हि शक्यं' यः तु कर्मफल त्यागी कर्मफलाभिसन्धिवर्जितः सः' त्यागी मुख्यत्यागी इति भावः इति अभिधीयते कथ्यते।

11 Surely, actions cannot be completely abandoned by an embodied being, he who relinquishes the fruit of action is verily designated an abandoner

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥१२॥

१२। 'अत्यागिनां' सकामानां कर्मिणां 'प्रेत्य' परत्र शरीरपातादूर्ध्वम् 'अनिष्टम्' अनभिलषितं नरकादिलक्षणम् 'इष्टं' वाञ्छितं देवादिलक्षणं 'मिश्रं' इष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणं च 'त्रिविधं' त्रिप्रकारं 'कर्मणः' 'फलं' 'भवति', 'तु' किन्तु 'संन्यासिनां' कर्मफलत्यागिनां 'क्वचित्' कस्मिन्नपि देशे काले वा [तत्] 'न' [भवति]।

12 Threefold is the fruit of action after death in the case of non-abandoners—evil, good and mixed; but never of abandoners

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

१३। [हे] 'महाबाहो' 'सांख्ये' संख्यायन्ते व्युत्पाद्यन्ते ज्ञातव्याः पदार्थाः यस्मिन् शास्त्रे तत् सांख्यं वेदान्तः, तस्मिन् वेदान्तशास्त्रे (शङ्करः) यद्वा, संख्यायन्ते गण्यन्ते तत्त्वानि अस्मिन् इति सांख्यं तस्मिन् सांख्यशास्त्रे (श्रीधरः), 'कृतान्ते' कृतं अन्तः निर्णयः अस्मिन् इति कृतान्तं सांख्यशास्त्रम् एव तस्मिन् कृतनिर्णये सांख्यशास्त्रे (श्रीधरः), यद्वा वेदान्ते (शङ्करः), 'सर्वकर्मणां' सिद्धये निष्पत्तये 'प्रोक्तानि' कथितानि 'इमानि' वक्ष्यमाणानि 'पञ्च' 'कारणानि' 'मे' मत्तः मद्वचनात् 'निबोध' जानीहि।

13 O Mighty armed, learn from me the five factors in the accomplishment of all actions as declared in the Sankhya system (or the Vedanta system) in which all principles leading to the knowledge of the self are enumerated

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥१४॥

१४। अधिष्ठान शरीर तथा कर्ता भोक्ता (शङ्कर) और इसका अहङ्कार (श्रीधर) पृथग्विधं नानाप्रकार करणं चक्षुरादिक और विविधा विभिन्नप्रकारा पृथक्चेष्टा पृथग्भूता व्यापारा च अत्र इनमें पञ्चम दैवं पञ्चमं कारण दैवम् आदित्यादि चक्षुराद्युपकारक (शङ्कर) सर्वान्तर्यामी वा (श्रीधर) च है।

14 The seat (i e., the body which is the seat of the emotions, &c) as also the agent (egotism, according to Sridhara, भोक्ता (enjoyer) i e, the individual self, according to Sankara) and the various sense organs, and the several actions of diverse kinds (such as, those of the senses the upward and downward vital airs &c), and also the fifth among these (namely,) the deity (i e according to Sankara, Áditya or the sun and the other gods who help the eye and the other organs), or according to Sridhara, the Supreme Self [as guiding and regulating the individual self or internal feelings]

शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

१५। 'नरः' 'शरीरवाङ्मनोभिः' शरीरेण वाचा मनसा च 'यत्' 'न्याय्य' धर्म्म्यं' 'वा' 'विपरीतम्' अधर्म्म्यं' 'वा' 'कर्म्म' 'प्रारभते' निर्व्वर्त्तयति करोति 'एते' 'पञ्च' 'तस्य' सर्व्वस्य कर्म्मणः 'हेतवः' कारणानि।

15 Whatever action, right or wrong, a man does by his body, speech and mind, these are the causes thereof.

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

१६। 'एव सति' यथोक्तैः पञ्चभिः हेतुभिः निर्वर्त्त्ये सति 'तत्र' सर्व्वस्मिन् कर्म्मणि 'केवलम्' असङ्गम् 'आत्मानं' 'तु' 'अकृतबुद्धित्वात्' असंस्कृतबुद्धिहेतोः 'यः' 'कर्त्तारं' 'पश्यति' 'सः' 'दुर्म्मतिः' दुष्टा कुत्सिता विपरीता मतिरस्येति 'न पश्यति' पश्यन्नपि सम्यक् न पश्यति, न ज्ञानवान् इत्यर्थः।

16 Such being the case, he, the senseless one, who, through unrefined understanding, regards the isolated self as the doer or agent in all action, sees not the truth.

यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते।
हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

१७। 'यस्य' 'अहङ्कृतः' अहम् इति कृतः अहङ्कर्त्ता इत्येव लक्षणः 'भावः' भावना प्रत्ययः, अहं कर्त्ता इत्येव बुद्धिः 'न' [अस्ति], 'यस्य' 'बुद्धिः' 'न लिप्यते' कर्म्मसु न सज्जते [च], 'सः' आत्मदर्शी 'इमान्' 'लोकान्' सर्व्वान् प्राणिनः 'हत्वा' 'अपि' 'न' 'हन्ति', 'न' [च] 'निबध्यते' तत्फले लिप्यते, अतः बन्धनं न प्राप्नोति।

17 He who has no feeling of egotism, and whose understanding is not attacched [to action or its fruit], even though he kills these people, kills not, nor is he bound (by the action)

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥

१८। ज्ञानम् इष्टसाधनम् एतत् इति बोधः, ज्ञेयं ज्ञातव्यम्, इष्टसाधनं कर्म, परिज्ञाता एतज्ज्ञानाश्रयः [इत्येवं] त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना सम्यक्प्रवर्त्तिका प्रवृत्तिहेतुः करणं बाह्यं श्रोत्रादि अन्तःस्थं बुद्ध्यादि च साधकतमं कर्म कर्तुरीप्सिततमं कर्त्ता करणानां व्यापारयिता क्रियानिर्वर्त्तक इति एवं त्रिविधः त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः क्रियाश्रयः कर्म एषु हि त्रिषु समवैति इत्यर्थः ।

18 Knowledge, the object of knowledge, the knower,—[these constitute] the threefold incitement to action the organ the action (the end or object of action—Sankara) and the agent,—thus threefold is the totality of action

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥

१९। गुणाः संख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्ते अस्मिन् इति गुणसंख्यानं तस्मिन् गुणनिरूपके सांख्यशास्त्रे ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च गुणभेदतः सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिधा एव प्रोच्यते कथ्यते तानि ज्ञानादीनि वक्ष्यमाणानि अपि यथावत् यथाशास्त्रं शृणु ।

19 In the enumeration of the *gunas*, (*i e*, in the Sankhya system of philosophy, which deals with the three essential *gunas* or qualities), knowledge, and action, and the agent or doer, are declared to be of three kinds only, according to the distinction of the qualities Hear duly of these also

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

२० । 'येन' ज्ञानेन 'विभक्तेषु' मिथोभिन्नेषु 'सर्व्वभूतेषु,' सर्व्वेषु भूतेषु 'अविभक्तं' निरन्तरं भेदशून्यम् 'एकम्' 'अव्ययं' निर्व्विकारं नित्यं 'भाव' वस्तु आत्मवस्तु इत्यर्थः 'ईक्षते' पश्यति 'तत् ज्ञानं' 'सात्त्विकं' सत्त्वगुणसम्भूतं सम्यग् दर्शनं 'विद्धि' ।

20 Know that knowledge to be of *sattva* by which one sees one Reality undivided in all distinct things or beings

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

२१ । 'पृथक्त्वेन' भेदेन प्रतिशरीरम् अन्यत्वेन 'तु' 'यत्' 'ज्ञानं' 'सर्व्वेषु' 'भूतेषु' 'पृथग्विधान्' भिन्नलक्षणान् 'नानाभावान्' वस्तुन एव अनेकान् क्षेत्रज्ञान् 'वेत्ति' जानाति, 'तत्' 'ज्ञानं' 'राजसं' रजोगुणनिर्वृत्तम् असम्यग्-दर्शनं 'विद्धि' ।

21 But know that knowledge to be of *rajas* which perceives various realities in all beings or things as of separate kinds, on account of their differences.

यत् तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत् तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

२२। यत् (ज्ञानं) तु एकस्मिन् कार्य्ये देहादौ कृत्स्नवत् समस्तवत् परिपूर्णवत् सक्तं विषयमिव एतावानेव आत्मा ईश्वरो वा नातः परमस्ति इति अभिनिवेशयुक्तम् अहैतुकं हेतुवर्जितम् उपपत्तिरहितम् अयुक्तिकम् अतत्त्वार्थवत् (यथाभूत अर्थ = तत्त्वार्थः स अस्य अस्ति इति तत्त्वार्थवत् न तत्त्वार्थवत् = अतत्त्वार्थवत्) अल्पञ्च परमार्थावलम्बनशून्यम् अल्पं तुच्छं च तत् (ज्ञानं) तामसं तमोगुणजातम् उदाहृतं कथितम् ।

22 While that knowledge is declared to be of *tamas*, which is attached to one thing as if it were all, which is without reason which has no perception of [the meaning of] the reality, and which is insignificant

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत् तत् सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

२३। अफलप्रेप्सुना फलं प्राप्तुम् इच्छति इति फलप्रेप्सुः तद्भिन्नेन निष्कामेन फलतृष्णारहितेन कर्त्रा नियतं नित्यतया विहितं सङ्गरहितम् आसक्तिवर्जितं कर्तृत्वाभिनिवेशशून्यम् अरागद्वेषतः कृतं रागेण पुत्रादिषु प्रीतियुक्तेन द्वेषेण शत्रुषु द्वेषयुक्तेन वा न अनुष्ठितं यत् कर्म तत् सात्त्विकं कर्म उच्यते।

23 That action is declared to be of *sattva* which is obligatory or necessary, free from attachment, and is done, not from love or hatred, by one who is not desirous of fruit

यत् तु कामेप्सुना कर्म्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद् राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

२४। 'तु' किन्तु 'कामेप्सुना' फलं प्राप्तुम् इच्छता कर्त्रा 'साहङ्कारेण' मत्समः कोऽन्य अस्ति इत्येवम् अहङ्कारयुक्तेन 'वा' 'बहुलायासम्' अतिक्लेशयुक्तं 'यत्' 'पुनः' (पुनः शब्दः पादपूरणार्थः—शङ्करः) 'कर्म्म' 'क्रियते' 'तत्' 'राजसम्' 'उदाहृतं' कथितम् ।

24 But that action is declared to be of *rajas* which causes much trouble and which is done by one longing for objects of desire, or with egotism

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत् तत् तामसमुच्यते ॥२५॥

२५। 'अनुबन्धं' पश्चाद्भाविशुभाशुभं 'क्षयं' वित्तादिविनाशं 'हिंसां' परपीडां 'पौरुषं' पुरुषकारं शक्नोमि इदं कर्म्म समापयितुम् इत्येवम् आत्मसामर्थ्यं 'च' 'अनपेक्ष्य' अपर्य्यालोच्य 'मोहात्' अविवेकात् 'यत्' 'कर्म्म' 'आरभ्यते' 'तत्' 'तामसम्' 'उच्यते' ।

25 That action is said to be of *tamas* which is undertaken through delusion without regard to consequence, loss, injury [to others], and [one's own] power

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्व्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥

२६। 'मुक्तसङ्ग' मुक्त परित्यक्त सङ्ग फलाभिसन्धि कर्तृत्वाभिमान येन स त्यक्ताभिनिवेश अनहंवादी नाहं कर्तेति गर्वोक्तिरहित धृत्युत्साह समन्वित धृति धैर्यम् उत्साह उद्यम ताभ्यां समन्वित सयुक्त सिद्ध्यसिद्धो क्रियमाणस्य कर्मण फलसिद्धौ असिद्धौ च निर्विकार हर्षविषादशून्य कर्त्ता सात्त्विक उच्यते।

26 The agent who is freed from attachment, who is not egotistical who is possessed of firmness and energy and who is unchanged in success and failure, is said to be of *sattva*

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचि ।
हर्षशोकान्वित कर्त्ता राजस परिकीर्त्तित ॥२७॥

२७। रागी आसक्त कर्मफलप्रेप्सु कर्मफलकामी लुब्ध हिंसात्मक अशुच हर्षशोकान्वित कर्त्ता राजस परिकीर्त्तित कथित।

27 The agent who is passionate desirous of the fruit of action, covetous, cruel hearted, impure, and liable to joy and grief, is said to be of *rajas*

अयुक्त प्राकृत स्तब्ध शठो नैष्कृतिकोऽलस ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥२८॥

२८। अयुक्त असमाहित प्राकृत विवेकशून्य स्तब्ध अनम्र शठ मायावी स्वशक्तिगोपनकारी नैष्कृतिक परापमानकारी (श्रीधर) परवृत्तिच्छेदनपर (मधुर) अलस विषादी सर्वदा शोकशील दीर्घसूत्री मन्थर

प्रवृत्ति. यत् अद्य या श्वः वा कार्य्यं तत् मासेनापि न करोति यः एवम्भूत. 'च' 'कर्त्ता' 'तामसः' 'उच्यते'।

28 The agent who is unsteadied, unrefined, stubborn, crafty, malicious, indolent, desponding and procrastinating, is said to be of *tamas*

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥२९॥

२९। [द्वे] 'धनञ्जय अर्ज्जुन (दिग्विजये मानुषं दैवं च प्रभूत धनम् अजयत् तेनासौ धनञ्जय), 'बुद्धे' 'धृते:' 'च' 'गुणत' सत्त्वादिगुणभेदतः 'एव' 'त्रिविध' 'पृथक्त्वेन' विवेकत 'अशेषेण' निरवशेषतः 'प्रोच्यमान' कथ्यमान 'भेद' 'शृणु'।

29 Hear, O Dhanajaya, the threefold division, according to qualities, of understanding and of firmness, as related separately and completely [by me below]

प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये।
बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥

३०। [द्वे] 'पार्थ', 'प्रवृत्ति' 'च' 'निवृत्ति' 'च' 'कार्य्याकार्य्ये' 'भयाभये' 'बन्ध' 'मोक्ष' 'च' 'या' 'बुद्धि.' [यथावत्] 'वेत्ति' सा' 'सात्त्विकी' [बुद्धिः]।

30 O son of Prithá, that understanding is of *sattva*, which [truly] knows [the distinctions of] activity and inactivity, what ought and what ought not to be done, fear and absence of fear, bondage and liberation

यया धर्ममधर्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धि सा पार्थ राजसी ॥३१॥

३१। [हे] पार्थ यया [बुद्ध्या लोक] धर्म्म अधर्म्म कार्य्यम् अकार्य्य च अयथावत् प्रजानाति सा राजसी बुद्धि ।

31 O son of Prithá that understanding is of *rajas* by which one erroneously understands right and wrong, and what ought and ought not to be done

अधर्म धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धि सा पार्थ तामसी ॥३२॥

३२। [हे] पार्थ या बुद्ध] अधर्म्म धर्म्मम् इति मन्यते सर्व्वार्थान् सर्व्वान् एव ज्ञातव्यार्थान् विपरीतान् । एव] च [मन्यते] तमसा तमोगुणेन आवृता आच्छादिता सा बुद्धि तामसी ।

32 O son of Prithá that understanding is of *tamas* which shrouded by darkness, think right to be wrong and all things to be just the contrary of what they are

धृत्या यया धारयते मन प्राणेन्द्रियक्रिया ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृति सा पार्थ सात्त्विकी ॥३३॥

३३। [हे] पार्थ योगेन योग समाधिना अव्यभिचारिण्या विषयान्तरम् अधारयन्त्या यया धृत्या [साधक] मन प्राणेन्द्रियक्रिया

मनसः प्राणानाम् इन्द्रियाणाञ्च क्रियाः चेष्टाः 'धारयते' उन्मार्गप्रवृत्तेः निरुणद्धि 'सा' 'धृतिः' सात्त्विकी' ।

33 That firmness, unswerving through [the practice of] *yoga* is of *sattva*, O son of Pritha, by which one controls the actions of the sensorium, the vital airs, and the sense-organs.

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

३४ । [हे] 'पार्थ', 'अर्ज्जुन', 'यया' 'धृत्या' 'तु' [साधकः] 'धर्म्मकामार्थान्' धर्म्मस्य कामस्य अर्थस्य तान् 'धारयते', न विमुञ्चति, 'प्रसङ्गेन' यस्य यस्य धर्म्मादेः धारणप्रसङ्गः तेन तेन प्रसङ्गेन 'फलाकाङ्क्षी' [च भवति] 'सा' 'धृतिः' 'राजसी' ।

34. But that firmness, O Arjuna, son of Pritha, is of *rajas*, by which one adheres to duty, desire, and wealth, and wishes to have the respective fruits [of these pursuits]

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥३५॥

३५ । [हे] 'पार्थ', 'दुर्म्मेधाः' कुत्सितबुद्धिः [पुरुषः] 'यया' [धृत्या] 'स्वप्नं' निद्रां 'भयं' त्रासं 'शोकं' 'विषादं' 'मदं' गर्व्वम् 'एव' 'च' 'न' 'विमुञ्चति' त्यजति (किन्तु धारयति एव), 'सा' 'धृतिः' 'तामसी' 'मता' अभिप्रेता ।

35. That firmness is of *tamas*, O son of Pritha, by which a dull-headed man does not give up sleep, fear, grief, despondency and pride.

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च निगच्छति ॥३६॥
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

३६ ३७। [पे] भरतर्षभ भरतश्रेष्ठ इदानीम् अधुना त्रिविधं सुखं तु मे मम सकाशात् शृणु 'यत्र' यस्मिन् सुखे पुरुषः अभ्यासात् पुनः पुनः परिशीलनात् [लोके] रमते रतिं प्रतिपद्यते, दुःखान्तञ्च दुःखस्य अवसानम् उपशमं च निगच्छति नियमेन प्राप्नोति (३६)। कीदृशं तत् इत्यत आह—'यत् तत्' अग्रे पूर्वं प्रथमसन्निपाते विषदुःखावहम् 'इव' परिणामे शेषे ज्ञानादिपरिपाके अमृतोपमम् अमृतसदृशम् 'आत्मबुद्धिप्रसादजं' आत्मविषया बुद्धिः तस्याः प्रसादः स्वच्छता अवस्थानं तस्मात् जातं यत् (सुखं) तत् 'सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं' विद्वद्भिरिति शेषः।

36 37 But now, O chief of the descendants of Bharata, hear from me about the threefold pleasure (or happiness) that in which one, from practice (i e, as the result of habit or repeated enjoyment), experiences delight and surely reaches the end of pain (or misery) That which is like poison at first, but like nectar in the end—that pleasure born of the clearness of the knowledge of the self, is said to be of *sattva*

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

३८। 'विषयेन्द्रियसंयोगात्' विषयाणाम् इन्द्रियाणां च संयोगात् यत्

[सुखं] 'तत्' 'अग्रे' प्रथमलक्षणे 'अमृतोपमम्' अमृतम् उपमा यस्य तादृशम् अमृतसम 'परिणामे' 'विषम् इव' विषतुल्यम् (इहामुत्र च दुःखहेतुत्वात्) 'तत्' 'सुखं' राजसं 'स्मृत' कथितम् ।

38 That happiness (or pleasure) is said to be of *rajas*, which, (arising) from the contact of objects and sense-organs, is at first like nectar, but in the end like poison

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

३९ । 'निद्रालस्यप्रमादोत्थं' निद्रा च आलस्य च प्रमादः वस्तुविवेकासामर्थ्य कर्त्तव्यार्थानवधानराहित्य च एतेभ्य जात 'यत्' 'सुखम्' 'अग्रे' प्रथमम 'अनुबन्धे' परिणामे पश्चादपि च 'आत्मन' 'मोहनं' मोहकरं, 'तत्' 'तामसं' (सुखम्) 'उदाहृतम्' उक्तम् ।

39 That happiness or pleasure is said to be of *tamas*, which, arising from sleep, indolence and carelessness, is delusive of the self, both at first and in its result

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥

४० । 'पृथिव्या 'वा' 'दिवि' स्वर्गे 'देवेषु' 'वा' 'पुन.' 'तत्' 'सत्त्व' प्राणिजात 'न' 'अस्ति', 'यत्' 'एभि ' 'प्रकृतिजै ' प्रकृतिसम्भवै 'त्रिभि.' सत्त्वादिभि 'गुणै' 'मुक्त' परित्यक्त, हीन 'स्यात्' भवेत् ।

40 There is no being, either on earth or again among the gods in heaven, that is free from these three *gunas* (qualities) born of Prakriti

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥

४१। [हे] परन्तप शत्रुतापन 'ब्राह्मणक्षत्रियविशां' ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां वैश्यानां शूद्राणां च कर्माणि 'स्वभावप्रभवैः' प्रकृतिसम्भूतैः गुणैः सत्त्वादिभिः प्रविभक्तानि प्रकर्षेण विभागशो विहितानि इतरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि ।

41 O harasser of foes, the duties of Bráhmans, Kshatriyas and Vaisyas and also of Sudras are divided according to the *gunas* born of Prakriti

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥

४२। 'शमः' चित्तोपरमः 'दमः' बाह्येन्द्रियोपरमः 'तपः' इन्द्रियसंयम [illegible] 'शौचं' बाह्याभ्यन्तरशुचिता 'क्षान्तिः' क्षमा 'आर्जवं' ऋजुता, 'ज्ञानं' शास्त्रीयं ज्ञानं 'विज्ञानम्' ज्ञानजन्यमात्मानुभवः 'आस्तिक्यम्' अस्तिभावः अस्ति ईश्वरः परलोकश्च इति निश्चयः एतच्च स्वभावजं ब्राह्मणस्य स्वभावात् जातं ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म ।

42 Tranquillity, restraint of the senses, austerity, purity, forgiveness straightforwardness, knowledge, wisdom (or spiritual discernment), and also faith,—[these constitute] the natural duty of a Bráhmana

शौर्य्यं तेजो धृतिर्दाच्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च चात्रकर्म स्वभावजम् ॥४३॥

४३। 'शौर्य्यं' पराक्रमः, 'तेजः' 'धृतिः' धैर्य्य, 'दाक्ष्य' कार्य्येषु कौशल, 'युद्धे' 'च' 'अपि' 'अपलायन', 'दानम्' देयेषु मुक्तहस्तता, 'ईश्वरभाव' नियमनशक्तिः 'च' 'स्वभावजं' 'क्षात्र' क्षत्रियजाते विहित 'कर्म्म' ।

43 Valour, courage, firmness, dexterity, and also not flying in battle (*i e*, from the field of battle) charity, a lordly nature—(these are) the natural duty of a Kshatriya.

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्य्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

४४। 'कृषिगोरक्ष्यवाणिज्य' कृषि, कर्षण गा रक्षति इति गोरक्ष, तस्य भावः गोरक्ष्य पाशुपाल्यं वाणिज्यं क्रयविक्रयादि वणिक्कर्म्म 'स्वभावज' 'वैश्यकर्म्म', एतत् वैश्यजातेः स्वाभाविक कर्म्म । 'शूद्रस्य' 'अपि' 'परिचर्य्यात्मक' द्विजातेः शुश्रूषात्मकं 'कर्म्म' 'स्वभावज' स्वाभाविकम् ।

44. Ploughing (or agriculture), cow-protection, and trade are the duty of a Vaisya, born of nature. And the duty of a Súdra, born of Nature, is of the nature of service (*i e*, consists in the service of the superior classes or castes)

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥४५॥

४५। 'स्वे स्वे' यथोक्तवर्णभेदे स्वस्वाधिकारविहिते 'कर्मणि' 'अभिरतः'

स्वपरः नरः संसिद्धिं सम्यक्सिद्धिं प्रधानमेव लभते प्राप्नोति। स्वकर्मनिरतः [नरः] यथा येन प्रकारेण सिद्धिं तत्त्वज्ञानं विन्दति लभते तत् तं प्रकारं शृणु।

45 Every man devoted to his own duty, attains perfection. Now, hear how one, devoted to one's own duty, attains perfection

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्वमिदं ततम्।
स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४६॥

४६। यतः यस्मात् परमेश्वरात् भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिः चेष्टा उत्पत्तिर्वा (जन्मोद्भव) [स्यात्]; येन परमेश्वरेण सर्व्वम् इदं जगत् ततं व्याप्तं मानवः स्वकर्म्मणा पूर्व्वोक्तेन स्ववर्णाधिकारविहितेन कर्म्मणा तं (परमेश्वरम्) अभ्यर्च्य सम्यक् पूजयित्वा सिद्धिं विन्दति लभते।

46 A man attains perfection by worshipping, by his own duty, him from whom is the activity (or birth) of all beings and by whom all this (i e, the whole universe) is pervaded

श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात्।
स्वभावनियतं कर्म्म कुर्व्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥

४७। विगुणः सदोषः [अपि] स्वधर्म्मः स्वकीयः धर्म्मः स्वाधिकारविहितो धर्म्मः स्वनुष्ठितात् सम्यक् अनुष्ठितात् परधर्म्मात् पराधिकारान्तरविहितात् धर्म्मात् श्रेयान् प्रशस्ततरः [यतः] स्वभावनियतं स्वभावेन पूर्व्वोक्तेन नियतं नियमेन निर्दिष्टं स्वभावजमित्यर्थः कर्म्म कुर्व्वन् [नरः] किल्बिषं पापं न आप्नोति। तृतीयाध्यायस्य पञ्चत्रिंशत् श्लोको द्रष्टव्यः।

47 Better is one's own duty [though] destitute of merits, than the well-performed duty of another. One doing the duty fixed by Nature incurs not sin

सहजं कर्म्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्व्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

४८। [हे] 'कौन्तेय', 'सदोष' दोषयुक्तम् 'अपि' 'सहज' सह जन्मना एव उत्पन्न स्वभावनियत 'कर्म्म' 'न' 'त्यजेत्', 'हि' यस्मात् 'सर्व्वारम्भाः' सर्व्वाणि एव कर्म्माणि 'धूमेन अग्नि. इव' यथा सहजेन धूमेन अग्निः आवृतः तद्वत् 'दोषेण' 'आवृताः' व्याप्ताः एव ।

48 O son of Kunti, one ought not to abandon the duty born with one's self,t hough faulty, for all undertakings are covered with fault, as fire with smoke.

असक्तबुद्धिः सर्व्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

४९। 'सर्व्वत्र' आसक्तिनिमित्तेषु, 'असक्तबुद्धिः' असक्ता सङ्गरहिता बुद्धिः अन्तःकरण यस्य सः आसक्तिशून्यान्तःकरण, 'जितात्मा' जित. वशीकृत. आत्मा यस्य सः जितेन्द्रिय. निरहङ्कारः वा, 'विगतस्पृह.' विगता स्पृहा विषयतृष्णा फलाकाङ्क्षा वा यस्मात् स. [जन.] 'सन्न्यासेन' सर्व्वकर्म्मफलत्यागेन 'परमां' प्रकृष्टां 'नैष्कर्म्म्यसिद्धिं' निर्गतानि कर्म्माणि यस्मात् सः निष्कर्म्मा, तस्य भाव. नैष्कर्म्म्यं, तस्य सिद्धि. निष्पत्ति. (शङ्करः) ता सर्व्वकर्म्मनिवृत्तिलक्षणां सत्त्वशुद्धिं (श्रीधरः) 'अधिगच्छति' प्राप्नोति ।

49 He who is everywhere of unattached understanding, self subdued, and void of desire, attains the highest perfection of freedom from action by renunciation

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

५०। [१] कौन्तेय 'सिद्धिं नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तः' [सन्] 'यथा [येन प्रकारेण] ब्रह्म आप्नोति 'तथा' तं प्रकारं समासेन सङ्क्षेपेण 'एव' मे मम सकाशात् 'निबोध' जानीहि, 'या' ब्रह्मप्राप्तिः 'ज्ञानस्य परा' सर्वोत्तमा निष्ठा परिसमाप्तिः ।

50 O son of Kuntī learn from me only in brief how one who has attained perfection attains Brahman, which is the highest state of knowledge

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥

५१-५३। विशुद्धया बुद्ध्या 'युक्तः [सन्] धृत्या 'आत्मानं मनः नियम्य 'च शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा रागद्वेषौ च व्युदस्य [वि+उत्+अस (निक्षेपे)+ल्यप्] परित्यज्य दूरतः परिहृत्य (५१), विविक्तसेवी

सेवी' विविक्तान् निर्जनान् (शुद्धान् वा) देशान् सेवितुं शीलम् अस्येति निर्जनदेशावस्थायी (शुचिदेशावस्थायी वा) 'लघ्वाशी' मितभोजी, 'यतवाक्कायमानस.' वाक् च कायश्च मानसञ्च यतानि संयतानि यस्य सः संयतवाग्देहचित्त. [भूत्वा] 'नित्य' सर्व्वदा 'ध्यानयोगपर ' 'वैराग्य' 'समुपाश्रित:' सम्यग् आश्रितः [भूत्वा] (५२) . 'अहङ्कार' 'बल' दुराग्रह 'दर्पं ' 'कामं', 'क्रोधं', 'परिग्रहं' बाह्योपकरणबाहुल्य' [च] 'विमुच्य' 'निर्म्मम ' ममताशून्य. [सन्] 'शान्त:' उपरत: [जन.] 'ब्रह्मभूयाय' ब्रह्मभवनाय 'कल्पते' समर्थो भवति ।

51-53. Possessed of a pure understanding, and controlling self by firmness, abandoning sound and other objects of sense, and casting aside attraction and repulsion, seeking solitude (or frequenting solitary or pure places), moderate in eating, with speech, body and mind subdued, always given to *yoga*, having recourse to indifference [to worldly things] (52), giving up egotism, violence, arrogance, desire (or lust), anger, and [unnecessary] appendages, one becomes fit for identity with Brahman

ब्रह्मभूत: प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्व्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥५४॥

५४ । 'ब्रह्मभूत:' ब्रह्मण्यवस्थित: 'प्रसन्नात्मा' प्रसन्नचित्त: [जन:] 'न' 'शोचति' सन्तप्यते, 'न' 'काङ्क्षति' अप्राप्तं प्राप्तुम् इच्छति, 'सर्व्वेषु' 'भूतेषु' 'सम:' समभावापन्न: आत्मौपम्येन समदर्शनशील. (६।३२) [सन्] 'पराम्' उत्तमां 'मद्भक्तिं' 'लभते' ।

54. Becoming one with Brahman, one neither

grieves nor desires, but being the same to all beings, attains supreme devotion to me

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वत ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥५५॥

५५। [अहं] 'यावान् सर्वपरिमाण सर्वव्यापी यश्च सच्चिदानन्दरूप च' अस्मि [इति तथाभूतं] मां भक्त्या तत्त्वत यथार्थतया अभिजानाति अनुभवति तत तदनन्तरं मां तत्त्वत ज्ञात्वा अनुभूय तदनन्तरं [मां] विशते प्रविशति यथा मद मुक्तये मद्रूप परमानन्दरूप एव भवतीत्यर्थ ।

55 By that devotion he knows me in truth how great and who I am then knowing me in truth he enters into me

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रय ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६॥

५६। एवं सर्वकर्माणि कुर्वाण अपि मद्व्यपाश्रय मदेक अपाश्रय आश्रयणीय यस्य स मत्परायण [जन] मत्प्रसादात् मदनुग्रहात् 'शाश्वतं नित्यम् अनादि अव्ययं' पदं स्थानम् अवाप्नोति प्राप्नोति ।

56 Always performing all actions he, depending on me, attains the eternal immutable abode

चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पर ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्त सततं भव ॥५७॥

५७। 'चेतसा' विवेकबुद्ध्या 'सर्व्वकर्म्माणि' 'मयि' 'संन्यस्य' समर्प्य 'मत्परः' मदेकपुरुषार्थः [सन्] 'बुद्धियोगम्' 'उपाश्रित्य' लब्ध्वा 'सततं' सर्व्वदा कर्म्मानुष्ठानकालेऽपि 'मच्चित्तः' मच्चिन्तापरायणः 'भव'।

57. Renouncing, in thought, all actions in me, intent on me and having recourse to intellectual communion, fix your thought ever on me

मच्चित्तः सर्व्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि।
अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥५८॥

५८। 'त्वं' 'मच्चित्तः' [सन्] 'मत्प्रसादात्' 'सर्व्वदुर्गाणि' सर्व्वाणि अपि दुर्गाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि दुःखानि 'तरिष्यसि' अतिक्रमिष्यसि। 'अथ' पक्षान्तरे 'चेत्' यदि 'अहङ्कारात्' [मदुक्तम एव] 'न' 'श्रोष्यसि' [तर्हि] 'विनङ्क्ष्यसि' विनाशं गमिष्यसि, पुरुषार्थात् भ्रष्टो भविष्यसि।

58. Fixing your thought on me, you shall, by my grace, overcome all obstacles hard to overcome. But if, from self-conceit, you do not listen to me, you shall perish.

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे।
मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

५९। 'अहङ्कारम्' 'आश्रित्य' 'न योत्स्ये' अहं युद्धं न करिष्यामि 'इति' 'यत्' 'मन्यसे' चिन्तयसि, [इति] 'ते' तव 'व्यवसायः' 'निश्चयः' 'मिथ्या' 'एव', [यतः] 'प्रकृतिः' क्षात्रस्वभावः 'त्वां' 'नियोक्ष्यति' युद्धे प्रवर्त्तयिष्यति।

59. That you think, out of egotism, "I will not

fight, this resolve of yours is vain for your nature will constrain you (to fight)

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०॥

६०। [हे] कौन्तेय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

60 O son of Kunti what you (now though) bound to do as your natural duty, refuse to do out of delusion you will (hereafter) do under compulsion (of blind impulses)

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥

६१। [हे] अर्जुन ईश्वरः [illegible] [illegible] [illegible] 'सर्वभूतानां' 'हृद्देशे' तिष्ठति'।

61 O Arjuna the Lord dwells in the region of the heart of all beings whirling by Māyā (his sovereign power) all beings (as if) mounted on a machine

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥६२॥

६२। [हे] 'भारत', 'सर्व्वभावेन' सर्व्वात्मना मनसा वाचा कर्म्मणा च इत्यर्थः [त्वं] 'तम्' ईश्वरम् 'एव' 'शरणम्' आश्रय 'गच्छ', 'तत्प्रसादात्' 'परां' 'शान्तिं' 'शाश्वतम्' अक्षयं 'स्थानं' मम ईश्वरस्य परमं पदं 'च' 'प्राप्स्यसि'।

62 Seek shelter with him alone (or, seek that refuge, *i. e*, the Supreme Being, alone) with all thy soul, O Bhárata , by his grace you shall attain supreme peace, and the Eternal Abode.

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद् गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥

६३। 'इति' अनेन प्रकारेण 'गुह्यात्' गोप्यात् 'गुह्यतरं' अतिशयेन गुह्यं रहस्यमित्यर्थः 'ज्ञानं' 'ते' तुभ्यं 'मया' 'आख्यातम्' उपदिष्टम्। 'अशेषेण' साकल्येन 'एतत्' यथोक्तं शास्त्रं 'विमृश्य' आलोच्य 'यथा' 'इच्छसि' 'तथा' 'कुरु', 'ज्ञानं कर्म्म वा यत् इष्टं तत् अनुतिष्ठ इत्यर्थः। गीताशास्त्रे पर्य्यालोचिते मोहस्ते निवर्त्तिष्यते इति भावः।

63. Thus has knowledge, more secret than any other secret, been declared by me to you Pondering over it fully, act as you like.

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६४॥

६४। 'सर्व्वगुह्यतमं' सर्व्वेभ्योऽपि गुह्येभ्यो गुह्यतमम् अत्यन्तरहस्यं 'मे' मम 'परमं' प्रकृष्टं 'वचः' वाक्यं 'भूयः' पुनरपि 'शृणु', [त्वं] 'मे' मम 'दृढम्' अत्यन्तम् 'इष्टः' प्रियः 'असि' 'इति' [मत्वा] 'ततः' तेन कारणेन 'ते' तव 'हितं' कल्याणजनकं वचः 'वक्ष्यामि' कथयिष्यामि।

64 Hear again my supreme word the most secret of all You are most dear to me therefore will I tell you what is for your good [If the reading be '*drira matih* instead of '*driramiti* the rendering will be reso lute or 'strong willed

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

६५ । [त्वं] मन्मना मच्चित्तपरायण मद्भक्त 'मद्भजनशील' मद्याजी मद्यजनपर च भव माम् (एव) नमस्कुरु [एवं कुर्वन् त्वं] माम् 'एव 'सत्यं निःसंशयम् एष्यसि प्राप्स्यसि अत्र न संशयम् [इति] प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि [यत त्वं] मे मम 'प्रिय असि । सत्यं ते प्रतिजाने इति वा अन्वय, तत्र सत्यं यथार्थं सत्यमेव प्रतिज्ञां ते करोमीत्यर्थ ।

65 Fix your mind on me be my devotee worship me bow down to me and you shall surely come to me I promise this to you for you are dear to me. [If '*satyam* be taken with *pratijane*' the rendering will be I truly declare to you' or I declare the truth to you]

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच ॥६६॥

६६ । सर्वधर्मान् सर्वान् धर्मान् "एते शास्त्रेण विहिता अत कर्त्तव्या इति विधिकर्तृत्वं (बोधं) परित्यज्य माम् एकं शरणं 'व्रज गच्छ मदेकशरणो भव साक्षात् मदादेशं पालय । अहं त्वां सर्वपापेभ्य 'मोक्षयिष्यामि [त्वं] मा शुच शोकं मा कार्षी ।

66. Abandoning all duties [done in servile obedience to Law] come unto me as your sole refuge, I will deliver you from all sins, [therefore] grieve not.

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥६७॥

६७। 'अतपस्काय' तपोरहिताय धर्म्मानुष्ठानहीनाय 'ते' त्वया 'इदं' गीताशास्त्रं 'न' 'वाच्यं' वक्तव्यम्, 'न' 'अभक्ताय' भक्तिहीनाय 'न' 'च' 'अशुश्रूषवे' परिचर्य्याम् अकुर्व्वते, श्रोतुम् अनिच्छते, वा [जनाय] 'कदाचन' [वाच्य], 'यः' 'मां' परमेश्वरम् 'अभ्यसूयति' दोषारोपेण द्वेष्टि [तस्मै अपि] 'च' 'न' [वाच्यम्]।

67 This [Gítá] is never to be spoken by thee to one who neglects his religious austerities, nor to one who is not devoted, nor to one who is not desirous of serving [one's preceptor] (or hearing it), nor yet to one who calumniates me.

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥

६८। 'यः' 'इमं' 'परमं' 'गुह्यं' गोप्यं गीताशास्त्रं 'मद्भक्तेषु' 'अभिधास्यति' वक्ष्यति [सः] 'मयि' 'परां' 'भक्तिं' 'कृत्वा' 'असंशयः' निःसन्देहः [सन्] 'माम्' 'एव' 'एष्यति' प्राप्स्यति, मुच्यते। 'एष्यति' 'एव' इत्येव वा अन्वयः।

68. He who, with single-hearted devotion to me, will tell this supreme secret to my devotees, shall come to me, freed from all doubts.

न च तस्मान् मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

६९। 'मनुष्येषु' तस्मात् मद्भक्तेषु गीताशास्त्रव्याख्यातुः सकाशात् कश्चित् मे मम प्रियकृत्तमः अतिशयेन प्रियकृत् परितोषकर्त्ता च न [अस्ति] तस्मात् अन्यः मे प्रियतरः च भुवि जगति न भविता भविष्यति।

69 There is none among men who does a dearer service to me than he And there shall not be another on earth dearer to me than he

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

७०। 'यः' च आवयोः कृष्णार्जुनयोः इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संवादरूपं गीताशास्त्रम् अध्येष्यते पठिष्यति तेन ज्ञानयज्ञेन अहम् 'इष्टः' पूजितः स्याम् भवेयम् इति मे मम मतिः निश्चयः।

70 And I shall be worshipped with the sacrifice of knowledge by him who will study this religious dialogue between us This is my opinion

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥

७१। श्रद्धावान् श्रद्धायुक्तः अनसूयः असूयादोषरहितः च यः नरः [इदं गीताशास्त्रम्] शृणुयात् अपि सः अपि [नरः] 'मुक्तः [सन्]' पुण्यकर्मणां शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् लभेत।

71 And that man also, who full of faith and free

from malice, will merely hear [this], shall attain to the happy regions of those who do meritorious acts.

कच्चिदेतत् श्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥७२॥

७२ । [हे] 'पार्थ', 'त्वया' 'एकाग्रेण' विक्षेपविहीनेन 'चेतसा' चित्तेन 'एतत्' 'श्रुत' 'कच्चित्' किं ? [हे] 'धनञ्जय', 'ते' तव 'अज्ञानसंमोह'' अज्ञाननिमित्ता अविवेकता 'प्रणष्टः' प्रकर्षेण नष्टः 'कच्चित्' किं ?

72 Has this been heard by you, O son of Prithá, with an attentive mind ? Has your delusion, born of ignorance, been dispelled, O Dhananjaya ?

अर्जुन उवाच

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥७३॥

७३ । [अर्ज्जुनः उवाच—] [हे] 'अच्युत', 'मम' 'मोह' ' 'नष्टः', 'मया' 'त्वत्प्रसादात्' तवानुग्रहात् [आत्मतत्त्वविषया] 'स्मृतिः' 'लब्धा', [अहं] 'स्थित.' आत्मज्ञाने प्रतिष्ठितः [तथा] 'गतसन्देहः' मुक्तसंशयः 'अस्मि' । [अधुना] 'तव वचनं करिष्ये' तवाज्ञां पालयिष्यामि ।

73 [Arjuna said] O immutable One, by thy grace my delusion is destroyed, and the recollection [of great truths] has been gained by me. I am firmly established in self-knowledge and my doubts are gone. [Now] I will do thy bidding.

सञ्जय उवाच

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

७४। [सञ्जय उवाच—] अहम् इति इदं वासुदेवस्य महात्मनः पार्थस्य च इत्थं रोमहर्षणम् अद्भुतं 'संवादं' पुलकितशरीरप्रवर्तितवचनाभिलाषम् अश्रौषम् श्रुतवान् इत्थ।

74 [Sanjaya said—] Thus did I hear this wonderful and thrilling dialogue between Vāsudeva and the high souled son of Prithā.

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानिमं गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः स्वयम् ॥७५॥

७५। अहं व्यासप्रसादात् इमं परं गुह्यं योगं योगेश्वरात् स्वयं कथयतः कृष्णात् साक्षात् (न तु परम्परया) श्रुतवान्।

75 By the favour of Vyāsa I heard this supreme and secret doctrine of *yoga* direct from Krishna, the Lord of *yoga* while he was himself expounding it

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

७६। [हे] राजन् धृतराष्ट्र केशवार्जुनयोः इमं पुण्यं पापहरम् अद्भुतं 'संवादं' संस्मृत्य संस्मृत्य 'मुहुः मुहुः' प्रतिक्षणम् [अहं] हृष्यामि हर्षं यामि।

76 O king [Dhritarāshtra], remembering again and

again this holy and wonderful colloquy between Kesava and Arjuna, I am feeling repeated transports of joy.

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनःपुनः ॥७७॥

७७। [हे] 'राजन्', 'हरेः' कृष्णस्य 'तत्' 'अत्यद्भुतं' 'रूपं' विश्वरूपं 'संस्मृत्य संस्मृत्य' 'मे' मम 'महान्' 'विस्मयः' 'च' [भवति], [अहं] 'पुनः पुनः' 'हृष्यामि' 'च'।

77. And remembering again and again that most wonderful form of God, great is my amazement, O king; and I am transported with joy over and over again

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्द्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

७८। 'यत्र' येषां पक्षे 'योगेश्वरः' 'कृष्णः' [वर्त्तते], 'यत्र' 'धनुर्द्धरः' गाण्डीवधन्वा 'पार्थः' [च वर्त्तते], 'तत्र' तस्मिन् पक्षे 'श्रीः' सम्यक् राजलक्ष्मीः, 'विजयः' सिद्धिलाभः, 'भूतिः' श्रियः उत्तरोत्तरं विवृद्धिः, 'ध्रुवा' अव्यभिचारिणी 'नीतिः' न्यायः [अपि विराजते], [इति] 'मे' मम 'मतिः' निश्चयः।

78. I believe that wherever there are Krishna, the Lord of *yoga*, and Pártha, the archer, there [surely] are fortune, victory and prosperity, and there also is the immutable Law of Right